

ПОБЕДЕНИ БЕЗЪ ДА БЖДЕМЪ БИТИ

Отговоръ на хулителитѣ ни, като съюзници

Написалъ: С. Тошевъ, запасенъ генералъ

СОФИЯ

Печатница „Стопанско развитие“

бул. Дондуковъ, 35

1924

*На свещенната памѣть на пад-
налитѣ, десятки хиляди, по Добруд-
жанскитѣ и Тракийски полета, по
сръбскитѣ балкани и Македонски
висове, по Родопскитѣ склонове и
Бѣломорски равнища, доблѣстни
български синове, посветявамъ на-
стоящия си трудъ.*

Миръ на прахътъ имъ!

Автора.

Победени безъ да бждемъ бити

Отговоръ на хулителитѣ ни, като съюзници

Предговоръ

Върната представа на бойното минало е отъ особено значение за иднитѣ поколения. Поукитѣ не се черпятъ отъ прекланено и помпозно въздигане на станалото; фантастичността и крайниятъ шовинизъмъ сж всѣкога достояние на пуститѣ души, които, не намирайки храна въ действителното, търсятъ я въ преувеличенията до легендарностъ. Българинътъ, изнесълъ въ седемъ години три кръвопролитни войни и записалъ славни дати въ историята, не се нуждае отъ вѣнцехваления, а отъ поуки, отъ вѣрно и безпристрастно излагане на станалото, съ проявенитѣ грѣшки и слабости. Годиинитѣ 1913 и 1918 включватъ грозни неприятелски погроми, но, въ сжщото време, и тежки за насъ дни на падение и провала, ужаситѣ на които сж пълни съ поучителностъ за младежъта и потомцитѣ ни.

Изповедания грѣхъ наполовина е простенъ; познаването на собственитѣ недостатѣци е начало на духовно обновление само този, който знае добре хубавото си и лошо минало, се намира на пътя на съвършенствуването. Защото историята се повтаря и победения народъ, преминалъ презъ етапа на нещастията, всѣкога има повече шансове за повдигане, отколкото победителя, стига градушето да се зида върху опититѣ отъ горчивото минало. Ето защо въ книгата си, едновременно съ хубаво произлѣзлото, ще гледаме да изтъкнемъ и горчивата действителностъ, съ излагане на неблагоприятнитѣ условия — послабленията и недостатѣцитѣ, довели ни до печалния опитъ на тригодишната война. Ще посочимъ нашитѣ слабости, българскитѣ слабости, погрѣшкитѣ на нашитѣ висши военни и управници, а редомъ съ тѣхъ и ония на съюзницитѣ, като внимаваме да не попаднемъ въ слабостъта на ге-

нералъ Лудендорфа, който, за да оправдае своитѣ и своето, хвърля вината върху лошитѣ съюзници, българитѣ, по-лоши и отъ турцитѣ. Напротивъ, макаръ и да сме предизвикани, ще се помжчимъ да докажемъ прекалеността на натякванията, че германцитѣ сж най-главнитѣ виновници за нашето пропадане, когато тѣхната вина бѣ само, че действуваха съ огледъ на своитѣ интереси, съвсемъ противно на насъ, не държащи смѣтка за отстояването на правата си кауза. Днесъ германската виновностъ не важи за насъ, а отъ огромно значение е; *сами да знаемъ вината си, собственитѣ си грѣшки* и да се оставимъ отъ смѣшнитѣ натяквания, прилични на поговорката: *„Вижда сламката въ хорскитѣ очи, а не вижда гредата въ своитѣ“*. А тая греда бѣ голѣма колкото нѣкогашнитѣ сечени и на мѣстото застроявани!

За сега, когато зло ни е убило и отъ армията сж останали жалки остатъци, а пъкъ за нейното възстановяване ще трѣбватъ крайни усилия и умела дейностъ, на насъ, бившитѣ ѝ началници, предстои да пожертвуваме амбицитѣ си и добросъвестно да изтъкнемъ проявенитѣ грѣшки, като поука за иднитѣ серии началници. Само гузнитѣ не сбича лъжа на истината, онова установяване на действително станалото; само държплия се недостойно въ боеветѣ може да бжде робъ на желанието — да използва мъглата, за да блещи съ незаслужена слава. Всѣки, който полъписъка на куршумитѣ е билъ готовъ да се жертвува, ще има и днесъ куража да направи доблестния жестъ за пѣрентъ приносъ на истината, като последна данъ предъ отечеството.

Имахме желанието да дадемъ пълна картина на произлезлото презъ последната война, съ всичкитѣ причини, донесли падането ни, обаче книгата ни щеше да стане обемиста и не по средствата ни, поради което бѣхме принудени да съкратимъ много отъ материала, още повече, че като бившъ воененъ, насъ повече ни интересува чисто военната страна на работата. Ето защо ние наблегнахме повече върху оперативнитѣ грѣшки, върху началническитѣ минуси, върху липсата на живата сила въ командуването и управлението, които въ съвокупностъ повлияха непосредствено за катастрофата, а само въ общи черти, споменаваме за лошитѣ политически и отъ вътрешно естество причини донесли разложението. Особено, ние искаме да подчертаемъ: *съзнателния на-*

началнически дългъ, който, и при извънмърно лошото положение тогава, налагаше постоянна борба срещу злото, а въ последния тежък моментъ — проява на пълна самоотверженостъ за удържането на частитъ въ ржце. Действително, храна и облѣкло липсваха, голѣма поквара съществуваше въ страната, войната да продължи извънредно много и една потайна дейность рушеше отъ основа военната акция, обаче, именно това налагаше неизсекаема воля и проява на началнически авторитетъ — да се води интезивна борба срещу злото и да не се допуска на частитъ да стигнатъ до положението на саморазбиране. Нима не е осждително, че престъпното дѣло на папистинцитъ успѣ да надделѣе на дейността на цѣла серия началници и да донесе погрома съ ужаснитъ негови последици? Ето именно по тоя парливъ въпросъ, ние ще искаме да изтъкнемъ истината: бездействието отъ страна на нѣкои повирили се съ злото началници, редомъ съ доблестното въркане на ония, които до последния моментъ останаха твърдо на постоветъ си. Ние ще се помжчимъ да подигнемъ завесата, която вече петъ години прикрива произлѣзлото на Добро поле и да освѣтимъ въпроса: дали е било извършено престъпление тамъ, както мнозина казватъ, или пъкъ частитъ са изпълнили, до колкото е било възможно, отечествения си дългъ.

ВСТЪПВАНЕ

Идеята за обединение на българското племе е била горещо възжелена, през всичкото време на националното ни съществуване. На нея се дължат редицата войни въ старо време, онова осемъ вѣка клане съ съседитѣ; на нея се дължат и извънмѣрнитѣ усилия за спобиване съ църковна независимостъ, както и цѣлия хайдушки епосъ презъ продължителното ни робуване и кърваво потѣпканитѣ възстания за политическа независимостъ.

Следъ Освободителната война (Руско-Турската), когато Берлинския договоръ разпокъса България и остави подъ чуждо владѣние Македония, Добруджа, Моравско и южна Тракия, идеитѣ, съставляващи духовно цѣло отъ българското единство, мислитѣ за освобождението имъ отъ новото иго се издигна въ свещенъ культъ, служенето на който се поде горещо отъ всички българинѣ. Добруджа, старинната българска земя и новъ тогава нашъ културенъ центъръ; Македония, тая българска съратница презъ старото и ново възрождане, земята на св. Кирила и Методия, на св. Климента и брати Миладинови, тоя неугасенъ плацдармъ на неуморния Самуилъ за обединението на българскитѣ славяни на западъ и на югъ, тия хубави земи, оставени отново въ робство, станали още по-скъпи, още по-въжелени за българскитѣ сърца.

България, поради страха отъ славянската мощъ на Балканитѣ, бѣ подѣлена на петъ части, обаче това не бѣ властно да я разкъса духовно. Тя остана пакъ майка на единъ недѣлнитъ народъ, обзетъ отъ национално съзнание и горещо желающъ обединението си. Църквитѣ и училищата, разсадницитѣ на българската будна идея, пазителитѣ на матерния езикъ и на българското родолюбие, въпреки създаванитѣ имъ силни пречки, още повече се развива, още по-преко почнаха да работятъ за процътяването на българската мисль, на

оноя идеално и до фанатизъм горещо чувство за свобода и напредък. Схванали опасността, новите владетели не закриха със вандалската си политика за претопяването на коравия българинъ. Съ закони и редица мѣроприятия, тѣ почнаха да преследватъ българското население, да го заставятъ да се откаже отъ народността си, да забрави матерния си езикъ и да приеме учители и свещеници чужденци.

Слуховете за терора, упражняванъ да се убие националността у македонца, добруджанца и тракиеца, разтревожиха силно свободния българинъ и създадоха у него дълбоката потребность за ефикасно спомагане на тия нещастници... Когато, подъ ужасния режимъ на ятагана и на безкрайните опустошения на беговете, се почна въ Македония отчаяната борба на роба, — оная продължителна борба: частична, групова, самоотвержена и героична до новъ епосъ въ историята на упорития македонецъ, мисълта за по-скоро освобождение на тоя злощастенъ край, на тая хубава Македония, се насади още по-дълбоко у синовете на свободна България и стана общия идеалъ за граждани и селяни, даже и за най-крайните течения въ страната.

Живѣли цѣли 33 год. съ тоя идеалъ, готвили се постоянно за момента да подадемъ ръка на непоколебимите братя, още въ 1912 г., въ съдружие съ сърби и гърци, поведохме война срещу Турция и, като най-заинтересовани, вдигнахме на кракъ почти 2/10 отъ мъжкото население и пратихме всичките си въоръжени сили срещу врага. Следъ свършването на войната, сърбитѣ, ако и взели по-слабо участие въ военните действия и дали сравнително по-малко жертви, не искаха да ни отстъпятъ предвидените по договора македонски земи, и работата дойде до нова война.

Нападната отъ сърби, гърци и черногорци, а следъ малко и отъ ромѣни въ тила, както и отъ турците, отнели вече изгубените си въ южна Тракия земи, България бѣ принудена да капитулира и, оставена безъ външна подкрепа, загуби съ Букурещкия договоръ цѣла Македония, извоюваните земи въ западна и южна Тракия и частъ отъ южна Добруджа.

Жестоко подиграниятъ българинъ преклони глава предъ постигнатото, обаче тамъ, въ душата му, се зароди неугасима жажда за мжскъ, онова до болезненост горещо желание за възстановяването на потъпканата правда. Песенята; Съюз-

ници разбойници . . . обрахте ни, ограбихте народния ни олтаръ“, пѣта всемѣстно отъ ученици, войници, юнкери, офицери и младежи, бѣ възторженъ изразъ на българското негодуване, на буйната заява за скорошна разплата, изразявана така: *за всичко смѣтка ви държимъ и люто ще си отмѣстимъ*. Даже по-старитѣ, ако и силно обезпокоени отъ войнственото настроение на младежъта, и тѣ, въ потайницитѣ на българската си душа, не бѣха чужди на желанието за по-скоро удовлетворение на народнитѣ въжделения; и тѣхнитѣ старешки сѣрца затупваха силно, слушайки натѣртенитѣ звукове и съдържателнитѣ думи на тая пѣсень . . . И ето, че войнственитѣ лжхъ постепенно разведри атмосферага на разочарованието отъ печалнитѣ резултати на войната; ето че отново избухна духовенъ подемъ въ българската психика, обзета всецѣло отъ очакванията на момента за отечествено реабилитиране . . . И момента не закѣснѣ да дойде. Обявяването на Свѣтовната война възпламени надеждитѣ за придобивка на загубенитѣ съ Букурещкия договоръ земи. Оставаше само да се избере вѣрния пѣтъ за реализиране на тия въжделения.

Обаче раната, нанесена на България, бѣ твърде дълбока и още силно болезнена, за да допусне отиването ни къмъ страната на Съглашението, т. е. и въ сѣдружие съ сѣрбитѣ, тия главни виновници за нашето нещастие. За да станеше това, преди всичко трѣбваше да се анулира жестокия Букурещки договоръ, да се тури край на новата вражда съ сѣрбитѣ и веднажъ за винаги да се реши вѣковния въпросъ за Македония. За жалость, силитѣ на Съглашението, за да не оскѣрбятъ сѣюзницата си Сѣрбия, не посмѣха да направятъ подобенъ великодушенъ жестъ. Тѣхнитѣ предложения предъ българското правителство бѣха колебливи и недостатъчни за българскитѣ въжделения. Срещу неутралитета, тѣ предложиха Източна Тракия, до линията Мидия-Еносъ, а когато подозрѣха, че правителството се наклонява къмъ Германия, дадоха и безспорната зона на Македония (споредъ договора отъ 1912 г.), съ условие да бѣде отстъпена следъ свѣршека на войната. Това, освенъ че не задоволи българската идейностъ за недѣлима Македония, но възбуди и страха да не бждемъ и тоя пѣтъ изиграни отъ сѣседитѣ, както въ 1913 година.

Народътъ, масата, силно изморена отъ двегѣ предшеству-
 ющи войни, не искаше войната; русофилитѣ бѣха сжщо про-
 тивъ, при едно резервиране, че, ако се воюва—непременно на
 страната на Русия. Либералитѣ, военнитѣ, частъ професори и
 учители, и всички членове отъ македонската и добруджанска
 емиграции, искаха, като непременно условие: *Съглашението*
да ни отстъпи цѣла Македония или иначе да станемъ
сюзници на Централнитѣ сили. Българското правителство,
 почти вече сключило съюзъ съ Германия, продължаваше да
 утвържда, че България ще остане неутрална, поради което
 съглашенскитѣ представители изпуснаха момента да поискатъ
 категорически опредѣлението на българското становище, тъй
 като че ли нѣкакъ и не особено скѣпяха за него, и съ това
 се оставиха да бждатъ изиграни. А моментътъ бѣ сѣдбоносенъ
 и намѣсата на България на съглашенска страна, а даже
 еянитѣ нейнѣ неутралитетъ, биха били отъ голѣмо значение,
 особено за Русия. Следователно трѣбваше да се пипа бързо и
 категорически, съ точно формулирани предложения, на които
 да се даде гласностъ, та да се разсѣе българското заблуж-
 дение, че Антантата не иска да възнагради България. По-
 добна решителна стѣпка щѣше да произведе ефектъ, даже
 върху Царя и правителството, за да се решатъ поне за
 строгъ неутралитетъ, единственото въ случая спасение. Иначе
 неизбежъ щѣше да обземе страната и мобилизацията би ста-
 нала невъзможна. Това не бѣ направено и правителството
 можѣ свободно да реализира намѣсата ни къмъ Централнитѣ
 сили, за която то бѣ и силно натискано отъ военнитѣ и отъ
 македонската организация.

При подобна съглашенска колебливостъ, германската
 дипломация не спѣше. Подготвила предварително българ-
 ското сътрудничество съ заемъ и отстъпка отъ Турция на
 България частъ отъ земитѣ по долното течение на р. Ма-
 рица, тя продължаваше да работи интензивно. Чрезъ пред-
 ставителя си въ София и съ специални делегати, тя успѣ да
 убѣди съчувстваващото ѣ правителство въ силата на Тройния
 съюзъ, въ победата на германското орѣжие, че Ромъния и
 Гърция ще останатъ неутрални и че на България ще бждатъ
 отстъпени: частъ отъ Сърбия, цѣла Македония, българска
 Добруджа презъ 1912 год. и поправка на границата откъмъ
 Турция и, съ всичко това, тая дипломация постигна отива-
 нето ни къмъ Централнитѣ сили.

Разбира се, въ случая, най-много бѣ повлиялъ Царѣтъ, естествениятъ съчувственикъ на немската политика, който, още, съ извикването на власт кабинета на Д-ръ Радославова, бѣ турилъ начело на програмата си — „за собствено и държавно реабилитиране“, посредствомъ съюза съ Централнитѣ сили. Съ обявяването на Свѣтовната война, той бѣ намерилъ, че България нищо не може да очаква отъ Съглашението, менажираще сѣрбигѣ, освенъ абдикирането му отъ престола и че именно тоя е моментътъ, съ сгромолясването на Сѣрбия, да възстанови българското царство въ етническитѣ му предѣли. Той прие предложенията на Централнитѣ сили и наложи намѣсата ни въ войната, срещу което никой повече не посмя да се противопостави.

Партийнитѣ водители, нѣмаши до тогава свързка съ военачалницитѣ, се побояха да имъ се доверятъ, да поискагъ подкрепата имъ, а последнитѣ, държани всѣкога далечъ отъ общественигъ работи и свикнали се съ ролята само на военни дейци, съвсемъ се не досѣтиха, че носятъ тежка отговорностъ за българското поведение въ свѣтовния конфликтъ. Царѣтъ знаййки, че тия високи началници нѣма да смѣятъ да се противопоставятъ, счеге за излишно да се допита до тѣхъ.

Тѣй или иначе, влизането ни въ войната стана свършенъ фактъ, който силно изненада народната маса и значителна частъ отъ гражданитѣ, все хранящи още чувство на признателностъ къмъ освободителката Русия. Опозиционнитѣ водители, отъ които едни бѣха по принципъ противъ войната, а русофилитѣ — за отиване съ Русия, поискаха да се противопоставятъ. Тѣ направиха остъръ протестъ предъ правителството, обаче Царя, решенъ да отиде до край, не обърна внимание и, като ги извика въ двореца, наложи имъ своето решение. Нѣкои имаха смѣлостта да изкажатъ противното си становище, обаче не посмѣха да заявятъ категорически, че ще се противопоставятъ ефикасно на предстоящата акция. Благодарумието да не се предизвикатъ сътресения въ страната и боязньта отъ преследване туриха точка на опозиционната дейнссть.

Една отборна група отъ професори, писатели, между които и народниятъ поетъ Ив. Вазовъ, доктори, запасни генерали и полковници, поиска да се противопостави по-ефикасно; тя написа писмо до Царя и изпаде позивъ къмъ народа, обаче

само толкова. Взеитѣ полицейски мѣрки сплзнаха тая група да отиде по-нататѣкъ.

Признателността къмъ руския народъ, съществуваща въ българската душа, не бѣ въ състояние да реализира въ слуща разплащането за дарената свобода. Руската дипломация бѣ вече успѣла да възбуди българския страхъ отъ курса на новата си политика, протезираща сръбската аспирационна дейность въ Македония и да внесе силно отслабване въ наклонитѣ за осъществяването на свещенния заветъ — Санъ-Стефанска България. Особено силно бѣха огорчени българитѣ въ 1912 и 1913 г., когато тая дипломация допусна: изгонването отъ сърбитѣ на владицитѣ, свещеницитѣ и учителитѣ ни отъ Македония; укрепяването на сръбската армия въ Вардарската долина срещу насъ, които още водихме силни боеве срещу общия врагъ — турцитѣ; сключването на нападателенъ съюзъ срещу България, между славянитѣ сърби и вѣковнитѣ неприатели гърци; и най-после, когато, макаръ и въпреки за почването на действията, ние предложихме още на другия день примирие, което не бѣ приело отъ сърбитѣ, нѣ ти не поиска да тури край на военнитѣ действия, а допусна да бждемъ наказани съ ромънското навлизане въ България и силно ошетени съ Букурещкия договоръ. За огорчената българска душа, подобно руско държане бѣ необяснимо, освенъ съ желанието да бжде България смазана. Визитата, която руския императоръ направи на ромънския кралски дворъ презъ 1914 г., и удостояването на кралъ Фердинанда за фелдмаршалъ на руската армия, задяна живо огорченото отъ Букурещкия договоръ българско сърце, а най-вече, когато той императоръ, като че нарочно прие шефството на 9 ромънскерски полкъ, който въ 1913 г., пръвъ навлезе въ България и бѣ паметенъ за севернитѣ българи. Всичко това бѣ причинено за демонстративно изказване на императорското незадоволство къмъ българитѣ и много тежко се изрази върху неувѣрената още надежда на реабилитиране посредствомъ Русия, особено у голѣма частъ отъ интелигенцията и у добруджанскитѣ и македонски емигранти, отъ които последнитѣ бѣха силни по численость и неуморни съ активността си. Те викаха вече пречката тамъ, отъ гдѣто до скоро очаквали само спасение.

Властующата либерална партия, която отъ край време бѣ противъ руското влияние, освенъ че намери морална под-

крепа въ създалото се тогава войнствено настроение, но спечели и активни спомагачи, особено въ редоветъ на македонците, решени да отидатъ до край, щомъ се касаеше до разплата съ новитъ владетели на Македония. И ето, че идеята за ново воюване се обърна въ буквалъ въ стохилиядни български сърца пламъкъ, погасяването на който бѣ вече невъзможно. Германофилскитъ управници сами се почувствуваха подъ гнета на македонскитъ дейци и връщане за тѣхъ вече нѣмаше, па и самъ Царьтъ не би допусналъ подобенъ късенъ превратъ.

Тѣй или иначе крачката бѣ на правена безвъзвратно. Царьтъ и правителството, въ голѣмото желание да спечелятъ на България цѣла Македония, българскитъ земи въ Сърбия и отнетата презъ 1913 г. частъ отъ Добруджа, пропуснаха да оценятъ истинското положение на воюващитъ страни. Германия и Австрия, окръжени отъ Русия, Англия, Франция. Италия и Белгия, войскитъ по които надвишаваха числеността на тѣхнитъ, представляваха отъ себе си една голѣма обсадна крепостъ, която, кога и да е, трѣбваше да капитулира*). Германското преимущество — да се действува по вътрешни операционни линии, бѣ пропаднало още въ началото на войната, щомъ рускитъ войски настѣпиха и притеглиха върху си германскитъ резерви, съ което дадоха възможностъ на французитъ, съ решителенъ фланговъ маршъ при Марна, да заставятъ германската армия да се отдрѣпне и да премине въ отбрана. Тѣй че България попадна въ редоветъ на по-слабата страна, поражението на която изглеждаше въроятнo. При това намисането въ войната стана твърде прибързано, безъ да бѣ взето въ внимание, че се биеха милионни армии и, следователно, продължителността ѝ ще трае дълго, порапи което всѣка по-късна намѣса на една малка държава, като нашата, щѣше да бжде огъ голѣма полза. Именно на тия първоначални грѣшки най-вече се дължи слетѣлото ни после нещастие.

Не сж върни твърденията, че можели сме да бждемъ на сила заставени да влеземъ въ война. Защото насилването на

*) Подобно сравнение бѣ направено още въ 1914 г. отъ полковникъ (сега генералъ) Русева, при единъ споръ за шансоветъ на двѣтъ страни, което силно възмути тогавашния тия редове, тогавашенъ началникъ на 2 Инспекционна областъ,

неутралитетът ни можеше да стане само отъ Германия и Австро-Унгария, обаче това стъпсеме не бѣ тъй лесно. Откъмъ еднакъ трѣбваше да прегазятъ Сърбия, току победителка на австрийците, а отъ северъ — да преминатъ презъ Ромѣния, която, предъ страха на руско нашествие, непременно щѣше да се противопостави. Даже, и при германска подкрепа, тя не би посмѣла да се впусне въ подобна спасна операция надъ Дунавъ, срещу цялата българска армия, която въ случай можеше да бѣде усилена и съ руски спомагателни корпуси. Тѣй че смѣло можяхме да останемъ неутрални, както това ни се предлагаше отъ Съглашението, или пъкъ да изчакаме повече време, та да се намѣсимъ презъ последните републикански фазиси на войната.

Несомнителни сѣ и доводите, че, ако останяхме неутрални, рискували сме да не получимъ нищо въ края на войната. Цялото компенсацията щѣше да зависи отъ уговорените условия за въоръжения неутралитетъ, а пъкъ, следъ продължителната война, когато всички ще бждатъ крайно истощени, не могатъ тъй лесно да се игнориратъ правата на една държава, запазила непожтната въоръжената си сила.

Също не сѣ иѣрни и оправданията, че отиването ни съ Германия спасило България да не стане арена на военни действия, и че днесъ, ако и победени, страната ни не е разорена, нито може да се счита за повече отъ една победа. Ами милиардите лешени дългове, загубата на цяла Македония, южна и западна Тракия и южна Добруджа; обирането на всичката ни оржбна и унищожението на постоянната ни армия; арамътъ ни като победени и постепенното ни духовно падане, особено презъ последния режимъ? Повредитѣ нѣмто и да в, се поправятъ, унищожението и отнесеното се наближаватъ, обаче да пъшкашъ дълги години подъ клаузитѣ на единъ жестоки договоръ, да бждешъ печенъ постоянно на еднакъ огънь и да си принуденъ даже да се откажешъ отъ националните си идеали за съществуване, нима това не е по лошо и отъ смъртъ?..

Само отъ неутралитета или въ късното ни влизане въ войната бѣ спасението на България отъ всесвѣтския пожаръ. Идваше да рискуваме нищо и можехме да получимъ компенсации въ южна Тракия и до Вардара въ Македония — при-

добивки, ако и не задоволителни за голѣмитѣ ни възжелания, можаха да послужатъ като етапи на по-нататашното ни национално обединение.

Така казватъ днесъ почти всички, включително и пишущия тия редове, който тогава, подъ обявяването на германскитѣ побѣди и предъ страха да не бждемъ изиграни отъ съседитѣ, бѣ станалъ единъ отъ войнствующитѣ братя, либералъ и голѣмъ съчувственикъ на тогавашната политика, като нѣй-здрава бѣлгарска политика.

*Когато колата се обърнатъ, пѣтица много“, казва поговорката, обаче въ случая обръщането донесе и счупването, на което не помагаше вече съществуването на други пѣтица и остана само горчивия урокъ въ бѣдащето — *да не бързаме; да не ламтимъ за голѣми придобивки; да бждемъ много внимателни при разрешението на въпроситѣ, които заспгятъ интереситѣ на великитѣ държави и съседитѣ; да държимъ повече смѣтка за вѣковнитѣ врѣзки съ великата славянска представилница, загинването на която неминуемо ще донесе и нашето загинване.* Днесъ Русия е пропаднала, за което и ние носимъ известна отговорностъ, обаче не далечъ е моментътъ, когато тя ще се отърси отъ болшевизъма и отново ще заеме мѣстото си въ Европейския концертъ, та и ние да не бждемъ тъй изложени като днесъ, да не ни трегиратъ толкова жестоко до пълно загинване. Ще се разбере тогава голѣмото значение на Бѣлгария и ще се направи всичко за нейното подигане!

ГЛАВА I

Българска непредвидливостъ и лошитъ ѝ последствия

Пешехода никога не е другаръ на конника; последниятъ, щомъ мине стръмнината, го изоставя да се бѣхте самъ и да трепери за собствената си безопасностъ. Беднякътъ, който се обвързва съ богаташа, искащъ да закржгли именията си, всѣкога рискува да загуби нивата, пречаша на това закржгляване. Малкиятъ, влѣзли въ съдружие съ голѣмитъ и по-културни народи, не сж въ състояние да наложатъ зачитането на интереситъ си, щомъ тѣ не се съгласуватъ съ замахитъ на политическата и економическа дейностъ на последнитъ. Съ влизането въ Свѣтовната война, ние преследвахме националното си обединение, а пъкъ германцитъ воюваха, за да разширятъ австрийската си търговия и да наложатъ надмощието си върху цѣла Европа, въ Анадола, къмъ Персийския заливъ и въ Африка. На България, намираща се на прекия пътъ за Ориента, германската политика не можеше да допусне значително угодняване, което следъ войната можеше да стане сериозна пречка за нейнитъ интереси. Действително, бѣ ни обещано: голѣма частъ отъ Сърбия, цѣла Македония и поправка на границата къмъ Турция, обаче, докато още воювахме, германската политика не се стесни да обреже частъ отъ завладениятъ отъ насъ земи и да се държи благосклонно къмъ турскитъ пратеници за отстъпването на южна Тракия чакъ до р. Места. Тѣй че, Германия щѣше да направи само онова, което не бѣ противно на девиза ѝ: „Drang nach Osten“, следователно, ние, малкиятъ, трѣбваше да разберемъ, че мѣстото ни съвсемъ не бѣ въ съдружие съ тая велика и жизнеспособна нация, а необходимо бѣ. въ борбата ѝ съ цѣлъ свѣтъ, да останемъ настрана, или пъкъ щомъ решихме да отидемъ съ нея, трѣбваше здраво да осигуримъ каузата си, а не да разчитаме на великодушieto ѝ, като отплата за помощта, която ѝ указохме. Защото политиката въобще не признава

сантименталности, а особено здравата германска политика, която всъкога се стреми само къмъ реални резултати!

Ето защо, за щетата, която тая политика ни нанесе тогава, ние трѣбва да винимъ себе си, че при влизането въ съдружие, пропуснахме да се осигуримъ, като самостоятелна държава, имаща свободата да брани интереситѣ си и да се добива до осъществяването на националнитѣ си завети. Ние потвърдихме актове, съ ориенталска небрежностъ и то още въ началото, когато бѣхме скжпи, и съдружницитѣ, за да ни привлекатъ, биха се съгласили съ исканията ни. Не схванахме момента, не вникнахме въ сключения договоръ и конвенция, и си причинихме непоправима пакостъ, която не престана да ни измъчва презъ цѣлата война. Не чуждитѣ редактори на тия официални документи, не германцитѣ, трѣбваше да ни подсѣщатъ, а самитѣ ние бѣхме длъжни да ги провѣримъ. — „Нашия пълномощникъ ги билъ подписалъ“, казватъ нѣкои, обаче той сигуръ не е действувалъ по свои съображения, а по инструкциитѣ на отговорнитѣ фактори, които, поне, преди влизане въ сила на задълженията, трѣбваше да поискатъ поправката имъ.

Както въ всѣко обикновено предприятие, тъй е и въ войната. Който предварително не уговори, не осигури правитѣ си, рискува всъкога да види интереситѣ си увредени, да стане излъганъ въ слѣпото си довѣрие къмъ съдружника. По-малко е виновенъ, който експлоатира, отколкото оня, който не реагира при явната щета. Договорнитѣ задължения сж обезателни точно споредъ текста, следователно и тоя на подписанитѣ ни обвѣрзвания трѣбваше да бжде съставенъ и съ огледъ на българскитѣ интереси и да не допуска никакви тълкувания. Въ войната срещу Сърбия, въ 1915 г., България се намѣси съ идейността за пълненъ сръбски погромъ, който само можеше да донесе освобождението на Македония, обаче германската главна квартира вложи въ директивата за действие точно опредѣлената, въ подписаната отъ насъ военна конвенция, егоистична цель: *по-скоро то завладѣване и осигуряване на пѣтя Берлинъ — Цариградъ.*

Съ чл. 1 отъ конвенцията. Германия и Австро-Унгария се задължаваха да извадятъ срещу Сърбия по шестъ пехотни дивизии, и България най-малко четири дивизии, съ което се визираще само войната съ Сърбия, безъ да се споменана за

рамъра на помощта, която трѣбваше да се дава на България при по-нататъшните действия. Членъ 4 отъ конвенцията, въ който се казва, че, ако България пожелае, Германия се задължава да изпрати една смесена бригада за Варна и Бургисъ, а също и чл. 5, че германското главно командование ще накара турцитѣ да дадатъ достатъчни сили за защита на Дедеагачъ, като че ли окончателно изчерпваха въпроса за германската помощ на България. Че това именно така се е разбирало, се вижда отъ факта, че следъ падането на Нишъ, германското командование тутакси изтегли обратно голѣмата частъ отъ силитѣ си; то се вижда и отъ това, че когато нашата главна квартира нѣколко пѣти бѣ искала германски подкрепления, германската отговаряла простичко, *че задълженията на Германия да даде 6 дивизии се отнасятъ само до войната срещу Сърбия*. Подобна непълнота на конвенцията даде възможностъ на германската главна квартира да остане презъ всичкото време непоколебима въ отказитѣ си за подкрепления, макаръ че сама тя, още въ началото, бѣ нарушила тая конвенция.

Фелдмаршалъ Макензенъ прогони сѣрбитѣ, но не ги разби, и войната продължаваше, а пъкъ германското командование, както споменахме, въпреки конвенцията, изтегли половината отъ силитѣ си за Германия. При подобно германско нарушение на условията, появи се ново обстоятелство: *идещата германска помощ на сѣрбитѣ*, което усложни положението и проточи валидността на тая конвенция. Пристигането на сѣрбската армия отъ о-въ Корфу на македонския фронтъ, даде нѣмъ по-голѣма сила на задълженията за подкрепа на България, обаче при всичко това, германското главно командование, основайки се върху буквата „за война срещу Сърбия“, грубеше съ отказитѣ си, че не е длъжно да праща подкрепления на македонския фронтъ! Въ сжщностъ то скриваше истинната си мисль — *да не засили българската армия, и тя да бѣде принудена да остане като стражъ на пѣтята България — Цариградъ*. Това германско хитруване послужи за прѣстоични недоразумения между дветѣ главни командования, тя пакъ и стана причина за катастрофата на македонския фронтъ. Разбира се, съвсемъ иначе щѣше да бѣде, ако въ конвенцията бѣ изрично казано, че Германия се задължава, прѣтъ траенето на войната, да подкрепя България съ две, три, четири дивизии.

Чл. 3 отъ конвенцията казваше. че фелдмаршалъ Макензенъ има право (за войната срещу Сърбия) да заповѣда групирането на съюзнишките войски споредъ намеренията си за предстоящите действия. И подобно категорично задължение бѣ прието, безъ да ни бждатъ още известни окончателните намерения на тоя фелдмаршалъ, които можаха да бждатъ неблагоприятни за насъ, както и стана въ действителностъ. Струпването на четири български дивизии по западната граница (за по-близко съдействие на германските части) и връщането на четири германски дивизии въ Германия, още съ падането на Нишъ, когато отстъпващата сръбска армия именно трѣбваше да се преследва интензивно и окончателно разгроми, не бѣха износни за България. . . .

Чл. 1 отъ тая конвенция предоставяше пълна независимостъ въ командването на войските срещу Сърбия на фелдмаршалъ Макензенъ, безъ да споменава за отношенията на тоя фелдмаршалъ къмъ българското главно командване, което имайки въ разпореждането на последния свои войски, трѣбваше непременно да бжде въ течение на по-крупните мѣроприятия. Поради липса на подобно обязательство, фелдмаршалътъ не счете за нужно да съобщи решението си — да повърне въ Германия 4 дивизии, и главното ни командване го узна, когато бѣ вече свършено, поради което не можа своевременно да се противопостави срещу нарушението на условията, преди войната да бѣ още свършена.

Конвенцията предвиждаше общо командване на съюзните войски въ Сърбия, чрезъ Макензена, направо отъ германското главно командване, безъ да споменава за автономността на българската главна квартира при по-нататъшните действия. Тоя важенъ пропускъ даде възможностъ на германската главна квартира да счита българското командване въ свое подчинение, даже до тамъ, че, безъ да иска съгласието на българския главнокомандующъ, се намѣси въ командването на македонския фронтъ, съ изпращане на германски началници и щабове, и съ издаване на разпоредби направо до последните.

Въ чл. 7 на военната конвенция съществувала непълнота или по-добре двусмисленостъ по снабдяването на българската армия съ бойни материали, като се казваше: *„Германия ще достави (а не ще доставлява. Авт.) на България военни материали отъ вътъканво естество, до колкото това*

и възможно съ огледъ къмъ собственитѣ германски интереси“, — определение разтяжимо, даваще възможностъ да се тежи върху България, да се свързва въпроса съ компенсации отъ материално естество или да се иска заплащане на доставкитѣ... И именно тая непълнота ни постави презъ войната въ пълна зависимостъ отъ разположението на германската главна квартира и на пруското военно министерство, което разположение бѣ много чувствително съ вариациитѣ на нашата послушностъ, или съ правенитѣ материални отстъпки. По едно време работата дойде до предварително заплащане на доставкитѣ, а при благоприятенъ случай — само до записването на сумитѣ, както перо въ нашия дългъ къмъ Германия. Подъ заплашванията, че ще се спратъ прагитѣ, правителството не посмя да се противопостави, а главното ни командване не бѣ компетентно да се бърка по тоя въпросъ.

Ей така, ние сами си вързахме ржцетѣ и, при постояннитѣ ни тригодишни опъвания, не можахме да ги освободимъ; примките излезоха отъ яка коприна, а пъкъ не посмѣхме да ги срѣжемъ, отъ страхъ да не се покажемъ нелоялни къмъ Европа, съдружницитѣ на който, съвсемъ не държаха смѣтка за чувства. Слѣпото, въ случая, българско довѣрие къмъ чуждия съюзникъ не бѣ оценено, а само зле експлоатирано, което още въ началото постави правителството и главното ни командване въ извънредно трудно положение — нито насамъ, нито нататъкъ.

Сключването на военната конвенция е било извършено при пълна тайна за щаба на българската армия. Делегатътъ дипломатикъ Ганчевъ е заминалъ за Плесъ безъ знанието на началника на тоя щабъ, генералъ Бояджиевъ, който, узналъ това лично, подалъ оплакване да бжде освободенъ отъ длъжността. Подобно скриване на единъ съдбоносенъ въпросъ отъ най-компетентното военно учреждение, сочи на погрѣшната безотрадителностъ — да се извърши сдѣлката по-възможностъ тихо, при което не бива много много да се вглежда въ подробности, само да стане тя по-скоро. И разбира се, че тая конвенция, сключена единъ видъ при изгасени свѣщи, безъ участіе отъ щаба на армията, не можеше да бжде освенъ една недоносче.

Подписването на конвенцията, казватъ, е станало съ съгласието на военния министъръ. Основанъ на високото си

положение, той, въ интереса на тайната, поелъ отговорността да разреши самъ въпроса, когато важността на акта именно налагаше да бжде изключено субективното решение и непременно да се прибѣгне до консултиране съ компетентнитѣ подведомствени органи. Ако генералъ Бояджиевъ е билъ неблагонадеженъ, не трѣбваше да бжде оставенъ на важния постъ. Самонадеяността на военния министъръ, която е твърде ценно качество за единъ високъ началникъ, се яви тъкмо не на мѣсто при въпроса за военната конвенция, поради което произлѣзоха грѣшкитѣ и непълнотиитѣ въ тая конвенция.

Освенъ военната конвенция били подписани други два важни акта: а) договоръ за приятелство и съюзъ между България и Германия, и б) тайна спогодба между тия две държави. Първиятъ обвързвалъ дветѣ страни да не влизатъ въ другъ съюзъ, насоченъ срещу коя и да е отъ тѣхъ. Тайната спогодба опредѣляла териториялнитѣ придобивки на България за война срещу Сърбия, както и срещу Ромъния и Гърция. За придобивкитѣ отъ Сърбия поменахме по-рано, обаче относно ония отъ Ромъния и Гърция нищо не може да се каже, понеже документътъ липсва. Едни искатъ да кажатъ, че именно въ тая спогодба се е намирало обвързването ни — да имаме право върху цѣла Добруджа, а само върху отнетата ни презъ 1913 г. частъ, когато други твърдятъ, че това е станало въ надвечерието на войната съ Ромъния. Въ всѣки случай обвързването се вижда добре отъ мемоаритѣ на генералъ Лудендорфа, гдето се казва: *„Българитѣ пропуснаха за войната съ Ромъния да поискатъ обладаването на цѣла Добруджа“*. Подобно отказване отъ частъ отъ родната земя, безразлично кога и отъ кого е направено, е въ висша степенъ престѣпно и не може да бжде оправдано нито съ страха отъ близко съседство съ Русия, нито отъ желанието да се поиска най-възможното, като не се е предполагало, че българската армия ще може достигне до Долни Дунавъ. Практичното: *„искай много за да получишъ повече“*, непременно трѣбваше да се има предъ видъ, та да се избѣгне глупавото положение — да молимъ после германцитѣ да ни направятъ милость съ отстъпването на цѣла Добруджа.

Ето тъй, поради липса на подготвени дейци, съ достатъчно широкъ политически кръгзоръ, ние се обвързахме и обвързвахме съ ангажементи, безъ да обвържемъ и съюзни-

цитъ. Нито въ Външното и Военно министерства, нито пъкъ въ главната кваргира имаме специални институти по предварителната подготовка на политическигъ становища, по разработването на въпроситъ за възможни договори, поради което, при важнитъ актове, никога не бѣхме готови. Нашитъ делегати, назначавани случайно, се явяваха неориентирани за мислата си, когато пъкъ германцитъ предварително сж разработвали становището си и, когато всичко е било готово, съобщавали телеграфически за незабавното тръгване на нашигъ делегати. Ето защо, загубили още въ началото съ тайното споразумение и военната конвенция, ние продължихме да губимъ и по нататъкъ. При сключването на Брестъ-Литовския миръ, нашитъ делегати трѣбвало да заминатъ бързо, и като не снабдени съ нуждната директива, освенъ че не били доказателни въ исканията, но и постоянно се карали помежду си. Така попаднали въ глупаво положение и германцитъ просто ги игнорирани, като че ли не представлявали една съюзна държава. Въ резултатъ, нашитъ права останаха съвсемъ не застъпени отъ договора и България остана на въздуха между съюзниците и бждещата Русия.

Сжщо стана и при сключването на Букурещкия миръ съ победена Ромъния, за което правителството, уведомено въ последното, трѣбвало по тревога да назначи и експедира делегатитъ си. И, разбира се, че, при подобно заминаване, друго не можеше да се очаква, освенъ печалния резултатъ — отстъпването само на Добруджа отъ 1913 г. Въ случая, германската дипломатия майсторски бѣ противопоставила турскитъ претенции за компенсация въ южна Тракия, и трѣбвало само д-ръ Радославовъ да отиде въ Букурещъ и да убеждава германския президентъ фонъ Кюлмана, силно подкрепящъ турскитъ искания. При всичко, че първиятъ е билъ обнадеженъ и телеграфира, че цѣла Добруджа е вече осигурена за България, германцитъ не отстъпиха отъ становището си и, като поддържаха за себе си Сръдна Добруджа, а за Северната предвидѣха съюзнишки кондоминиумъ, дадоха на България само южната частъ. Подобно явно германско противопоставяне на българската идеяность за обединение, счупи всички надежди за винаги вѣрната въ съюзнишката лояльность у армията и народа и разклати силно моралнитъ основи на съзнателно служене на общата военна акция. — А войната още бѣ въ разгара си, а пъкъ отъ съюзникъ безъ идеяность

не можеше повече да се очаква, освенъ едно принудително отъ нѣмай кжде участие въ нея.

Тѣй или иначе, излѣзе, че катастрофата презъ 1913 г. не бѣ ни послужила за да бждемъ по-предвидливи, да станемъ по-предпазливи при обвѣрзванията ни за акцията въ 1915 г. Вѣрвайки напълно въ лоялността на съюзника, ние, се отнесохме съ наивността на младъ юноша, чакащъ само добро отъ голѣмия си братъ. Нашето слѣпо довѣрие допусна на съюзника да поеме ролята на самовластенъ опекунъ, да стигне до положението на пълень разпоредителъ въ чуждата кжца. Веднажъ дошелъ до тамъ, той вече не искаше да държи смѣтка за идейността и интереситѣ на събрата, а даже и за явната нужда да му спомогне за отстранението на неминуемата беда. Ето това съюзнишко забравяне и крайно егоистично държане, разбрано добре отъ слабия съюзникъ, пороци голѣмото недовѣрие, предизвика съжалението за погрѣшно сдружаване и донесе озлобяването у последния, който тѣй много повлия за неуспеха на дѣлото. Подобно положение тъкмо дойде на смѣтка на противниците на съюза, които се запретнаха да повалятъ военната акция, да подготвятъ по всѣки начинъ катастрофата на македонския фронтъ. Германското главно командване знаеше добре лошото българско настроение, печалнитѣ резултати отъ незачитането, обаче, въ самозабравата си, то не направи подобрение, то не отстъпи отъ презрителното си и егоистично отнасяне къмъ съюзника. И само когато произлѣзе катастрофата на Добро поле, тогава чакъ то почна да обнадежда, че е съгласно да се отсѣпи цела Добруджа на българитѣ; че турцитѣ сж съгласни да не искатъ компезации; че то идѣло вече да спасява македонския фронтъ съ всички разполагаеми сили. Късно много късно, се сѣти то, а пъкъ ние, въ болнавото желание да се показваме лоялни, не посмѣхме да го заставимъ да бжде по-коректно въ държането си.

ГЛАВА II

Отношенията, като важна причина на злото

Преди да станемъ съюзници, ние българитѣ, въобще бѣхме зле настроени срещу германцитѣ (за помощта укарана на турцитѣ презъ войната въ 1912 г.; съ намирането на германски офицери въ турскитѣ редове и изпращането на артилерия и бойни припаси). При това, ние имавме съставено мнение, че, тѣ сж хора надменни и голѣми егоисти, гледащи на насъ зле, като на славяни. Когато въ 1915 г. станахме съюзници, подъ обаянието на нанесенитѣ имъ победи и очаквайки чрезъ тѣхъ националното си обединение, ние успѣхме да смачкаме предубежденията и лошитѣ си чувства, и отидохме въ войната съ респектъ и довѣрие къмъ новитѣ бойни другари, каленитѣ германски войници, които се указаха много коректни, непретенциозни и разбрани въ отношенията къмъ по-младитѣ си събратя. Бъркаше езика, обаче намери се начинъ за разбиране, посредствомъ радостнитѣ погледи, усмивкитѣ и мимиката. И това си остана презъ всичкото време на съвмѣстното носене на бойната служба, безъ частни и колективни недоразумения и спречквания, при едно несъгласно, но сериозно, българско съревнование по-хубавитѣ служебни прояви въ германскитѣ части и по всичко, що тъй безшумно и бързо се извършваше у по-старшитѣ братя. Лишени продължително време отъ най-необходимото и постоянно безъ смѣна въ бойната линия, българскитѣ войници намѣриха дупчинна подкрепа, виждайки, рамо до рамо, дошлигѣ отъ северъ южани, носящи безропотно и съзнателно дълга си по македонския фронтъ.

Така бѣ, обаче съвсемъ не тъй излѣзе съ висшитѣ командни инстанции, отношенията между които скоро се развиха въ най-нежелателна посока. Германскитѣ военоначалници и щабни офицери, дошли на балканитѣ съ единъ и сжщи причини за двата съюзника, не можаха да разбератъ защо този е пригоденъ за турцитѣ, но не и за българитѣ, тия мълчаливи и много резервирани въ държането си хора, незаис-

кващи предъ санътъ и високото положение, не признаващи правото за надменно отнасяне къмъ околнитѣ. Българскитѣ началници, разбрали скоро хладнитѣ и надменни обноски, не закѣснѣха да се освободятъ отъ обаянието къмъ германското командване и застанаха въ положението на самоотбрана. Настѣпени силно, тѣ не устояха на слабостта — да мѣстятъ съ критики и осжждане, а често пѣти и да усмиватъ германската надута обноска, което състави обикновенъ предметъ на разговора въ офицерскитѣ столови. Това лошо настроение, счетено като послѣдствие отъ германофобство, предизвика у германцитѣ още по-хладно и надменно дѣржане, съ което още повече се възбуди българската подозрителностъ за умишлена германска нелоялностъ. На българскитѣ началници особено имъ бѣ обидно незачитането, когато, при изказване на мнение по служебни въпроси, чуждитѣ щабни офицери искаха да изтъкнатъ голѣмата си вещина, посрѣдствомъ надтежаването, че идатъ отъ културния западъ, съ богатъ запасъ познания.

Германскитѣ офицери за свръзка, оскѣрбени отъ недопусканieto имъ да се мѣстятъ въ оперативната работа на българскитѣ щабове, се предадоха много усърдно на правото си назначение — да следатъ и да донасятъ на германското командване за всичко вършено въ тия щабове, и, въ това си усърдие, често пѣти изпадаха въ грѣшки. Появиха се тенденциозни донесения, основани на неточна преценка, на непроверени слухове, които предизвикваха запитвания и неприятни обяснения, и съ това постоянно се подклаждаше недовѣрието между дветѣ страни.

Тѣй или иначе, образува се дебелия ледъ, който тѣй и не се стопи презъ цѣлата война. Странитѣ не се сближиха даже и при последнитѣ разбрани военнопочалници, като генералитѣ Шолцъ, Щойбенъ и други.

Лошитѣ отношения взеха още по-лоша насока, когато се намѣси и бѣркотията въ командването, т. е. когато настѣпи оная аномалия: български армии, дивизии и бригади да се командуватъ отъ германски военначалници и щабове, които, ужъ подчинени на българското глевно командване, зависѣха всецѣло отъ командването въ Германия.

България току бѣ водила две побѣдоносни войни (презъ 1885 и 1912 г.) и една въ 1913 г., която, ако и изгубена по-

ради общото нападение отъ петтѣхъ съседа, все пакъ се свърши съ спирането на враговетѣ вънъ отъ границитѣ (даже гърцитѣ малко останаха да бждатъ бити). И въ тритѣ тия войни българскитѣ части се командуваха и водиха само отъ български началници, слѣдователно недовѣрието къмъ последнигѣ не можеше да се обясни освенъ съ интимната мисълъ на германското командуване — да вземе българскитѣ части въ ржце, та да бждатъ тѣ въ пълно негово разпореждане. Това мѣроприятие бѣ оскърбително и още крайно не-solidно, ако българитѣ не биха скъпили съ лоялността си къмъ съюза; то не принесе очакваната полза, а причини само голѣмо зло на съюзнишката акция на Балканитѣ.

Действително, германскитѣ началници и щабове, по нагонъ отъ вродената германска интензивностъ къмъ работа, се взеха сериозно да създадатъ яки фронтове по участъцитѣ: да подобрятъ съобщенията; да запознаятъ началниците съ начина на действията споредъ поукигѣ извлечени отъ боеветѣ на французкия и руски фронтове. Тѣ устройоха курсове и школи по употреблението на картечницитегѣ, минохвъргачкитѣ, по воденето позиционната война, по приспособлението на преградния артилерийски огънь, по патрулнитѣ нападения и пр. Въобще въ туй отношение тѣ направиха твърде много и заслужаватъ пълна похвала, обаче не можаха да внесатъ духовна смисълъ въ началническитѣ функции, да вложатъ жива сила въ командуването, посредствомъ която само се изработва разбрано и съзнателно изпълнение и духовни връзки между началници и подчинени. Тѣ не познаваха българитѣ и германскитѣ имъ похвати за управление се указаха мжно приложими. На гѣхъ не престанаха да гледатъ като на на-трапени голѣмци.

Вмѣсването на германцитѣ въ командуването се почна още въ началото на войната, когато, следъ разгрома на Сърбия, общото командуване на войскитѣ отъ фелдмаршалъ Макензенъ бѣ станало излишно и трѣбваше да се разформирова. Германската главна квартира обаче остави тоя фелдмаршалъ да продължава да началствува и на македонския фронтъ.

На другата година за замѣстникъ на фелдмаршала бѣ изпратенъ генералъ фонъ Бело. и, при всичко, че нашето главно командуване да бѣ обнадеждено, че последния ще му се подчинява напълно, тоя генералъ продължи почти въ същия пѣтъ на предшественика си: да не държи смѣтка за въз-

гледитѣ и съображенията на шаба на главното ни командуване и да чака указания и разпоредби направо отъ Германия. Освенъ това, по искането на германската главна квартира и безъ знанието на нашата, тоя генералъ си позволи да въведе нова организация въ командуваната отъ него група армии. Тая метаморфоза на български части въ германски армии, корпуси и дивизии бѣ станала тъй бързо, че българския главнокомандующъ я узналъ, когато всичко е било свършено, поради което последния счелъ, че ще бжде много неудобно да отмѣни станалото и съ това да изложи не само генералъ фонъ Бело, но и германското главно командуване. — Това бѣ вече втора голѣма отстъпка отъ наша страна, която поощри германското главно командуване за още по-права намѣса въ команднитѣ функции на армията.

Подобна реорганизация, противна на понятията за разбрано командуване, възбуди негодуванието на цѣлата ни военна иерархия, особено у старшитѣ началници, право оскърбени отъ подчинението имъ подъ германско началство. Появиха се неприятности, недоразумѣния и търкания по службата, една негласна, но силна, обструкция, придружена съ натяквания и критики на разпорежданията, — т. е. всичко онова, що руши солидарността и създава враждебностъ, недопустима даже въ частнитѣ сдружавания, а колко повече въ войската. Защото никога не бива да се играе съ сгъня, защото не трѣбва, за никакви изгоди, да се отива до флагрантно нарушение на принципа: *своитѣ да се командуватъ и водятъ отъ своитѣ*. Ако германското главно командуване се е бояло отъ прояви противни на неговитѣ съображения, то трѣбваше да действа само чрезъ българското главно командуване; иначе, щомъ последното искаше да поощрява, чуждитѣ началници не биха могли да се противопоставятъ и, съ една дума, можаха да бждатъ отстранени. Това не стана и българското дълготърпение заслужаваше да бжде оценено.

При голѣмото усърдие за ползотворна дейностъ, германскитѣ началници, срещнали сериозни пречки, почваха да намиратъ вината само у тия, що бѣха втори въ тая вина — българитѣ. Тѣ не искаха да разбератъ, че трѣбва да се отстранятъ причинитѣ за неуспешната дейностъ — аномалията въ командуването.

Лошитѣ отношения особено силно се изостриха презъ 1917 г., когато дирекцията С. Г. О. П. бѣ принудена де вземе

отързи мърки срещу голѣмия износъ отъ страната. Германия имаше голѣма нужда отъ провизии, материали и сурови произведения; Австро-Унгария не допушаше да се изнесе нищо за тамъ; а отъ Турция нѣмаша какво да се вземе, и всичката тежестъ за снабдяването бѣ паднала върху България. Тоя износъ бързо се почувствува отъ населението, което почна да търпи лишения отъ най-необходимото, и отъ армията, която почна да гладува и оголява.

Стана нужда да се действува, за което бѣха поставени отговорни военниѣ и административни власти въ етапната зона и въ страната, обаче въпрѣки това, износътъ не можеше да се прекрати. Германскиѣ етапни коменданства, изпълнили цѣля България, продължиха да действуватъ, ужъ за нуждитъ на германскиѣ части на фронта, а въ сжшностъ да закупятъ произведения за износа. Събираниѣ отъ тѣхъ предмети, голѣмия излишекъ отъ разликата между списъчното и действителното числено състояние на германскиѣ части въ България и Македония, както и онова що доставяха хубаво платонитѣ мѣстни агенти, чевръсто пипащето германско етапно начальство безпрепятствено изпращаше за Германия, още повече, че частъ отъ желѣзнициѣ бѣха въ негови ръце и нито българска власт не смѣеше да контролира треноветѣ.

По тоя начинъ, борбата срещу износа се изрази въ залования на камиони и кола съ фасулъ, оризъ, масъ, кожи, цигари и пр., особено когато тѣ отиваха за стоварване по гиритѣ. Тия залавания предизвикаха голѣми неприятности, поради противопоставата на германскиѣ етапни органи, а особено съ протеститѣ на германското командване . . .

А презъ това време въ страната и на фронта сжществуваха голѣма мизерия. Бѣха се започнали натяквания и разкрития, че нарочно се допуска да се изнася най-необходимото отъ страната. „Ние ядемъ царевиченъ хлѣбъ, ходимъ боси и безъ долни дрехи, нашиѣ семейства сж изложени на голѣми лишения, а всичко отива въ Германия!“ извикаха заканително войниците, незнайки, че тѣ сградатъ и парали великата контрабанда край границата. Видѣнъ бѣ само германския износъ, и срещу него най-много роптаяха и се искаше да се уреди той, та да не носи характеръ на своеобразно експлоатиране.

Нашиѣ не съумѣха да спратъ развоя на контрабандата, не посмѣха да поставятъ остро и въпроса за уреждането на

германския износъ. Правителството, напълно повѣрило се на силния съюзникъ и предало всичко въ ржцетѣ му, въ името на общия интересъ: *ако той победи и България ще спечели*, считаше за опасно и себе си безсилно да отвори фронтъ срещу него, поради което не посмѣ да действа открито, а така съ вземане на вътрешни мѣрки, съ ходатайства, съ молби и дипломатически постѣпки предъ германското правителство, гледаше да намали развоя на износа. Собствено, за да избѣгне неприятноститѣ, то оставаше на Дирекцията на прехраната да се разправя съ пълномощника на пруското военно министерство и съ етапнитѣ началници, които бѣха крайно неотстъпчиви въ исканията си, а нашата дирекция — понѣкога твърде упорита. Нашето главно командване, поради недо-разуменията си съ правителството, изгубило значението си предъ германцитѣ, не можеше да се противопостави ефикасно, а се мжчеше чрезъ главното тилово управление и началниците на частитѣ, да възпрепятствува поне на експлоатирането на средствата въ етапната зона на армията. То нѣмаше право да се бърка въ вътрешнитѣ работи, а само настояваше и постоянно искаше отъ правителството да вземе мѣрки.

Германскитѣ етапни органи първоначално бѣха много внимателни и изнасяха само нѣща, за които е било по-рано уговорено, обаче неуредбата у насъ и честитѣ отстъпки отъ властитѣ, постепенно ги навикнаха да не се церемонятъ, и, поради голѣмата нужда въ страната имъ, веднажъ почнали така, тѣ не искаха вече да се спратъ. Германецътъ не обича да се шегува въ преследването на целитѣ, а когато тѣ се отнасятъ до отечествена полза, той проявява извънмѣрни усилия, даже до своеволие. (Въ туй отношение ние стоимъ далечъ отъ тѣхъ: склонни сме на отстъпки, на колебания въ разбиранията на българския интересъ). Тѣ купуваха, и купуваха, и изпращаха посредствомъ хитрувания, противопоставяне и неморно трепане по села, затѣнтени градчета и паланки. И всичко това ставаше у насъ, когато пъкъ тамъ въ Добруджа, етапнитѣ органи на германския губернаторъ въ Кюстенджа развиваха усиленa дейность и не допушаха нищо да се изнесе за България.

И въ тая, пълна съ неприятности, борба, българскитѣ началници, считани вече германофоби, станаха ненавистни, поради което, още по-зле се настроиха срещу германското командване и шабни органи, и сами вече, често пжти, изпа-

доща въ грѣшки. Лошитѣ погледи сж по-остри отъ шило, ефекта имъ не може да се скрие съ никакви изкуствени подналичия и присторени усмивки, още повече, че, когато българинътъ е сърдитъ, той не умѣе да се пресилва и забравя да се смѣе.

Надменното и презрително отнасяние отъ германскитѣ началници и щабове къмъ българскитѣ се поощряваха отъ единитѣ такива на германското главно командване къмъ българското. Първото не ценеше лоялността и търпението на последното, и постепенно засилваше налаганията си, до пълно неумитане на българскитѣ основателни доводи. Разбира се, че подобно унижение не закъснѣ да се изрази въ враждуване и явно незадоволство, които още повече възбудиха подозрителността на германското главно командване. Първа жертва стана началникъ щаба на действующата армия генералъ Жостовъ (К.), който, и тъй вече възмутенъ отъ станалото изпускане на сръбската армия и спирането ни у гръцката граница, започна явно да се противопоставя срещу германскитѣ искания (подкрепянъ, разбира се, и отъ главнокомандующия). Съ своето откровеностъ той стана ненавистенъ на германската главна квартира, която, следъ като употреби обикновения си похватъ: да го награди и пригласи въ гости, доби съгласието на смѣната на тоя упоритъ македонецъ. Жостовъ не дочака смѣната, той почина скоро, въ немилость предъ Царя и горѣщо разочарованъ въ свѣтлитѣ си очаквания отъ войната.

Мѣстото му бѣ заето отъ генералъ Луковъ, обаче и той оиде по сжзия пѣтъ, поради което, слѣдъ като бѣ отново извиканъ на гости въ Плесъ, посредствомъ наблѣгане върху Царя, който и така гледаше зле на Лукова като германофобъ, бѣ достигнато смѣняването му. Главнокомандующия се съпротивлявалъ на тая смѣна, обаче най-после отстъпилъ на царското искане, съ условие, че не иска другъ началникъ щаба и че, спомаганъ отъ начальника на оперативния отдѣлъ щитполкомникъ Нойкова, ще работи самъ. Така поне се казва въ книгата на запасния майоръ Малеевъ; „Приносъ къмъ истината за катастрофата на Добро поле“, обаче за това съществуватъ и друга версия, че Царътъ не е искалъ да допусне въ генералъ Жекова да си избере довѣрено лице за началникъ щаба, и най-после, следъ 6 месеца, въпреки неговото желание, му назначилъ генералъ Бурмова.

Поради силнитѣ противопостави срещу германскитѣ искания, директорътъ на С. Г. О. П. генералъ Протогеровъ, влѣзалъ вече въ сериозенъ конфликтъ и съ правителството, се виде принуденъ да подаде оставка и, следъ връщането си, като гостъ въ Германия, трѣбваше да се оттегли.

По същата причина бѣ принуденъ да напусне поста си и поддиректорътъ Петъръ Петровичъ, който, между другото, се бѣ противопоставилъ и на германското искане — *да се дадатъ българскитѣ пашкули за фабрикация на бойни материали*, и не отстъпни даже предъ заплашителната телеграма отъ генералъ Лудендорфа.

Германската главна квартира не е била доволна и отъ генералъ Жекова, който, ако и въ по-мека форма, постоянно се намиралъ въ пререкания съ нея. Тя искала българския главнокомандующъ да бѣде напълно послушенъ. По едно време циркулирало слухъ, че тя се готвила, чрезъ фелдмаршалъ Макензена, да поеме оперативното командване на цѣлата българска войска, като другитѣ отрасли предостави на военния министъръ, за което ужъ българското правителство било съгласно. Казватъ, че Царьтъ се противопоставилъ и германцитѣ трѣбвало да се задоволятъ само съ влѣзлото въ обичай добиване на своето — чрезъ наблѣгане и остри откази.

Генералъ Жековъ три пѣти е подавалъ оставка и предложението му е стигало до тамъ, че вече се е търсилъ неговъ заместникъ и Царьтъ цѣли шестъ месеца е избѣгвалъ среща съ него. Най-категорически той е настоялъ за оставката си, когато германската главна квартира, въ самозабравата си, е телеграфирала на българското правителство, за противопоставитѣ му да бѣде той предаденъ на съдъ. Следъ крупнитѣ обяснения съ Царя, който наложилъ на германцитѣ да оттеглятъ крайно оскърбителната за главнокомандующия телеграма, генералъ Жековъ приелъ да остане на поста си, въпреки германското желание и противъ онова на правителството, което искало да настане доверено лице на поста.

Именно тия отстъпки на генералъ Жекова съставляватъ и до сега предметъ на силни натяквания отъ неговитѣ противници и се считатъ като последица отъ скжпенето му съ високия постъ. Тая линия на поведение се намира погрѣшна, *понеже германското главно командуване не е оценило примирителността му, а правителството, виждайки въ лицето*

му опасен факторъ за събарянето си отъ власть, не престанало, презъ всичкото време, да му протийодействува. По тоя въпросъ генералъ Жековъ дължи разснения, още повече, че тая му отстъпчивостъ се намира въ противоположностъ съ правото и категоричното му държане въ други случаи, за което срещаме въ защитителната, предъ Държавния съдъ, рѣчь на запасния подполковникъ Тошковъ (Б.) следното:

1. Поради отстъпването на Битоля, генералъ Жековъ обвинява остро: *да се държи повече смѣтка за българската действителност, и обвинява германското командване, че скъпите български войници, паднали около Битоля, сж жертва на германска непредвидливостъ и negliжиране на южния фронтъ.*

2. По въпроса за германскитѣ подкрепления, той започва: *„не забравяйте, че тия хора (българскитѣ войници), които хранени и лошо облечени, стоятъ безсмѣнно въ бойната линия, съ цѣли месеци, подъ огъня на противника.*

3. При разпореждането на фелдмаршалъ Макензенъ да се обискиратъ багажитѣ на българскитѣ отпускари отъ Ромъния и да не се издига български флагъ въ тоя край, той телеграфира на фелдмаршалъ Хиндербурга: *„Българския войникъ не е африкански дивакъ, нито наемнъ войникъ; българския флагъ ще се развѣва всѣкжде, гдето е лѣна българска кръвъ, и, въ случай, че бждатъ проявени спжнки или насилия, ако се знае, че българския войникъ има оржжие въ ржцетѣ си и ще може достойно да отговори“.*

4. За етапнитѣ германски комендантства, прострѣли мрежата си въ цѣла България, генералъ Жековъ иска настоятелно изигането имъ, като чиста проява на своеволие, оскърбително за българската държава и крайно противно на военния редъ въ страната.

5. Поради назначаването на единъ германски капитанъ да контролира действията на Дирекцията на С. Г. О. П., генералъ Жековъ, заявява: *че това е крайно обидно и несправедливо съ достоинството на държавата, и иска правилното да се произнесе по тоя важенъ въпросъ,*

6. Презъ всичкото време той проявява подкрепа въ борбата Дирекцията по прехраната на войската и населението. За да помогне на команданта на гр. Парачинъ срещу германския износъ на добитѣкъ и други провизии,

той дава въ разпореждането му 3 коненъ полкъ. За да запази транспортитѣ ни въ Добруджа отъ германско присвояване, той заповѣдва да се постави другъ коненъ полкъ. съ заповѣдъ да стрѣля.

7. По въпроса за предаването на желѣзнопътната линия София—Нишъ, той категорически се противопоставя, даже и при заплашването отъ генералъ Лудендорфа, *—че не отговаря за последствията.*

8. По отстъпването мината „Перникъ“ на германцитѣ, което е било вече уговорено съ правителството, генералъ Жековъ, считайки, че се губи най-голѣмото богатство на държавата, се противопоставя категорически и иска, докато трае войната, да не се отстъпва за германска експлоатация. Той предупредилъ правителството и разпоредилъ, за случай на германско навлизане, да се постави караулъ въ нея, който да отговори на насилието. Фонъ Масовъ му телеграфиралъ: *„По заповѣдъ на министръ-председателя Радославовъ, утре въ 9 ч., мината да се предаде на германското минно дружество“* на което генералъ Жековъ отговорилъ подигравателно: *„сбъркали сте адреса“*. Германцитѣ били принудени да чакатъ края на войната и мината била спасена...

9. Още въ началото на войната, генералъ Жековъ е почналъ да се бори срещу голѣмата спекула въ страната, срещу износа на храни и сурови произведения, и, въ 1916 г., представилъ на правителството законопроектъ за преследване на виновнитѣ, като единъ видъ предатели, съ смъртно наказание, т. е. той още тогава е предвидѣлъ послешния членъ 4 за катастрофата. Той молилъ военния министръ да тури край на разнитѣ спорни въпроси и да спомогне за изхранването на армията, както и за разрешаването на оплакванията на онеправданитѣ войнишки семейства.

10. Когато дохожда въпроса за паричната помощъ отъ Германия, генералъ Жековъ заявилъ: *„не може за 50 милиона помощъ за една паница леща, да бжде продадена кръвта на българския войникъ и да се опетни светостта на освободителното дѣло. България се бие за своя идеалъ, който не може и не бива да се купува съ пари. Най-вече азъ не мога за 50 милиона да вържа безвъзвратно България къмъ колата, политиката на Германия, а искамъ свобода за маневриране въ тази политика, а не утре да ми кажатъ: ще върнешъ тука защото си платенъ.“*

11. Когато, преди началото на войната, въпреки германските увърнения, Гърция мобилизира, генералъ Жековъ поиска да се отложатъ военните действия.

12. Когато въ 1916 г. германците и австрийците искатъ български войски за Галиция, за да спасяватъ Австрия, генералъ Жековъ отказва и тамъ бѣха пратени турски войски.

13. Когато за действия срещу Ромъния, германската главна квартира предлага плана: *да се отбраняваме по добруджанския фронтъ и съ главните сили да прехвърлимъ Дунава*, генералъ Жековъ, изхождайки отъ българския воененъ духъ на интензивенъ нападъ и увѣренъ въ високото морално състояние на частите отъ III армия, както и отъ опасността (при отбраната) северна България да бѣде опустошена, налага своя: *бързото поваляване на Тутраканската крепостъ и незабавното настъпване на северъ срещу неприятелската полска армия*. Благодарение на тоя планъ биде записанъ въ анализите на историята вихровия и редъкъ въ новите времена отпоритъ пристѣпъ срещу Тутраканъ, който за всѣкога ще остане велика българска гордостъ и неувѣхвана слава за високо самопожертвуване. При това, тъй блѣсково, само вътрече 3 месеца, бѣ завършена и цѣлата добруджанска операция*).

Отъ гореизложеното се вижда, че и при грѣшките, генералъ Жековъ им заслуги, които трѣбва да се иматъ предъ видъ, при приценка на дейността му. Само този не грѣши, който нищо не работи.

Знаемъ добре, че горните редове нѣма да бждатъ угодни на мнозина, като единъ видъ оправдание на бившия главнокомандующъ. Заявяваме, че това не е тъй; ние искаме само да се противопоставимъ на онова зложелание — *да бѣде той съборенъ, унищоженъ*: Фелдмаршалъ Хиндербургъ и генералъ Лулендорфъ, проявиха редъ военни и политически грѣшки, перали което изгубиха войната и сж главни виновници за общата катастрофа на Четворния съюзъ, обаче, при все това, тѣ не се охулватъ и презиратъ, а напротивъ се ползватъ съ почести и влияние средъ германското общество. У насъ тъкмо обратното: злоезичието неправи разлика между достойния и недостойния, и то, само защото лицата сж неприятни. У другите народи, въ интереса на традициите, военните дѣйци

*) Пунктъ 13 е добавка отъ автора,

нарочно се въздигатъ, а ние напротивъ се стремимъ да ги обезславяме и стъпчемъ. Следъ свършека на освободителната война, ние не се спрехме да охулваме главнитѣ дѣйци и да сведемъ до нула тѣхната дѣйностъ. Славнитѣ победи, който очудиха цѣлия свѣтъ, бѣха умаловажени, представени като дѣла, достигнати едва ли не случайно, съ което силно се изложихме предъ чуждия свѣтъ и зле се обрисовахме предъ младитѣ, като имъ дадохме и лошъ примѣръ за бждащи ежби и гонения. Наистина голѣми грѣшки бѣха проявени, обаче редомъ съ тѣхъ имаше и много хубави нѣща, за изтъкването на които трѣбваше да бждемъ по-въздържливи — само до степенъ на научна критика, а не да си служимъ съ вестникарска полемика, която тъй зацапа дѣйцитѣ. Примѣръ: на съкрушителя на Одринъ, генералъ Ивановъ, тоя образованъ и съ формиранъ характеръ началникъ, не му простиha неуспѣха презъ 1913 г. Смѣниха го отъ командуването, уволниха го и го охулиха, макаръ той да бѣ направилъ всичко зависяще отъ него. Не по негова вина бѣха оставени само четири наши бригади срещу цѣлата гръцка войска т. е. 7—8 полка срещу 11—12 гръцки дивизии. Той бѣ искалъ своевременно подкрѣпления, но когато му ги дадоха бѣ вече съвсѣмъ късно...

Въ заключение на горѣизложеното, трѣбва да добавимъ, че знаейки какво го очаква въ България, Жековъ пренебрѣгна безопасността си, реши да се върне и да застане предъ Държавния съдъ.*) Мизерията, която вече петъ години прекарва тоя бившъ главнокомандующъ, сочи на безкористието му, тъй ценно за високопоставенитѣ лица, които, имайки възможността да направятъ милиони, съприели да останатъ бедни, но честни. Грѣшкитѣ сж грѣшки, обаче челото е чисто, съвестята е спокойна!

*) Следъ катастрофата, той тръгна за България, обаче не бѣ допуснатъ да се върне отъ съглашенцитѣ. Той настоявалъ дълго време предъ правителството да му се разреши да дойде и да отговаря предъ съда. Най-после, следъ две години, бѣ му разрешено, и той се яви за да бжде съденъ и осъденъ. Тоя жестъ на войнишка доблестъ, презъ времето, когато у насъ мнозина и мнозина треперяха и старателно отърсваха отъ себе си отговорността, за да избѣгнатъ съдебното преследване, съставлява хубавъ плюсъ за Жекова.

Г Л А В А III

Политически и военни грѣшки

У насъ и до сега още мислятъ, че станалото, по германски заповѣль, спиране на армията ни у грѣцката граница, въ края на 1915 г., е главна причина за произлѣзлата после катастрофа. „Съгласенцитъ отстъпваха, не дадоха да ги прелениваме; Солунскиятъ десангъ можеше да бжде унищоженъ, но ни пуснаха да минемъ грѣцката граница“, — тъй казватъ българитъ за пропустнатия случай да се свърши още тогава войната на южния фронтъ. Тия сжждения, даже отъ гледна точка на практичното: „Започне ли се нѣщо, да се кара до край“, сж много основателни, а понеже спирането се отрази много зле върху действията, то тѣ се явяватъ и съвсемъ необорими.

Времето, когато, за царски връзки, войнитъ се обявяваха и свършваха, отколе бѣ минало, а пъкъ въ спирането имаше другитъ причини, стоеше менажиранieto на грѣцкия царь, зетъ на германския царски дворъ. Ненавистнитъ българинъ никакъвъ случай не трѣбвало да бждатъ допустнати въ грѣцкитъ предѣли; въ Солунъ, за който преди две години бѣ произлѣзла войната съ гърцитъ, български кракъ не трѣбвало да стъпи. Ето какво срещаме ние по тоя въпросъ въ дневникитъ на генералъ Лудендорфа:

„Вниманието ни къмъ Гърция, умората на войскитъ и изтомяването на комуникациитъ, а, може би, и други нѣкои обстоятелства за менъ политически и военни причини, не допуснаха пропѣлжението на операциитъ къмъ Солунъ, макаръ въ приемането на тая съгласенска база щѣше много да облегчи положението ни на Балканитъ. Отъ опититъ, добити впоследствие, се убедихъ, че съ подобна операция, Германия щѣше да спечели ни единъ български войникъ за западния фронтъ, а пъкъ английскитъ, френскитъ и сръбскитъ части, които после дойдоха на македонския фронтъ, щѣха да се явятъ въ Франция срещу насъ. Ето защо, по сжжитъ съоб-

ражения, следъ като бѣхъ назначенъ въ германската главна квартира, продължавахъ да гледамъ на операцията къмъ Солунъ като на второстепенна*.

Нека ни позволи г. Лудендорфъ да не се съгласимъ съ гореизложеното. Иначе ще трѣбва да предположимъ, че германското главно командуване, известно съ бързата си съобразителностъ, до толкова много трѣбва да е било заблудено, та да не може да разбере, че разгромътъ на неприятелския десантъ и запушването на вратата, презъ която противника свободно можеше да се усилва и да печели теренъ, та да заплаши важния за Германия пътъ: Берлинъ — Цариградъ (както стана после), е операция съ голѣмо значение; че съ успѣха на тая операция свободната вече българска армия можеше да се съсредоточи въ България, като чукъ върху Ромъния, и да застави последната да мине на страната на Централнитѣ сили, — нѣщо, което би донесло огромна полза, отколкото пращането на български войници на западния фронтъ. Недопустимо за насъ е сѣщо, че германското главно командуване току тъй би пропуснало цѣли две години да не смаже Солунския десантъ, ако не е било спънато отъ роднинскитѣ царски връзки и отъ надеждата, че Гърция, ако ли не стане съюзница, поне нѣма да отиде на съглашенска страна. — Тая стратегма не донесе, освенъ печални резултати. Германското главно командуване изгуби играта, а заедно съ него и ние.

Относно фактическата страна на станалото, у насъ сѣществуватъ две мнения. Едни твърдятъ, че спирането е дошло тъкмо на време, за да избѣгнемъ опасното положение, въ което можахме да попаднемъ. XI германска армия на генералъ Галвица, I армия на генералъ Бояджиева и 3 Балканска дивизия съ една Дунавска бригада още се намирали на северъ, въ Сърбия, и за съсредоточването имъ на южния фронтъ необходимо било време. II армия на генералъ Тодорова, въ съставъ на четири дивизии (2 Тракийска, 5 Дунавска, 7 Рилска и 11 Македонска), била недостатъчно силна да преследва и да порази съглашенцитѣ, които отстъпили, безъ да бждатъ бити. При това тая армия не била готова въ муниционно и продоволствено отношение, поради което щѣла е да попадне въ още по-тежко положение съ отдалечаването си на югъ. Съ нахлуването въ Гърция, тя рискувала да възбуди фанатизъмъ.

нима на съсрѣлоченитѣ при Верея и Воденъ грѣцки войски (мобилизирани), та, когато води бой съ съглашенцитѣ, да и удърятъ въ флангъ.

Второто мнение е следното: незабавното преследване щѣло е силно да обърка съглашенцитѣ и тѣ не биха могли сериозно да се противопоставятъ; че грѣцкото главно командване, съчувстващо на Германия и зле настроено къмъ съглашенцитѣ, нѣмало да посмѣе да нападне II армия, а щѣло да чака защитата на грѣцката кауза отъ германския императоръ. Артилерийскитѣ припаси вече пристигали, а продоволствени можало да се намѣрятъ и въ грѣцка територия.

Разбира се, съ стратегическо гледище, последното се явява съвсемъ вѣрно. Защото по никакви съображения не било да се дава време на противника да се спомни, а трѣбва да се бие до край, — иначе рискува се да почне той да бие, както и стана следъ малко. Солунъ не бѣ още укрепенъ, а завадѣването му щѣше да тури край на войната на Балканитѣ *).

Тѣй че ние имаме право да натяквамъ на германското командване, а особено, че, когато Гърция почна да се колебае и даже премина къмъ Съглашението, то не прати достатъчно войски въ Македония, за да грабнемъ инициативата и да биемъ съглашенцитѣ. То остави Македонския фронтъ въ отбрана и даде възможностъ на противника да се укрепи силно; да удвеси и утрои войскитѣ и средствата си, и най-после да привлече и грѣцката армия на своя страна.

Както и да е, това спиране у грѣцката граница причини тригодишно продължение на войната, угаси бойния жаръ и нападателенъ устремъ у българитѣ, и постепенно подготви почвата за разложение, до степенъ на окончателно компрометиране положението на Балканитѣ.

Гледището на македонския фронтъ, като на второстепенно, допусна на германското главно командване да изтегля постоянно частитѣ си и да остави цѣлата отбрана върху бъл-

*) По тоя въпросъ генералъ Хофманъ, германски военоначалникъ на източния фронтъ, презъ последната война, въ мемоаритѣ си казва тѣй: „Не разбирамъ защо настѣжването срещу Солунъ бѣ спрено. Фалкенхаимъ заявява, че това е станало поради технически причини, когато пѣкъ началникътъ на желѣзнопѣжнитѣ съобщения бѣ издалъ на времето тѣкмо противно мнение"... Съ непревземането на Софийското пристанище се причини сломяването на България, което имаше тежки последици за изхода на войната.

гарските войски. Въ началото на 1918 г. на македонския фронтъ вече се намираха само следните части: отъ XI германска армия шаба й; 3 германски егерски баталиона при 265 български дружини: 135 германски картечници при 2813 български картечници; 202 германски топа при 1213 български топа; 9 германски ескадрона при 45 български ескадрона; 0 германски пионерни дружини при 17 български такива, които всички, абсолютно всички, бѣха изтегнати въ една линия по грамадения фронтъ, отъ устието на р. Марица до р. Шкумба (въ Албания).

Българското главно командване не преставало, презъ всичкото време, съ исканията си да се спре изтеглянето на германските чисти и да се изпратятъ подкрѣпления на южния фронтъ, обаче германската главна квартира продължавала да отказва. Тя намирала, че войските въ Македония сж предостатъчни и можело да се образуватъ резерви, като се извадятъ части отъ бойната линия и се поставятъ отзадъ въ втора линия. т. е. едно подсещане въ работата на българското главно командване, която то добре знаело, но нѣмало какъ да я извърши. Българските полкове, изтегнати въ една линия, даже не можели да се смѣняватъ за почивка; тѣ посрещали неприятелските нападения, застанали всички въ бойната линия. Действително, нуждата отъ войски на западния фронтъ, а особено следъ намѣсата на Америка, налагала е пестеливо разходване на германските резерви, обаче все пакъ това не е давало право да се отслабва тѣй много македонския фронтъ. При това германската нужда старателно е била скривана подъ претекста на нападателни акции срещу Франция, поради което българското гъвно командване, изхождайки отъ тежкото положение въ Македония, продължавало да настоява да се спре изтеглянето на германските части.

Презъ м. нсемврий 1917 г., на македонския фронтъ се намираха всичко 18 германски дружини, обаче германското главно командване поиска да се смѣнятъ съ български части отъ Добруджа и Ромжния. Генералъ Жековъ заявилъ, че е невъзможно да се извадятъ български части отъ Добруджа, докато не се разрѣши окончателно въпроса за нейното владение; че това ще предизвика силно негодование въ България и може да има печални послѣдствия; че войските на македонския фронтъ, когато съгласениитѣ сж вече тѣй засилени, *не трѣбва да се лишаватъ отъ моралната подкрѣпка, която тѣ намиратъ у бойните си другари гер-*

мации; че на изтегляването на германските части ще се последне от българите, като на окончателно анулиране на германското задължение за българска подкрепа и пр.

Като отговоръ на горнитѣ основателни доводи, генералъ Пудендорфъ разпоредилъ направо до щаба на армейската група Шолцъ, да изпрати за Палестина нѣколко германски дружини, батареи и картечници. Това предизвикало новъ протестъ отъ генералъ Жекова, но, погнже фелдмаршалъ Хинденбургъ обещалъ, че, въ случай на нужда, България ще бжде своевременно подкрепена, повече не се повдигалъ въпроса за станалото изтегляване. Подобно премълчаване отъ българска страна, следъ нѣколко деня, повлякло новъ германски натискъ за изтегляването на други части. Искането било мотивирано съ рѣшителнитѣ боеве на западния фронтъ и че ужъ имало признаци за намаление на съгласенскитѣ войски въ Македония, на които ядрото имъ се готвило да се отправие къмъ Солунъ. Генералъ Жековъ побързалъ да отговори, че за смѣната на германскитѣ части, изтегляването на българскитѣ отъ Добруджа не може да стане изведнажъ, а постепенно; че никакви признаци нѣма за намаление на съгласенскитѣ войски, а напротивъ трѣбва да се очаква заздравянето имъ въ скоро време, поради което той, не само не може да се съгласи съ по-нататъшното изтегляване на германски части, но иска непременно да остане на македонския фронтъ поне една германска дивизия.

Германското главно командуване първоначално земълало, обаче, презъ м. януари 1918 г., то отново повторило ованото си, и българското било принудено пакъ да убеждава и моли, обаче и тоя пътъ не сполучило. Фелдмаршалъ Хинденбургъ категорически отказалъ, че не е съгласенъ, и трѣбва непременно да се изпълни искангто му. Генералъ Жековъ, обиденъ, изпратилъ следната телеграма: „Понеже върховното командуване, въпреки направенитѣ ми до сега основателни доводи, не дава надлежна оценка на нуждитѣ на македонския фронтъ, принуденъ съмъ да се примиря временно съ настоящето и да заповѣдамъ да се изпълни искангто Ви“.

Тая нова отстъпка, донесла въ априлъ ново искане: да се изтеглятъ и останалитѣ части отъ фронта, на коото генералъ Жековъ отговорилъ така: „За да помогна на рѣшителнитѣ боеве на западния фронтъ, съгласенъ съмъ да изпълня искангто, обаче следъ като бждатъ пренесени българскитѣ

части отъ Добруджа и се уреди стбраната на фронта". По въпроса генералъ Жековъ се обърналъ и къмъ правителството, и поискалъ отъ него да вземе рѣшително становище,

Отговора на правителството не закъснѣлъ; той рѣшително казвалъ, *че понеже Германия и Австро-Унгария не сж изпълнили задължението да държатъ по 6 дивизии на фронта, то не е съгласно да се оттегли и тъй малкото имъ пехота и артилерия отъ македонския фронтъ.* — отговоръ, който развързвалъ ржцетъ на главнокомандующия за пълень отказъ и отнемалъ правото му да прави по-нататъшни отстъпки. Той отговоръ е билъ съобщенъ на германската главна кватира, обаче съ добавката: „Щомъ намеря, че отслабването на фронта е възможно, самъ ще изпратя излишнитъ части въ Германия“, — отговоръ, който преследвалъ печеляние на време.

Германското главно командване не искало да чака главнокомандующия да рѣши, кога да бждатъ изпратени германскитъ части, поради което, освенъ че предложило да се върнатъ 6 дружини и единъ артилерийски полскъ, но още заповѣдало направо на щаба на групата Щолцъ незабавното имъ изпращане. Това поставило главнокомандующия въ сложенте трудно, между становището на правителството, че не е съгласно да се изтеглятъ германскитъ части отъ фронта и започналото се ве е издръпване на исканатъ шестъ дружини и батареи, поради което той се отнесълъ до правителството съ следното писмо, което предаваме въ резюме:

„Отъ известно време германското главно командване, постоянно наблѣга за изтегляването на германскитъ войски отъ Македония, като много необходими за боеветъ на вападния фронтъ. Всдимъ отъ съюзническа лоялностъ и за да удовлетворя на усилията по водене на гигантската борба въ Франция, азъ, презъ разное време, повърнахъ всички германски войски, които можахъ да се освободятъ, като залържахъ само толкова, колкото сж крайно необходими за сигурната защита на позициитъ въ Македония. Останаха само 3 дружини и 51 батареи, изтегляването на които, подъ предлогъ, като крайно необходими на западния фронтъ, се иска сега отъ германското главно командване. Намирамъ, че повечето отслабване силитъ въ Македония ще бжде опасно, понеже свѣдѣнията говорятъ, че съглашенцитъ се засилватъ съ гръцката армия и съ разни доброволчески чети отъ Америка и

Русия. Ето защо моля да се внесе въпроса за разрешение от Министерския съвет, а също да се направят постъпки пред германското правителство, за правилно и ясно тълкуване на постановленията на военната конвенция, относно размера на помощта на съюзниците към България“.

Правителството чакало отговора и чакъ на 10 юний, при повторното искане на генералъ Жекова, съобщило, че телеграфирало на генералъ Ганчева да направи постъпки пред германското главно командуване, и възложило на министъра на Външнитъ работи да направи същото и пред германското правителство. Обаче резултати нѣмало и, понеже германското главно командуване продължавало да иска частитъ си направо отъ щаба на групата Шолцъ, генералъ Жековъ телеграфиралъ на генералъ Ганчева (български представител при германската главна квартира):

„Германското главно командуване иска да се повърнатъ следнитъ части: а) вѣдиага — една рота отъ 19 пионеренъ полкъ съ щаба му и 2-а опълченска рота и б) следъ 4 седмици — 201 пионерна рота, безъ да е взело предварително съгласието на българското главно командуване. Съобщете, че нѣмаме възможностъ да замѣнимъ тия пионерни части. Предупредете ги, че, ако и за напредъ се отслабва македонския фронтъ, ние не ще имаме повече сили и средства да стоимъ срещу съгласенската армия, която скоро ще бѣде изпослана съ цѣлата гръцка армия. още повече, че, поради неуспехитъ на австрийцитъ по р. Деволи въ Албания, ще се изостраши дѣсниятъ флангъ на нашия фронтъ. Чудно е, по какъвъ начинъ уморената наша армия, която постепенно се отслабва съ изтегляването на германскитъ части, ще построи напора на много по-големитъ неприятелски сили, снабдени изобилно съ артилерия и бойни припаси. Изтъкнете гдето трѣбва, че положението на македонския фронтъ е тѣжко сериозно и, ако изтегляването на германскитъ части продължава, ще стане скоро застрашително“.

Понеже и тая телеграма не помогнала и настояванията за изтегляването на германскитъ части продължили, генералъ Жековъ изпратилъ докладъ до фелдмаршалъ Хинденбургъ, въ който изтъквалъ, че положението на южния фронтъ, съ дължина 350 клм. (безъ морска отбрана), при 12 непълни български дивизии срещу 25 неприятелски, къмъ които скоро ще се присъединятъ най-малко 6 гръцки дивизии, иска не

отслабване, а засилване, като при това, той повдигналъ въпроса и за помощта, която съюзниците сж длъжни, споредъ военната конвенция, да дадатъ на България. Той завършилъ доклада си съ молба: докато тоя въпросъ не се разрѣши отъ една конференция, да се спре по-нататъшното изтегляване на германскитѣ части.

И тоя докладъ билъ оставенъ безъ внимание, а относно исканата конференция последвалъ категорически отказъ, че тя е несъвместима съ понятието за върховното командване. Понеже фелдмаршалъ Хинденбургъ, следъ нѣколко деня, телеграфически искавалъ очудване защо българското главно командване не изпълнява исканията на върховното командване да изпрати определенитѣ артилерийски части, генералъ Жекбвъ заявилъ, *че мероприятията на българското главно командване не трѣбва да възбуждатъ ни най-малко очудване, а напротивъ трѣбва да се считатъ като напълно отговорящи на истинското положение на Балканитѣ, твърдото запазване на което се налага не само отъ интереситѣ на България.* Той отправилъ и подобенъ докладъ до правителството, да настоя за свикването на конференцията, която да определи окончателно задълженията на Германия за подкрепата на България, станала вече тъй необходима напоследъкъ.

Тоя основателенъ докладъ е можалъ да бжде използванъ за настояване върху ревизията на конвенцията, обаче работата и тоя пътъ се свършила само съ дипломатически сондажи и преговаряния, докато най-после германското главно командване отговорило: *че германцитѣ сж изпълнили точно договорнитѣ си задължения споредъ конвенцията за война срещу Сърбия,* т. е. простичко казано, че тѣ не се считатъ свързани съ никакъвъ ангажиментъ къмъ България.

По тоя начинъ въпроса за подкрѣпата на македонския фронтъ билъ вече окончателно рѣшенъ съ пълненъ германски отказъ. Българската армия, само при 3 германски дружини и 51 батареи, вече трѣбвало сама да посрещне очаквания неприятелски ударъ.

Отъ гореизложеното се вижда следното:

1) Че Германското главно командване, съ спирането ни у гръцката граница, направи крупна грешка, а особено съ наложената тригодишна пасивна отбрана на македонския фронтъ,

съ, което даде възможност на съглашенците да се засилят и да вземат на своя страна и гръцката армия, та най-послъ и да произведат успешния пробивъ, до степенъ на една катастрофа за цѣлия четворенъ съюзъ.

2) Че постоянното изтегляване на германскитѣ части и отказитѣ да се изпратятъ подкрѣпления не могатъ да бждатъ оправдани отъ никакви политически и стратегически съображения. Действително само победата на западния фронтъ можеше да донесе окончателенъ миръ, обаче, когато се видѣ, че дѣйствиата тамъ силно се затѣгатъ, можеше да се отдѣлятъ части поне за осигуяването на македонския фронтъ. Най-сгодното за това време бѣ следъ руския погромъ, *стига само, при грижитѣ за пълно използване на рускитѣ сръдства, да се помислише и за предстоящата опасностъ въ Македония, както това стана следъ пробива на фронта.*

3. Българското главно командване, въ старанието си да бжде лоялно, е било много отстъпчиво. То не е посмѣло да използва благоприятнитѣ моменти, за да накара германската главна квартира да държи повече смѣтка за българската кауза и за команднитѣ негови права. Действително пропани сж били чести противопостави, обаче тѣ не донасяли всѣхитѣ служебни търкания, и краятъ имъ всѣкога се е свършвалъ съ дадено по неволя съгласие. Българската скромность да не се настои за премахването на германското командване и шибове, е била оценена отъ германската главна квартира като голѣма слабостъ, поради което тя е отишла до тамъ, която да разпорежда направо на македонския фронтъ. Невъзможността въ отношенията по едно време е достигнала до тамъ, че следъ падането на Битоля, за да се въздействува върху германската главна квартира да прати подкрѣпления, генералъ Жековъ трѣбвало да поиска застъпничеството на Царя. Много интересенъ се явява въ случая царския отговоръ:

„Дълбоко покъртенъ отъ голѣмото народно и военно нещастие — изгубването на Битоля, изказвамъ ви, отъ името на българския народъ, моитѣ най-скърбни съболезнования. Сметъ всичко, което азъ поискахъ въ Плесъ отъ фелдмаршалъ Хинденбурга и отъ императора, за което е свидѣтель и самия князь Борисъ, следъ нееднскратнитѣ депеши, които изпращахъ до Хинденбурга презъ октомврий и ноемврий, за които получихъ напоследъкъ дързъкъ и оскърбителенъ за

мене и армията ни отговоръ. не искамъ да прося повече. Направете остри и заплашителни постъпки въ Плесъ чрезъ Ганчева. Деньтъ 18 ноемврий е единъ триумфъ съ неимовърни последици за Съглашението“,

Когато самия Царъ е билъ третиранъ така, може да се разбере какви сж били отношенията къмъ главното ни командване.

4. Германското главно командване не е било искрено при отказитѣ си да прати подкрепления, поради нужда отъ войски на западния фронтъ. Въ тия откази, освенъ менажирането къмъ Гърция, се скривала и интимната мисль: македонския фронтъ да бжде само толкова силенъ, колкото да служи за охрана на пжтя Берлинъ—Цариградъ, поради което то не поиска да издебне моментитѣ презъ 1916 и 1917 г. за да се нападнатъ и унишожатъ съглашениитѣ. Сжщо то не е било искрено и при постояннитѣ си наблѣгания да се върнатъ германскитѣ части отъ Македония. Тсва личи отъ изпрашането въ Палестина на германскитѣ дружини, картечници, и батареи, току искани да заминатъ за Германия. То личи още и отъ факта, че шомъ успя да наложи многожеланото изтегляване отъ Добруджа на тритѣ български дивизии, съ отиването на които въ Македония южния фронтъ се засилваше, то тутакси поиска издърпването на останалитѣ тамъ германски части. По сжшитѣ съображения, то не се противопостави и срещу ослабването на фронта, съ продължението на фланга му едва ли не до Елбасанъ, въ Албания.

5. Германското главно командване се е отнасяло много пренебрежително къмъ основателнитѣ български доводи за опасното положение на македонския фронтъ *). Погрѣшното му гледище на този фронтъ, като на второстепененъ, се потвърждава отъ факта, че следъ станалия пробивъ, тутакси то стана много внимателно и реши да изпрати силни подкрепления, които, разбира се, не можаха да пристигнатъ на време.

6. Изпускането на згодния моментъ, когато германската главна квартира бѣ телеграфирала, че Германия не носи ангажиментъ за военна подкрепа на България, да се отговори

*) Напоследъкъ то изтегли персонала и прислугата на много батареи, поради което последната трѣбваше да се замѣня съ импровизирана българска прислуга.

тукати, че по аналогия и последната се счита свободна отъ задължения, на договора, т. е. да се даде на германцитѣ да разбератъ, че трѣбва да изпратятъ подкрепления, или ще се тури точка на съюза. Добре се знаеше лошото състояние на войскиитѣ ни, недостатъчната имъ численостъ и голѣмото закъснение на съглашенцитѣ, т. е. близкия печаленъ завършекъ, и главната ни квартира и правителство непременно трѣбваше да отидатъ до край. Германецътъ въ работата си неразбира отъ сантименталности: той остѣпва само на силата, и, предъ липемата: или или, германскѣта главна квартира щеше да удовлетвори исканията ни, за наша полза, за общо-съюзническа полза. Ние премълчахме, и германцитѣ останаха на работето.

7. Лукавството или тънката грѣцка игра, за да се заблудятъ германското правителство и командване по толкова, та даже когато грѣцката армия се биеше вече на македонския фронтъ, тѣ все още продължаваха да заявяватъ: че четворния съюзъ не се намира въ война съ Гърция; че грѣцкитѣ и йнци не съчувствуватъ на Съглашението и нѣма да се биятъ срещу Германия. Това германско лековѣрие по едно време бѣ достигнало до тамъ, че една седмица преди удара на Добро-поле, въ който щеше да вземе участие цѣлата грѣцка армия, германската главна квартира разпреди да се поставятъ въ бойната линия, на македонския фронтъ, германски пружини, които да приематъ желающитѣ да се превърнатъ грѣцки полкове *). Българитѣ, познавайки грѣцкото вероломство, силно се възмушаваха отъ разиграваната целъ на тази комедия: да се пускатъ презъ фронта грѣцки агенти отъ Берлинъ, да се даватъ условно число топовни гърмежи, да се даватъ знакове съ огледала и пр., — една сѣща Одисеева игра и перифидна грѣцка подигравка, за успѣха на която обаче не може да се обвинява българското командване, и

В. Недържането смѣтка за идейната страна на съюзническата акция на Балканиитѣ. Изглеждало, че българитѣ сж цѣлѣбни само като пушечно месо за реализиране на германската политика. Не били вземани въ внимание българскитѣ нужности и интереси, въ името на които бѣ поведена вой-

*) Действително, гърцитѣ сж били наклонни да се предадатъ, обаче тогоявно, колкото и да се биятъ на страната на съглашенцитѣ, въ споредъ наклона на вѣститѣ на щастieto.

ната; не били надлежно оценени крайнитѣ напрежения, направени отъ българския народъ, като лояленъ участникъ въ съюзническата дейность. Особено релефно това изпъкна при въпроса за Добруджа, тая родна българска земя, -- въпросъ жизнено засѣгащъ българския идеалъ за народно обединение, и който, въпреки това, се разреши съ огледъ на германскитѣ интереси. Макаръ, че тая Добруджа да бѣ завладена отъ III българска армия, която води боеветѣ съ три пехотни и една кавалерийска дивизия, а германцитѣ участвуваха съ три дружини и само веднажъ съ 12 дружини (боя при Топра-Хисаръ), срѣдна Добруджа бѣ оставена подъ германска зависимость, посредствомъ германско генералъ-губернаторство, настанено въ Кюстенджа.

Подобенъ сюрпризъ, до една грозна изненада, ужасно възмути българитѣ и покруси силно идейността на цѣлата акция на Балканитѣ. „Измамени сме! зле сме онеправдани!“ — казаха силно огорченитѣ български войници, гледайки на станалото, като на чистъ произволъ отъ германското командване, отъ тоя фелдмаршалъ Макензенъ, българофоба (както го считаха). Предвидения по Букурешкия договоръ кондоминимумъ, още по силно озлоби народа и армията, и войницитѣ, напуштайки, съ сълзи на очи, тая чисто българска земя, занесоха злобата си долу, на македонския фронтъ. гдето отиваха по назначение. Като че не стигаше това, а трѣбваше да се подигне още и въпроса за турска компенсация по долното гечение на Марица, по който въпросъ генералъ Лудендорфъ въ мемоаритѣ си заявява така: „Азъ считахъ турскитѣ искания за справедливи“, т. е., че въпросътъ е билъ повдигнатъ съ германско знание, за да станемъ по остѣпчиви въ исканията си за Добруджа.

Както казахме по-горе, само следъ пробива при Доброполе, когато се видѣ, колко силно бѣ повлияло изветряването на оългарската идейность за падането на духа, германското главно командване побърза телеграфически да обнадежда, *че било постигнато споразумѣние съ турцитѣ да не искатъ компенсация и че Германия намира справедливо отстъпването на цѣла Добруджа на българитѣ* (австрийския полковникъ Новакъ въ книгата му „Сгромолясването на централнитѣ сили“). Обаче бѣ късно, когато вече македонски фронтъ не съществуваше, а, ако ли то станеше на времето, ефектътъ му сигуръ щеше отново да подкладе българскитѣ сърдца.

Който лукави и много хитри, както и оня, който много глупи, всѣкога нещастно свършва!

ГЛАВА IV.

Българска неразбория и опака дейность.

Както въ една кжща, тъй и въ държавата, до като негласното съществува, никой външенъ не може да се намеси въ работата ѝ, и посегателствата сж възможни само при крамолата и гонидбата между членоветъ ѝ. При тая война, Царьтъ на българитъ, предвиждайки възможнитъ неприятности съ германската главна квартира, делегира правата си на главнокомандующъ върху доверенъ нему генералъ, какъвто бѣ тогавашния воененъ министръ генералъ Жековъ. По тоя начинъ, неловкото за Царя положение бѣ премахнато, и той остана само като държавенъ глава, при едно негласно вмисване въ работитъ на главната квартира, безъ зависимостъ отъ германското главно командване и безъ да се бърка въ оперативната дейность на щаба. Съ това генералъ Жековъ изпадна въ трудно положение — да командва войска споредъ насоката, която кормчията дава по свои лични съображения. При това, въ качеството си на обикновенъ генералъ, той нѣмаше и нужната за главнокомандующъ импозитность предъ германската главна квартира, на чело на която стоеше самъ Кайзера. Това несъответствие го постави, още въ началото, въ голѣмо затруднение, особено когато требоваше да огстоява правата си. Скромността и стеснението му бѣха счетени като слабостъ, за единъ видъ мълчаливо съпротивление, поради което органитъ на германската главна квартира въ скоро време го поставиха въ невъзможно положение: първоначално да премълчава, да моли, да убеждава, а най-после и да протестира, обаче, въ повечето случаи, не искаха да го слушатъ.

Едновременно съ това, и българското правителство, считайки се вънъ отъ подчинението, което генералъ Жековъ имаша да му наложи, влѣзе въ остъръ конфликтъ съ него, неприятнитъ по който продължиха презъ цѣлата война.

Разбира се, съвсемъ иначе щѣше да бжде, ако Царьтъ въ империалистическия главнокомандующъ, къмъ когото германското

главно командване не можеше да бжде невнимателно, па и самъ той нѣмаше да допусне да се настѣпва самолюбието му, което, както е известно, е извънредно голѣмо, и да остави да се накърнява автономността на командването, което самъ щѣше да представлява. За воденето на операциитѣ, той можеше да постави за началникъ щаба нѣкой опитенъ и знаещъ офицеръ, съ което, като главнокомандующъ и едновременно и държавенъ глава, щѣше да бжде правъ и пълнъ разпоредителъ съ всичкитѣ власти и средства въ царството. Съ това много отъ недоразуменията съ германцитѣ щѣха да бждатъ отстранени и гонидбата между правителството и главното командване нѣмаше да съществува.

Това не стана, и генералъ Жековъ, освенъ съобразяванията съ волята на Царя, трѣбваше още да се брани по три фронта, срещу германското главно командване, срещу българското правителство и срещу съглашенцитѣ на фронта, а при подобни условия никога нищо хубаво не може да се очаква. Сѣщо тѣй въ трудно положение попадна и българското правителство, което, разчитайки на подкрепата отъ германското разположение, не смѣеше да се противопостави срещу прекаленитѣ, често пѣти, материални искания отъ германското правителство. При лошитѣ отношения съ главното командване, то предпочиташе да отстъпва, но да не прибѣгва до покрепата на генералъ Жековъ, подозиранъ въ желанието да го събори отъ властѣта.

Ето тука се крие началото на създаденото невъзможно вътрешно положение, което германцитѣ не изпуснаха майсторски да използватъ за своя изгода. Съ бързата си съобразителностъ, тѣ успѣха да застанатъ въ покровителствено положение къмъ правителството и да го заангажиратъ за удовлетворение на разнитѣ имъ искания отъ материално средство.

Не обичащи да се шегуватъ въ работата, тѣ прострѣха мрежа отъ етапни коменданства въ цѣлата страна, съ единствено назначение да спомагатъ на германския износъ. Безъ съгласието на нашето правителство, тѣ ги свързаха съ телефони, жицитѣ на които, закачени своеволно по нашитѣ линии, пречиha много на функцията на последнитѣ. Тѣ настанаха въ тила голѣмъ брой интендантски служащи и нестроеви чиновове, необходими ужъ да заготвятъ провизии за германскитѣ

войници на фронта, а въ сжщност — да купуватъ и изпращатъ за Германия всичко, което имъ се попадне на ржка. Тии ингендантства и нестроеви служащи покачиха значително членото състояние на намиращитъ се въ България германски военни, на които издържането ставаше на българска сметка.

Успѣли вече да взематъ експлоатацията на желѣзницитъ: Дебела — Добричъ, София — Нишъ и Нишъ — Македония, тѣ починаха да разпореждатъ съвсемъ самостоятелно съ трафика, дѣтайки всѣкога предимство на своитъ тренове и не допуснаха ревизията имъ отъ българскитъ власти, даже при очевидността, че изнасятъ отъ България поставенитъ подъ възбрана произведения. Това силно пречеше на редовното изпращане на хранителни и бойни припаси на македонския фронтъ. При това често пжти тѣ капризничиха при превозката на българскитъ военни чинове, заставяйки ги често пжти да чакатъ цѣлъ день следуюция влакъ.

Тѣ обсебиха богатата плячка въ Кюстенджа и Средна Добруджа, която трѣбваше да бжде разпредѣлена по равно между изелитъ участие въ добруджанската операция съюзници.

Тѣ използваху напълно богатата плячка отъ Ромъния, като поставиха караули по Дунава и не допускаха да се изнесе нищо за България; даже не можаху да се изтеглятъ стадата говеда, които българскитъ части бѣха откарали съ себе си при навлизането си въ Ромъния. Тѣхната безцеремонность достигна до тамъ, да обискиратъ багажитъ на войницитъ ни отпусори и да не допускатъ да се развѣва български флагъ по Дунава.

Тѣ не признаваху българската възбрана върху предметъ отъ първа необходимостъ и постоянно изтощаваху средствата на страната, като при това бѣха неумолими при най-малкото настѣпване на тѣхнитъ даже най-дребни интереси.

За да отпуснатъ на българската армия стохиядни компресни облекло, освенъ високата стойность на единъ предметъ, тѣ поискаху отгоре и компенсация: по 4 к. г. вълна и 4 к. г. пълнени парцали, за единъ.

За да се приготвятъ нужнитъ, за българскитъ части 25,000 пашки срещу задушливитъ газове, поискаху освенъ стойността и двойно количество кожи.

За приготвянето на нѣкакви бойни материяли, тѣ предложиху да имъ се даде въ разпореждане цѣлото пашкулно производство въ страната...

За да поправят валутата си, тѣ наложително поискаха да използватъ износа на българския тютюнъ въ Швейцария, при ограничението, щото тоя тютюнъ да се продава на Германия, която за своя смѣтка да го продава въ Швейцария, — нѣщо, което щѣше да причини голѣма щета за българскитѣ търговци.

Насмалко остана да турятъ ржка и върху единственото българско богатство, мината Перникъ.

Изобщо исканията имъ отъ материално естество постепенно ставаха тежки, безъ да държатъ смѣтка за българскитѣ интереси, — сжщо като въ завоюванъ край.

Съ нашата главна квартира не се церемонѣха, а върху съчувствующето имъ правителство натискаха по всѣки начинъ, даже по нѣкога съ заплашвания, че нѣма да отпускатъ артилерийски припаси отъ Германия, че ще го считатъ за отстъпникъ отъ поетитѣ задължения, а следователно ще му откажатъ поддръжката си. Германското главно командване не се стесняваше да разпорежда направо до частитѣ си на македонския фронтъ и своеволно да ги изтегля обратно. То стигна до тамъ, че, безъ знанието на българското главно командване, формирава отъ българскитѣ части германски армии, корпуси и дивизии, и настани тамъ германски щабовете. Безъ съгласието на българското командване и правителство, то разреши на Енверъ паша, подъ претекстъ на ревизия на турскитѣ войски*), да обходи Македония, а въ сжщностъ да пропагандира между населението панислямската идея. То скри даже отъ българския царъ, отиването на германския кайзеръ въ Добруджа. И много още други прояви на българско незачитане и ощетяване бѣха проявени, въпреки българската лоялностъ къмъ съюза и при нежеланието да се достига до пълень разрывъ.

Това надменно и своеволно държане на германското главно командване по всичко, което се отнасяше до българитѣ, много пречеше на доброто желание на нѣкои разбрани германски военачалници, като генералитѣ Стексъ, Шолцъ, Шойбенъ, Кревелъ и други второстепенни, за коректни и по близки отношения къмъ българското войнство.

Неговитѣ остри откази на всѣко българско искане, не укрили се отъ масата, и постояннитѣ му налагания отъ всѣко естество, постепенно увеличаваха лошото настроение, късаха

*) Въ това време въ Македония имаше само една турска дивизия.

и тъй слабите вече връзки между двата съюзника и създа-
 яния предметъ у войските и народа. Изобщо, сат-
 рапското държане, предавано и върху неговите у насъ ор-
 гани, успя да породи силния български страхъ отъ опеку-
 нство, отъ нечестно спомагане за осъществяването на народ-
 ното обединение и за запазването на нашите интереси. Така
 Ахъ и ето защо и до сега още не преставатъ у насъ да счи-
 татъ за главни виновници на нещастията ни германското главно
 командване и правителство, безъ да се държи сметка, че
 политиката всъкога иде, когато се яде, а пъкъ у насъ нѣмаше
 ний да отстрани ржката, която безцеремонно посѣгаше на
 войното.

Правителството и главното командване, заети съ враж-
 дуване и ежби, забравяха да държатъ сметка за правата и
 интересите си, които трѣбваше да имъ служатъ не за про-
 тивопостави, а само за взаимно спомагане въ дейността.
 Правителството гледаше на главната квартира съ лошо око
 и никой министъръ не стѣпяше въ нея, като да бѣ неприя-
 телска, и отговаря на което и главнокомандующиятъ и на-
 чалникътъ щабъ му избѣгваха срещата съ членовете на пра-
 вителството, иначе казано—дѣлеше се мегданъ. При тия лоши
 отношения, подигнаха се недоразумения по разни въпроси,
 разрешението на които всъкога бѣ противоположно на ис-
 каното. Такива бѣха: а) голѣмото число на освободените
 отъ фронта съ министерски постановления младежи; б) под-
 ръчването на администрацията въ завладѣните земи и въ
 военната зона на армията; в) производството на офицерите
 отъ действующата армия, по представление отъ военния ми-
 нистъръ; д) зависимостта на военната полиция; е) правото за
 интерниране и освобождение на подозрителните лица отъ
 завладѣните земи; ж) редовното и пълно обдържане на вой-
 ските на фронта съ средствата на страната; з) оплакванията
 отъ фронта за тежкото положение и сторените неправди на
 военните семейства. И други още разни недоразумения и
 противности, които, добавени съ клюки и интриги отъ за-
 интернираните лица, доведоха работата до пъленъ разрывъ.
 Главното командующия, считанъ вече демократъ и съ на-
 мерение да свали правителството, последното поиска да се
 признае правата му и да се постави въ относителна зави-
 симостъ отъ правителството. То успя да убеди Царя да ут-

върди „Правилника за главното командване“, срещу който генералъ Жековъ не реагира, обаче, съ това, лошитѣ отношения още повече се влошиха.

Изобщо, презъ тия сждбоносни дни, въ функциитѣ и отношенията на дветѣ висши държавни инстанции сжществуваха постоянни ежби, които изхабяваха енергията имъ за целесъобразно използване на физическитѣ, духовни и стопанствени усилия на народа и армията, и даваха преднина на амбиции за права, по субективно или партийно схващане.

И това ставаше у насъ, когато въ другитѣ воюващи държави се вършеше тъкмо обратното. Тамъ цѣлата държавна машина работеше за благополучния изходъ отъ войната и всичкитѣ отрасли на властѣта бѣха напълно солидарни въ общитѣ усилия за спомагане на войскитѣ и на бедствущитѣ народни маси. Правителствата и главнитѣ командувания бѣха истински спомагачи при преследванията на общата цель; не търсиха кой кому е подчиненъ, кой кому е неприятенъ или неудобенъ. Замрълитѣ партийни вѣяния и частни разправии, даваха възможность за пълна хармония въ напреженията на всички, отъ най-голѣмия до най-долния органъ на властѣта.

Защо Царя не застави странитѣ къмъ солидарна дейность, или своевременно не ги отстрани, се явява чудно. Едни казватъ, че не можалъ да намери подходяще лице за главнокомандующъ, други, че не искалъ, съ смѣната на Радославова, да влезе въ остъръ конфликтъ съ германската главна квартира, която и безъ това гледала вече подозрително на странението му, особено следъ нанесеното му оскръбление съ скриването на посещението на Енверъ паша въ Македония и визитата на кайзера въ Добруджа, гдето Царя, за голѣмо германско неудоволствие, все пакъ успѣ да стигне.

Други лица, имащи претенцията да знаятъ по-добре работата, заявяватъ, че гонидбата между правителството и главното командване е влизала въ смѣтката на Царя, за да държи по-здраво въ ржцетѣ си дветѣ страни.

При невъзможностьта да се провери това, ний ще кажемъ, че даже и да е сжществувало царско домогване „раздѣляй и владей“, все пакъ то не намалява вината на дветѣ висши инстанции, които, подъ диктовката на отечественитѣ интереси, неминуемо трѣбваше да турятъ точка на опас

нитъ разпавии, или пъкъ, при невъзможността за съвмѣстна дейность, да си отидатъ.

Както казахме по-горе, това бѣ използвано отъ германцитѣ, за да се наложатъ по-пълно и да станатъ по остри въ относитѣ си. Правителството, отишло далечъ съ ангажиментитѣ си, не можеше вече освенъ да отстъпва, а когато това бѣ невъзможно, се извиняваше съ несъгласието на главното командуване, което пъкъ не всѣкога бѣ разположено да поеме отговорността, напримеръ: по отзоваването на българските чиновници отъ Добруджа, искано настоятелно отъ германската главна квартира; както и при други случаи на разни отстъпки, засѣгащи средствата на страната и зависящи само отъ компетентността на правителството. И за подобни невъзможни отношения, разбира се, не чуждитѣ хора, на които се допусна по-малко да се разполагатъ въ страната, бѣха виновни, а само нашитѣ разпавии, заядливости и криви схващания на прани и задължения. Когато кжщнитѣ враждуватъ, всѣкога кжщнитѣ печелятъ. Голѣмата нужда на Германия отъ провизи, материяли и сурови произведения караше германцитѣ да не държатъ смѣтка за нашитѣ интереси, за което пъкъ на насъ се налагаше да бждемъ много внимателни и да не допускаме да бждемъ зле експлоатиращи.

Ето именно въ това се заключава най-голѣмата отговорность на дветѣ, най-висши, презъ време на войната, държавни инстанции, членоветѣ на които бѣха после сждени и осждени, обаче тъкмо за онова, що не попадаше подъ съдебно преследване. Подготовката на войната и нейното обясняване, щомъ не е уличена зломишлена цель, се считатъ продукция на политическа идейность и убеждения, и като такова, не могатъ да влизатъ въ категорията на престѣпнитѣ деяния. Действително, обвинението бѣ обосновано и върху отрицание на народния интересъ и на проявитѣ на корисна цель, обаче присждана на Държавния сждъ, съ заседаващи земледелци, намиращи се подъ давлението на земледѣлното правителство, искаше непременно наказателенъ вердиктъ, не инстинктивно корисна цель (освенъ за двама) и подлежи на решението отъ единъ конституционенъ сждъ, който да установи действително съществуващата зла умисълъ и користолюбивитѣ доминанции на управницитѣ, още повече, че короннитѣ сждии, при разглеждането на дѣлото, по разнитѣ въпроси, както и при осжждането по законъ съ обратна сила, останаха

на особено мнение*.) Виновността на генералъ Жекковъ остана само поради влизането въ сила, презъ време на войната, на раздѣлъ III отъ Военно-наказателния законъ, по което сѣдиитѣ признаха, че, безъ тоя отделъ, войната би станала невъзможна, — следователно не намѣриха елементъ на престѣпление. По въпроса за осжждането ще се повърнемъ по нататѣкъ.

*) Короннитѣ сѣдии бѣха г-да Мариновъ, Ивановъ, (И), Каракулаковъ, Боженски и Митаковъ.

ГЛАВА V.

Германска оперативна дейностъ.

Искахме да бъдемъ скромни и да не се докосваме до дейността на едно висше командване, излезло отъ срѣда на неговни традиции, на германското, обаче, принудени сме, поради съ българската дейностъ, да зачекнемъ и нея, като въ тѣсна връзка една съ друга. Ако ли въ общезитието е вѣрно, че лошо начало-лошъ край, още по-вѣрно е, че лошо началната война много лошо свършва. Действително биватъ случки да се изправятъ първоначалнитѣ грѣшки, но непременно съ загуба на време за пълно добвършване на противника, тъй както и стана при действията срещу сърбитѣ въ 1915 г. На командующия съюзнитѣ армии, фелдмаршалъ Макензена, бѣ дадена директива за достигане на целъ локална, бѣ въ право на размахъ въ пространството за окончателно унищожение на врага. Бѣ му заповѣдано: *да бие сърбитѣ, да ги намѣри, и колкото е възможно по-скоро да установи и осигури сухопътното съобщение между Австро-Унгария и България (т. е. Берлинъ—Цариградъ)*. Тая директива, противна на съвременнитѣ понятия за водене на войната, обаче съ огледъ на германския интересъ — да се отвори по-скоро пътя презъ Цариградъ за Мала-Азия, стана фелдмаршала да насочи действията за пълненъ сръбски фронтъ, а тъй само колкото да ги изгони и да осигури съобщението съ Цариградъ. Още съ падането на Нишъ, той сѣ още по-важната частъ на задачата си изпълнена и разпоречи германското ядро отъ 4 дивизии да си отиде въ Германия (така му е било заповѣдано). А сръбската армия не бѣ била разбита и се налагаше незабавното ѣ преследване съ всички сили, до пълно поваляване.

Понееже българскитѣ 6 и 9 дивизии, поради силно плахицелната мѣстностъ, прилива на рѣкитѣ и липса на мостовъ материалъ, бѣха останали назадъ, преследването бѣ почнато само въ нѣколко деня, и сърбитѣ успѣха да избѣгнатъ пара-

лелно гонене и, необезпокоявани, да стигнатъ презъ Албания до Адриатика, за да бждатъ отвезени въ о. Корфу. А съвсемъ иначе щѣше да бжде, ако ли и четиритѣ германски дивизии*) бѣха още въ Сърбия, и тутакси се предприемеше паралелно преследване: съ широкъ фронтъ, съ силни колони, съ постоянно натискане по фронта и съ по-далечни обходи по-фланговетѣ. Вътре въ въ 3—4 дня, сръбското бѣгство щѣше да бжде неминуемо, и армията имъ цѣла трѣбваше да капитулира.

Действително, българското главно командване разпреди да се изпратятъ части за да пресекатъ пѣтя на сърбитѣ презъ Косово поле, обаче тия части се оказаха слаби да форсиратъ Качанишкото дефиле и да напреднатъ презъ Гилени за Прищина, и сръбската армия си отиде. По тоя начинъ бѣ изпусната живата плячка отъ 150,000 сръбски войници и се даде възможность на тая армия да излезе после на македонския фронтъ, съ около 80,000 души, и да вземе живо участие въ боеветѣ тамъ. Тая фатална грѣшка сжществено измени положението въ Македония и много силно се изрази върху по-нататъшнитѣ действия, докато най-после доведе и до пробива на нашия фронтъ. Тѣй че плюсътъ на съюзническата акция срещу Сърбия, следъ избѣгването на сръбската армия отъ пленяване, се обърна въ огроменъ минусъ, безъ да може по-нататъкъ да се поправи.

По тоя въпросъ ето какво казва германския генералъ Хофманъ въ мемоаритѣ си: „Конрадъ фонъ Хетценпорфъ (началникъ щаба на австрийската главна квартира) искалъ да унищожи сръбската армия и предлагалъ българскитѣ главни сили да бждатъ концентрирани по на югъ, за да се отреже пѣтя на сръбското отстъпване, обаче Фалкенхаимъ (оберъ-квартимейстера въ германската главна квартира) задържалъ българитѣ на Тимокъ, отъ което последвало задръсване на лѣвото крило на Макензена и позволило на сърбитѣ да избѣгнатъ обграждането“.

Следъ изпускането на сърбитѣ, германското главно командване, поради погрѣшно схващане на германскитѣ интереси, спре българското настѣпване въ гръцка територия и застави българската армия да заседне за тригодишна пасивна отбрана, на македонския фронтъ. Това даде възможность на

*) Бѣха оставени само частитѣ отъ XI германска армия на генералъ Галвицъ (две дивизии и Алпийския корпусъ).

съгласенците да се засият и да привлечат и гръцката армия на своя страна. Пакостта на общото дѣло ний изтъгнахме по-горе и нѣма защо да се повръщаме на тоя въпросъ.

Презъ 1916 г., когато бѣ предприета операцията на I българска армия на генералъ Бояджиева къмъ Воденъ—Костуръ, германското главно командуване, отъ страхъ да не се развие тя успѣшно (което не му идеше на смѣтка поради респекта къмъ Гърция), не позволи на XI армия на генералъ Винклера да насгъпи за съвместни действия съ I армия; то не допусна на сѣщия да подкрепи генералъ Бояджиева, даже когато армията на последния вече бѣ принудена да отстъпва и можеше да бже бита и унищожена. Това егоистично германско поведение коштува на България 40,000 жертви, изгубването на Битоля и падането на нападателния духъ у нашитѣ части.

Презъ сѣщата година, по заповѣдъ на командующия XI армия, генералъ Винклера, българскитѣ войски, за да съкратятъ бойния фронтъ и да се приближатъ до комуникациитѣ, трѣбваше да отстъпятъ Битоля на съгласенците и да се отдръпнатъ на позиция северно отъ тоя градъ. По тоя случай генералъ Лудендорфъ казва: „Българитѣ пакъ не издържаха и трѣбваше съ бой да отстъпятъ на задна позиция“, т. е. че е имало бой и отдръпването е станало подъ натиска на противника. А това ще рече, че отстъпването е станало не поради българска неиздържливостъ, а следствие на погрѣшната оценка на положението отъ генералъ Винклера, възъ основа на мнѣнieto, че той е побързалъ да издаде нужната заповѣдъ въ разгара на самия бой. Отъ положителни сведения се установява, че боятъ не е билъ опасенъ и че отдръпването е било извършено отъ войскитѣ въ редъ и съ постепенно задържане на противника (частитѣ, които не сж издържали, обикновено бягатъ, а не се отдръпватъ съ бой, както твърди г. Лудендорфъ).

Отстъпването на Битоля е било предрешено отъ германското главно командуване, както това се вижда отъ меморитѣ на генералъ Лудендорфа, въ които се казва: „Полковникъ Ганчевъ ме моли да не се отстъпва Битоля, понеже тя щѣло да произведе много лошо впечатление у българитѣ“, и въ нѣщо излиза, че, когато Ганчевъ узналъ решението, се е помъчилъ да убеди Лудендорфа, обаче последния не послушалъ, а следователно и заповѣдалъ на генералъ Винклера да отстъпи войскитѣ северно отъ тоя градъ. И понеже съ

това бѣ извършена една крупна политическа и военна грѣшка, и знаейки какво потресно впечатление произведе то тогава върху войскитѣ и народа, той иска да го мотивира *съ не-издърпането на българскитѣ войски.*

Тѣй или иначе отстъпването на тоя главенъ центъръ на Македония, огнището на българската революционна дейность въ турско време и при борбата ни за духовно освобождение, бѣ първия голѣмъ пасивъ, който българитѣ записаха на германска смѣтка, и предизвикаха силно разочарование въ идейността на войната. То събуди сръбскитѣ надежди за побѣда, като едно начало на влизане въ роднитѣ имъ предѣли. Още на другия день сръбския престолонаследникъ, съ депутатитѣ отъ Скупщината, е влѣзалъ въ града и открилъ заседанията на тая Скупщина...

Относно оперативната дейность на германското командване въ добруджанската операция, като изложени въ книгата ни „Действията на III армия въ Добруджа“, ний ще я отминеме и ще продължимъ по-нататкъ за македонския фронтъ.

Както поменахме по-рано, съглашенцитѣ все повече се засилваха, а германското главно командване, освенъ че откъсваше да изпрати исканитѣ подкрепления, но още и продължаваше да изтегля отъ фронта германскитѣ отдѣления. При тия условия, противника нанесе удара си върху слабо укрепления и най-тънко заетия участъкъ въ Мъглянскитѣ планини, на който се намираха части крайно изтощени отъ тригодишното безсмѣнно стояне въ бойната линия, средъ снѣговетѣ и мъглитѣ по 1800 метрови височини, много зле хранени, съ изпокъсано облѣкло и обуца, поради което бѣха морално подхлѣзнати и слабо издържливи. Ако ли германското главно командване не бѣ изтеглило своитѣ отдѣления отъ фронта, или би изпратило своевременно исканитѣ подкрѣпления, пробива сигуръ щѣше да бже отхвърленъ. Това то не направи, поради което носи голѣма частъ отъ вината за произлезлата катастрофа. То не може да се оправдае даже съ липса на войски. понеже, ако преценеше добре критическото положение на македонския фронтъ, непременно щѣше да намери такива и да ги експедира още на 1/ или 18 септември, за да пристигнатъ и се противопоставятъ, поне на линията Тетово-Скопие-Ципъ. То намери доста свободни войски, обаче когато бѣ вече много късно. То изпрати 51 ландверна ди-

и Алпийския корпусъ, взети отъ французкия фронтъ, и 20, 217 и 219 пѣх, дивизии отъ окупационнитѣ войски въ Русия, които всички едва успѣха да се съсредоточатъ въ северна Сърбия, когато противника вече победно маршираше по Моравската долина.

Интересно бѣ, че фелдмаршалъ Хиндербургъ, на 26 септемврий, т. е. II деня следъ пробива, бѣ подалъ следната телеграма: „Идемъ да ви спасимъ съ всички разполагаеми сили“, обаче спасението бѣ много закъснѣло; фронтъ вече не съществуваше, и следъ два дена България бѣ принудена да сключи примирие. Тая телеграма оборва всецѣло твърденията на генералъ Лудендорфа (въ мемоаритѣ му), че германското командование основателно е отказвало да прати подкрепления, тъй напримеръ: „Невѣрни сж българскитѣ твърдения, че не сме изпълнили договорнитѣ си задължения да оставимъ на македонския фронтъ 6 германски дивизии, понеже спогодбата за това се отнасяше само до похода срещу Сърбия, презъ 1915 г., а пъкъ когато азъ бѣхъ назначенъ въ главното командование въ Македония се намираше около 1 германска дивизия. Тая спогодба бѣ изгубила сила, а съ учредяването на Германското централно върховно командование (за цѣлия четворенъ съюзъ), то не извърши никакъвъ пропускъ въ това отношение. Силитѣ на дветѣ страни (съюзници и съглашенци) въ македонския фронтъ бѣха почти равни; влѣзлата на страната на съглашението гръцка армия нѣмаше никакъвъ боенъ интересъ и тя, по вътрѣшно убѣждение, не бѣ на страната на съглашенците. Българската армия бѣ имала дълга почивка (тригодишно безсмѣнно стояне въ бойната линия ли?) и имаше възможностъ да закрепне, та би трѣбвало тя намъ да помогне (1). Германското главно командование знаеше, че може да се изпѣва, какво тя ще успѣе да задържи очакваната атака, както действително стана, гдето имаше още желание за война. Германскитѣ началници въ България и ние смѣтаме, че на нѣкои мѣста неприятеля може да успѣе, но не въярвахме, че цѣлата(?) българска войска ще се деорганизира до степенъ да се бие само до 15 септемврий. Германското главно командование не можеше да се приготви на пъкми викъ за помощъ, то трѣбваше да иска и българскитѣ да направятъ нещо—иначе не можеше да се помогне. На насъ сѣ били въ Македония или на западния фронтъ бѣше все едно. Ние нѣмахме достатъчно сили да се държимъ на запад-

ния фронтъ и да образуваме на Балканитѣ новъ германски фронтъ. Би трѣбвало да направимъ това, само ако искаме да се утвърдимъ тамъ трайно(!)“. „Ето какъ той се мъчи да оправдае оставянето на македонския фронтъ безъ подкрѣпление.*

Почти същото той прави на друго мѣсто въ мемоаритѣ си, като казва: „Ние наблегахме предъ българското главно командване върху необходимостта да си набави резерви, понеже то бѣ поставило въ бойната линия повече отъ потребното, а бѣ задържало отзадъ по-малко части, отколкото се имаше нужда. Генералъ Жековъ полека-лека се реши да послуша нашия съветъ; превозката на българскитѣ войски отъ Добруджа на македонския фронтъ го улесни въ тая му задача“. По-нататкъ, за да подчертае по-силно, че е нѣмало нужда отъ подкрѣпления, Лудендорфъ добавя: „Българскитѣ войски, дошли отъ Добруджа, бѣха много по-силни, обаче все пакъ ние оставихме и германски части“, и при това изтъкване, той премълчава да каже, че тия войски отъ Добруджа бѣха употребени: 4 Преславска дивизия—да заеме опразненитѣ отъ германскитѣ части мѣста, а Сборната дивизия да продължи фронта въ Албания. поради което тия дивизии не можаха да бждатъ използвани, като войски отъ II линия.

Най-интересенъ се явява генералъ Лудендорфъ въ желанието си да оправдае по всѣки начинъ германското главно командване, като казва: Германския командующъ групата армии смѣташе, съ своевременно изнесени напредъ резерви, да спре отстъпването на българскитѣ части на втора позиция, обаче той видѣ надеждитѣ си осуетени; 2-а и 3-а дивизии отстъпваха, въ пълень редъ(!), въ две посоки, едната задъ Черна, а другата задъ Вардаръ, и българскитѣ резерви въ съставъ на 2 германски дивизии(?) не влѣзоха въ бой. Германскитѣ части, усиленни преди малко съ баталиони отъ Ромъния (съ шестъте ламдверни нали?) не можаха да запълнятъ сами пробива; също пропаднаха и другитѣ опити(?) да се организира съпротива, понеже българската армия си огиваше дома“. Съ тия думи генералъ Лудендорфъ иска да каже, че презъ време на катастрофата, македонския фронтъ е ималъ достатъчно резерви, които можали да отхвърлятъ неприятелския пробивъ, ако 2 и 3 дивизии биха дали време да пристигнатъ; че им ло нѣкакви български резерви отъ 2 германски

дивизии, които не успели да влезат въ вой. Много е чудно, отъ гдѣ взема той тия германски дивизии, когато на фронта протѣ това време имаше само 302 дивизия (подъ германско командване, обаче съставена отъ български части), 1 Софийска, 6 Блинска, 4 Преславска, 2 Тракийска, 3 Дунавска, 7 Рилска, 9 Плевенска, Планинска, Македонска и 10 Бѣломорска дивизии, които всички се намираха на бойната линия, съ отнѣсени отъ тѣхъ малки резерви, и не можах да се употрѣбятъ като войски отъ II линия. Тѣ биха могли да се използватъ само за тласкъ напредъ, който да застави противника да спре напредването си къмъ Вардарската долина, обаче такъвъ ударъ не бѣ заповѣданъ и дивизиите останаха на позициите си до деня, въ който получиха заповѣдъ да се отдръпнатъ.

Най-неправъ се явява г-лъ Лудендорфъ съ тенденцията си въсьсемъ да събори българското началство, като казва: „Възникна стойкостъта и желанието да се биятъ само ония български части, що се намираха въ непосредствено германско командване, а всички останали, командувани отъ български началници, не проявиха никаква издръжливостъ и просто не искаха да се биятъ“. Той нарочно премълчава фактите, че I българска армия, която не бѣ въ посредствено германско командване, самоотвержено се би презъ тия дни около Дойранъ и нанесе жестоко поражение на английските и гръцки войски; че 8 и 10 български дивизии, които бѣха вънъ отъ германско подчинение, отблъснаха презъ тия дни неприятелите така срещу Сересъ и Кара-баиръ; че 1, 6 и Сборната дивизии, за които германското командване, презъ време на отстъпването, бѣ почти номинално, следъ като отблъснаха противника, пазуваха при пъленъ редъ и дисциплина, и се проявиха при Скопие съ високъ духъ, готови да ударятъ върху неприятелите.

Действително, германските офицери и части се държаха много въ боевете, обаче не бива да се отказва същето и на българските отъ горепомнатите дивизии. У хората имаше желание за бой, но не се намери кой да ги използва за използване на положението. Германското командване, при всичкото си убеждение за пълната българска неблагонадеждностъ, а най-вече държейки се у наложената му отъ по-големия пасивна отбрана, не се счита въ право да рискува

съ контраофансива, даже когато противника безразсъдно се бѣ врѣзалъ въ мъгленския участъкъ.

Тия нѣща сж много добре известни на тогавашния оберъ, квартиромейстеръ на германската главна квартира генералъ Лудендорфа, обаче, за да оправдае неизпращането на германски подкрепления и да защити собствения си престижъ, той гледа да не падне прашецъ върху германската бойна дейность, макаръ, че тя сама по себе си изобщо е тъй славна, че нѣма нужда да се криятъ произлѣзлитѣ грѣшки, а още повече да се отнема, за нейна смѣтка, извършеното отъ младшата българска армия, на която той не признава даже заслугата за вихровото поваляване на тутраканската крепостъ.

Ний знаемъ добре грѣховетѣ си и нѣма да отидемъ по сжщия пѣтъ — да миемъ себе си съ стварване вината за Добро поле върху щаба ни групата Шолцъ. Ний ще кажемъ истината, че катастрофата бѣ последица отъ сложно стечение на причини, отъ които най-важни сж две: а) силния духовенъ упадъкъ у частитѣ на Добро поле и б) че военачалника фонъ Шолцъ и щаба му (които тъй много се различаваха въ отношенията си отъ ония груби при фелдмаршала Макензена и фонъ Бело), бѣха оставени безъ германски подкрепления, а следователно и безъ достатѣчни средства да посрещнатъ сериозно удара. При подобно изоставяне на собствената имъ участъ, когато българскитѣ войски бѣха изтегнати въ една линия по 360 километровия фронтъ, при 15 само дружини общъ резервъ, и съ артилерия, нѣколко пѣти помалко отъ неприятелската; при наложената отъ германското главно командване двегодишна сѣрога пасивна отбрана, която именно донесе разколебането на частитѣ, тѣ, ако и да бѣха пропуснали системното укрепяване на Мъгленския участъкъ и правилното разположение на войскитѣ по позицията, все пакъ не сж единствени виновници за катастрофата. Най-голѣмата отговорность носи само този, който въ опаснитѣ дни, остави българскитѣ войски безъ подкрѣпка отъ бойнитѣ имъ другари германаци. Защото и при крайне неблагоприятнитѣ условия въ Македония и при голѣмото българско разколебаване, ако ли на фронта се появиха, даже презъ последнитѣ дни каскитѣ само на две германски дивизии, духътъ щѣше да се повдигне, и повратътъ въ действията би билъ неминуемъ.

България бѣ принудена да капитулира; изпратенитѣ германски подкрепления, пристигаха неедновременно и, не мо

и да се противопоставят даже въ Сърбия, а Ромъния. Сигурно Букурешкия договоръ, принуди германцитѣ да пристъпятъ територията ѝ. По тоя начинъ, окончателно бѣ компрометирано общото положение откъмъ югъ, нѣщо, което не да подтвърди голѣмото значение на македонския фронтъ, огромната вина на ония, що не го подкрепиха своевременно, що не плезоха въ нуждитѣ на българитѣ, не възприеха основателнитѣ имъ доводи за засилването на тоя фронтъ. Разбира се, че тегленето къмъ своето е нѣщо много естествено. Но до като то не е достигнало до криви схващания на собственитѣ интереси и до самозабрава въ отношенията къмъ съюзникитѣ. Евангелското изречение: „Кому много дано, много вѣщется“ трѣбваше да се има предъ видъ отъ ген. Лудендорфа при обвинението му само насъ, българитѣ, що тогава все още не бѣхме порасли до степента на германската култура и боевостепенност. Той трѣбваше да бѣде по-снисходителенъ, особено, преди нашата катастрофа. германската армия бѣ постигнала грамаденъ неуспехъ още на 10 августъ.

ГЛАВА VI

Българска оперативна дейность

Най-напредъ ще трѣбва да признаемъ, че плана за стратегическото разгъване на цѣли четири наши дивизии по западния фронтъ, не бѣ въ интереса на идейността, съ която се намѣсихме въ войната. Това странично разгъване отъ Дунава до южнитѣ склонове на Балкана, отговаряше повече на германската тенденция — да се освободи и осигури съобщението между Берлинъ и Цариградъ, а не и на българскитѣ възждѣления: *да се повали окончателно сръбската армия и да се осигури за вѣкога свободата на Македония*. 12 наши бригади трѣбваше да действуватъ по силно планинската мѣстност въ източна Сърбия, която, при есеннитѣ дъждове, поради прииждането на рѣкитѣ, става трудно проходима. При това, директрисата на българското настѣпване, концентрична съ оная на германското и австрийско отъ северъ и западъ, щѣше непременно да доведе до стѣлпяване въ района на общитѣ действия, като остави пространството на югъ и юго-западъ свободно за маневриране на сръбската армия, а следователно и за нейното спокойно отстъпване, ако то се наложи. Това бѣ първата важна грѣшка, която бързо бѣ използвана отъ фелдмаршалъ Макензена, за да върне въ Германия 4 дивизии и която въ резултатъ донесе затагането на действията, а главно — изпускането на сръбската армия отъ пленъ. Съвсемъ другояче щѣше да бже, ако тоя планъ предвиждаше на западната граница само две, засилени съ опълченски части, дивизии, а останалитѣ две, заедно съ пристигналата 3 Балканска дивизия, бѣха съсредоточени въ права посока отъ юго-изтокъ. Съ това, когато 6 германски дивизии почнаха да натискатъ отъ северъ, австрийскитѣ отъ западъ и дветѣ ни дивизии — отъ изтокъ, едновременно съ тяхъ щѣше да се насочи една самостоятелна армия отъ Лѣсно-вещъ и Враня, въ тилъ на главнитѣ сръбски сили, опериращи въ посока къмъ Дунава, Тимока и по долината на Нишава.

Сърбитѣ още въ началото щѣха да бѣгатъ и пълния имъ погромъ би билъ неминуемъ.

Таки се разсъждава днесъ, обаче тогава, въ началото на действията, не е било тъй лесно да се измѣни плана на Макензенъ, утвърденъ отъ германската главна квартира. Остапало е само едно: щомъ се е видѣло, че заподозрѣната на фелдмаршалъ Макензена преследва егоистичната целъ да се освободи и осигури пѣтя Берлинъ — Цариградъ, тоя щабъ трѣбваше самъ да вземе ефикасни мѣрки за окончателното унищожение на сръбската армия. Като остави III армия срещу Ромъния и 2 Тракийска и 10 Бѣломорска дивизии срещу Гърция, всички останали части той трѣбваше съсредоточено да съсредоточи въ Македония, тамъ нейде на Очаково поле, готови да посрещнатъ една съглашенска офанзива отъ северъ и да заплашатъ и пресекатъ отстъпването на сърбитѣ презъ Албания. Въмѣсто това, частъ отъ 3 дивизия, която действуваше отъ юго-източна посока, бѣ притеглена на северъ по долината на р. Морава; 7 дивизия бѣ разхвърлена широко; 5 дивизия пристигна едва на 27 октомври, а Македонската чакъ на 30 сжши. Частитѣ, пратени да пресекатъ пътя на сърбитѣ презъ Косово поле, бѣха слаби да изпълнятъ поръчението. 8 дивизия, станала вече излишна за I армия, бѣ пратена късно при II армия, (на 5 октомврий), когато не само тя, но и 9 дивизия, вмѣсто да продължаватъ да настѣпватъ срещу Нишъ, трѣбваше, една седмица по-рано, да се спуснатъ по долината на р. Морава за Македония и да се спуснатъ къмъ II армия. Макензенъ нѣмаше да се съгласи, обаче щаба на действующата армия вече длъженъ бѣ да му го наложи. Особено щомъ бѣ узнато за появяването на съглашенцитѣ отъ югъ, тоя щабъ трѣбваше да постави директивъ изпросътъ за да се изпратятъ германски подкрепления въ Македония, напримеръ ония, що преди десетина дена бѣха изпратени въ Германия.

Тѣй или иначе, цѣли две седмици, положението въ долината на р. Вардаръ не бѣ стабилизирано; то не отговаряше на условията: да се попречи на сръбската армия да се спусне на югъ, или да отстъпи презъ Албания, както и да се топиши една съглашенска акция къмъ северъ.

Подобно късно съсредоточаване на силно ядро въ Македония не може да бжде оправдано отъ неизвестността за положението на Ромъния и Гърция, понеже първата не мо-

билизира, а за втората — германцитѣ бѣха сигурни въ неутралитета ѝ, а пъкъ успеха въ Македония щѣше да отнеме за известно време желанието на тия държави да се намесятъ въ войната (както и стана, че Ромъния едва следъ година се намѣси). На първо време достатъчни бѣха оставенитѣ срещу тѣхъ заслони, а 5 дивизия, още въ началото, а следъ нея и 11 дивизия трѣбваше да се изпратятъ при II армия. Ако ли пъкъ е имало непреодолими пречки за съсредоточаването имъ, то, като се преценеше безцелното отрупване на I армия съ цѣли 4 дивизии (по западната граница), трѣбваше тутакси да се поиска разреждаването къмъ югъ, та поне цѣлата левофлангова дивизия да се придаде къмъ II армия*). Тоя пропускъ се отрази освенъ за избѣгването на сръбската армия, но и върху понататъшния развой на действията срещу появилитѣ се отъ югъ съглашенци. Слабата II армия, отъ която една група действуваше срещу сърбитѣ (3 Балканска дивизия, 1 бригада отъ 5 Дунавска дивизия и 1 бригада отъ 7 Рилска дивизия), вмѣсто да нападне съглашенскитѣ войски, излѣзли вече по линията Криволакъ-Костурино (Струмишко), премина сама въ отбранително положение, въ което остана до 3 декемврий. Това даде възможностъ на съглашенцитѣ да засилятъ положението си по Вардара.

Следъ падането на Нищѣ, съглашенцитѣ почнаха да се отдръпватъ, обаче II армия се яви много разхвърлена и силитѣ ѝ недостатъчни за незабавно преслѣждане. 8 дивизия и конницата бѣха насочени въ западна посока: 3 дивизия и една бригада отъ 5 дивизия все още действуваха срещу сърбитѣ; 2 дивизия бѣ около Бѣласица срещу англичанитѣ. Свободни бѣха само 7 Рилска и 11 Македонска дивизии и 2 бригади отъ 5 Дунавска дивизия, които преминаха въ отбрана, и, поради широкото си разположение, когато настъпи момента, закѣснѣха да преслѣдватъ и дадоха възможностъ на французитѣ и англичанитѣ да отстъпятъ въ Гърция. Отстъпването на единъ небитъ противникъ, по собствена негова инициатива, всѣкога съставлява изненада за другата страна, която до като се изготви и тръгне, той вече е въ състояние да се отдалечи отъ бързия и силенъ ударъ. Така стана и въ тоя случай.

*) Както стана, когато Макензенъ бѣ поискалъ и I Софийска дивизия да се прехвърли северно отъ Балкана и щабъ се противопостави.

Въ 1916 г. операцията, предприета къмъ Леринъ—Костуръ отъ I армия на генералъ Бояджиевъ бѣ дѣло на българското главно командване, което планирало да съкрати Македонския фронтъ*), като армиите навлезатъ въ гръцка територия и заематъ линията: устието на р. Струма—Круша планина—Воденъ—крайнини на Преспанското и Охридско езеро. Обаче германската главна квартира, за да не се наруши гръцкия неутралитетъ, не се съгласила и операцията била отложена. Следъ малко, то използвало слуховетъ за предстоящо настъпване на съглашенците по Вардарската долина и, като отсрочило необходимостта да се изпревари, то успѣло да добие германското съгласие. Било решено: *11 армия на генералъ Тодоровъ да настъпва по долното течение на р. Струма, I армия на генералъ Бояджиева къмъ Леринъ-Воденъ а контрираната XI германска армия (съставена повече отъ вардарски части) да остане пасивна по двата бръга на Вардара* — решение, което още на пръвъ погледъ обѣщавало веднъжъ неуспѣхъ. На дветѣ, настѣпвающа много раздалечено, франгози армии, липсвала общностъ въ действията и тѣ сж имали да станатъ застрашителни само при едновременното настѣпване и на XI армия, тъй че противника да не може да пренася войски въ желана посока.

Съглашенците не дочакали почването на тая операция и, още на 9 августъ, предприели действия по Вардарската долина, собствено върху участъка между Дойранското езеро и р. Парларъ, заетъ отъ бригадата на полковникъ Чаръкчиевъ (9 и 11 полкове съ 54 орджия). Той почналъ тридневно силно обстрѣлване, съ около 300 орджия, на укрѣпената на бързо наша позиция, съ окопи не повече отъ 80 с. м. дълбочина и безъ всѣки закрития. Противника, на 11 сжщи, преминалъ въ атака. Французкия генералъ Сарай и сръбския престолонаследникъ наблюдавали боя и самоуверено очаквали успешния му край, обаче употребения, за пръвъ пътъ, отъ нашитѣ артилеристи, протраденъ огънь силно наказалъ английскитѣ части и атаката била отблъсната. Нашитѣ части, ако и видѣли за първи пътъ силата на барабанныя огънь, останали на мѣстата си, и

*) Собствено, интимната мисль на главното командване е била, съ успешни удари върху съглашенците, да се повлияе върху Англия, която вече се готвила да се обяви на страната на Съглашенците.

подъ непрекъснатия артилерийски обстрелъ на цѣлото разположение, почнали да засилватъ позицията си.

На 14, противника засилилъ огъня си и направилъ невъзможно движението въ цѣлия участъкъ. Той се опиталъ отново да атакува, обаче пакъ неуспешно. На 15, 16 и 17, неприятелскитѣ батареи били удвоени и кръстосания имъ огънь достигналъ максимума си. Абсолютно нищо не се виждало отъ взривоветѣ и прѣсканията, обаче нашитѣ батареи, и въ тоя димъ и прахотакъ, успѣвали, съ преградния си огънь, да осуetyаватъ вражескитѣ опити за минаване въ атака. 27 полкъ далъ около 1000 жертви; теленитѣ мрежи предъ него били скъсани, окопитѣ по в. Жековъ разрушени и една отъ ротитѣ му трѣбвало да напусне предната позиция... Положението било вече много опасно, обаче голѣмитѣ загуби на противника не му позволили да завърши атаката.

Полковникъ Чаръкчиевъ разбралъ, че нощната атака е предстояща и заповѣдалъ пълна бдителность на пехотата и артилерията. Интересна е заповѣдта, издадена отъ него, за предстоящата опасность, въ която той вложилъ пълната си самоувѣреность въ успѣха, като казвалъ: *„Нощесъ противника ще атакува, обаче дерзайте — победата е наша!“* И наистина, въ 11 ч. по полунощъ, по цѣлия фронтъ на бригадата, билъ поисканъ преграденъ огънь, който тутакси билъ даденъ отъ нашитѣ батареи и произвелъ опустошения и внесалъ голѣмъ смутъ у настѣпвающитѣ. Изненаданитѣ 17 французка колониялна и 26 английска дивизии повърнали назадъ, отстѣпили на позициитѣ си и повече не посмѣли да предприематъ напади. Това упорито държане на тая бригада, по една почти неукрепена позиция, срещу тройно по-силенъ противникъ, съ значителна артилерия, при първо излагане подъ неприятелския барабаненъ огънь, показва, че за българския войникъ, държанъ умѣло отъ началницитѣ и подкрѣпянъ отъ тѣхната самоувѣреность въ успехъ, нищо не значи численостьта, липсата на бетонни закрития и ужасния барабаненъ огънь. Той е непоколебимъ, щомъ началницитѣ му сж корави и решителни. Въ случая командири на бригадата е възприелъ тежк та запача, поверилъ се е въ цѣло на изпълнението ѣ и, застаналъ непоколебимо на постъ си, предалъ на по-долнитѣ своята решителность и вѣра...

Понесалъ сериозни загуби противника по натагъкъ не предприелъ нищо по цѣлия фронтъ Поради действията на

I армия срещу Леринъ—Воденъ, той почналъ да изтегля частъ отъ войскитѣ си назадъ, въ посока на настѣпването на генералъ Бояджиева. Интересното е, че полковникъ Чаржкчиевъ е доносилъ за това оттегляне на пехотни и артилерийски части, обаче, въпреки туй, XI армия продължила да бездействува:

Споредъ съставения планъ: II армия на генералъ Тодорова, настѣпваща по долното течение на р. Струма, като срещнала особена съпротива, заела Демиръ Хисаръ и Сересъ, обаче не продължила действията си по десния брѣгъ на тая рѣка. Тя се спрѣла на лѣвия брѣгъ и останала за всѣкога въ това положение. I армия на генералъ Бояджиева, макаръ че трѣбваше да преодолява силна планинска мѣстность, съ масивитѣ на Чеганъ и Нидже, все пакъ успѣ да заеме Леринъ, Баница—Костуръ. Заплашила силно посоката за Солунъ, съгласенциитѣ, вече свободни отъ спрѣлата се II армия и отъ пасивната XI, изпратили значителни сили върху нея и, следъ жестоки и дългини за българското орѣжие боеве по Чеганъ и Малка Ниджа, успѣха да я отхвърлятъ и изтикатъ къмъ Леринъ. По тоя начинъ I армия бѣ оставена да бѣде бита, безъ да ѝ помогне съседната XI армия, даже когато противника вече встрашаваше позицията ѝ южно отъ Битоля.

Тая несполучлива операция бѣ голѣмъ български неуспѣхъ, който причини първото българско разочарование и понижи настѣпателния духъ у нашитѣ части; тя даде начало на едно голѣмо „стой“, което продължи цѣли две години.

За да се види по-добре какъ се е развивала тая единствена по-важна операция на македонския фронтъ, както и изпитанитѣ усилия на часитѣ при атакуването на масива Чеганъ и Малка Ниджа, а сжщо и кървавата отбрана 2300 македония Каймакчиланъ, ние ще направимъ едно бегло описание на действията за всѣкой день.

I армия на генералъ Бояджиева въ съставъ: 8 Тунджанска дивизия, 3 Балканска бригада, една бригада отъ 6 Бдинска дивизия, 11 Сливенски полкъ и 3 конна бригада на полковникъ Данаилова, тръгнала къмъ обектитѣ си на 16 августъ 1916 г. Следъ като заела Леринъ, Костуръ и Баница, тя достигнала склоноветѣ на Каймакчиланъ-билото на Малка Ниджа и, на 20 августъ, почнала упорити боеве по линията: Антаристъ-тепе—Чеганъ—монастиря св. Спиридонъ, по която

противникът постоянно се засилвалъ съ нови подкрепления. Той изкарвалъ по високитѣ гребени все нови батареи, между които и доста тежки. Нашата артилерия, поради планинската мѣстность, не е можла да се настани на удобни близки позиции; подвозването на снарядитѣ било много трудно и нѣкъде трѣбвало да се извършва на ръце. При това, недостатъчнитѣ артилерийски припаси не позволявали ефикасна борба съ неприятеля, батериитѣ на който доминирали съ огъня си, непрекъсванъ по цѣлъ день, и съ сила около 20 снаряда въ минута, върху всѣка наша батарея. Особено силна съпротива срѣщнали нашитѣ по склоноветѣ на Чеганъ, на тоя високо подскокналъ конусъ, заетъ се тежки батареи и при подстъпи, обстрелвани флангово отъ съседнитѣ височини. Скалистото било на Малка Нидже не допускало солидно окопаване, и частитѣ, въ плиткитѣ окопи, страдали твърде много отъ прицелния артилерийски огънь.

Почнатото на 23 настѣпване ставало бавно, особено по урвеситѣ склонове на Чеганъ. Всѣки опитъ за атака е билъ осуetyванъ отъ ураганитѣ на превъзходнитѣ по число неприятелски батареи. Желѣзницата отзадъ постоянно сваляла нови неприятелски войски. Нашитѣ части продължавали да натискатъ постепенно, но, понесли вече сериозни загуби, трѣбвало привечеръ да се спратъ. Нашитѣ батареи почти изстреляли снарядитѣ си.

На 24, 25, 26 и 27 августъ, противника всжде указалъ силенъ отпоръ; засилената му артилерия подѣржала непрекъснатата бомбандировка, която не преставала и нощемъ, особено по билото на Ниджа. Планирани били нощни атаки, обаче, излезли несполучливи. Даденитѣ голѣми жертви, силната физическа и духовна умора на войниците и постоянното засилване на противника наложили — армията на 27 вечерята, да застане въ отбранително положение.

Нашитѣ почнали да се окопаватъ, но противника, на 28 сл. пл., самъ преминалъ въ настѣпление и атакувалъ участъка на 12 Балкански полкъ, обаче, посрешнатъ стойко, билъ кърваво отбитъ. Артилерийския огънь срещу 30 Щейновски и 10 Родопски полкове не престаналъ цѣла нощъ. На 29, 30 и 31 августъ, неприятелската артилерия изсипала нови хиляди снаряди по цѣлата позиция, а най-вече отъ тежитѣ си батареи. Не останало мѣсто не бито, и нашитѣ, поради каменистата почва на Нидже, силно пострадали.

Огневата борба със противника, заемащ командующи пунктове и не скъпящ бойнигѣ припаси, продължила до 9 септемврий, когато той отново настѣпилъ и атакувалъ десния флангъ на 1 Тунджанска бригада. 10 Родопски полкъ, подкрепенъ съ конницата, стремително миналъ въ контра-атака и накаралъ неприятелскитѣ части да бѣгатъ, обаче протѣзходния неприятелски огънь не му позволилъ да преследва.

Блинската бригада на полковникъ Тасева, поради силния артилерийски обстрелъ, била принудена да се отдрѣпне на главната позиция. На 13. артилерийския огънь продължилъ неспирно и презъ нощта; той се добавилъ и съ хвърлянето на мини. Привечеръ сѣрбитѣ атакували 3 Тунджанска бригада, обаче били отбити.

На 14 септемврий. неприятелския артилерийски огънь достигналъ максимума си. Отъ прѣсканията и взривовитѣ облака позиция е била облечена въ гъстъ димъ, като отъ нея излизала мъгла. Най-много страдали нашитѣ отъ хвърленитѣ мини, отъ които всѣка тежала по 30—40 кгр. Най-после, силната умора и голѣмитѣ загуби на 29 Ямболски полкъ наложили изваждането му отъ бойната линия, обаче, докато ставало това, войницитѣ не издържали и почнали да се оттеглятъ назадъ, поради което почналъ да се отдрѣпва и съседния 11 Шипченски полкъ. Това вече предизвикало напускането на Малка Ниджа. Опиталия се да настѣпи противникъ е билъ парализиранъ отъ ураганитѣ на нѣкои батареи и съ контра-атаката на пристѣгналия 12 Балкански полкъ, и той не можелъ да вземе билото на Ниджа. Положението е можало все още да бъде поправено, но, за да не се излагатъ частитѣ отново новъ ужасния обстрелъ и понеже 10 Родопски полкъ, зададенъ отъ бомбн и мини, не можалъ повече да издържи, било изпозвано на цѣлата 8 Тунджанска дивизия да се оттегли на една позиция.

На 15 септемврий сл. пл., приближилия се противникъ достигналъ въ боенъ редъ и почналъ да обстрелва новата позиция. Силни негови колони се насочили къмъ самия левия флангъ на армията, включващъ въ себе си масива на високия надмисленъ. Следъ масовъ огънь, сѣрбитѣ атакували върха и успѣли да минатъ теленитѣ мрежи, обаче, контра-атакувани отъ защитниците (11 Сливенски полкъ), били отбити съ голѣми загуби. На 16 и 17 септември, следъ нова непрекъсната бом-

бардировка, тѣ отново повели атака върху Каймакчаланъ и пакъ успѣли да преминатъ теленитѣ мрежи, обаче, и тоя пѣтъ контра-атакувани, били катурени по урвиститѣ склонове. Борцитѣ понесли голѣми загуби, особено 11 Сливенски полкъ, въ който всички дружинни командири и много строеви офицери излѣзли отъ строя. Каймакчаланъ е билъ подкрепенъ съ една дружина отъ 23 Шипченски полкъ.

На 18 и 19 септемврий, противника непрекъснато обстрелвалъ върхътъ и постепенно се приближавалъ къмъ изнемошѣлитѣ сливенци. Юнацитѣ останали и безъ ротни командири, и почти половината отъ полка излѣзали отъ строя. При подобно разнебитено състояниа, цѣли три сръбски полка чакали готови да се хвърлятъ на ножъ, обаче нашитѣ сами напуснали позицията си по склона, и се отдръпнали на самия връхъ. Следъ малко командира на бригадата насочилъ остатѣшитѣ Сливенци заедно съ дружината Шипченци, да отнематъ обратно изгубената позиция, обаче контра-атаката не успѣла. Поискано било разрешение да се отстъпи отъ в. Каймакчаланъ на задна позиция, но не е било позволено. Артилерийския огънь, а особено минитѣ постоянно уредявали броя на защитниците и внасяли извънредно тежко впечатление съ вида на разпокъсанитѣ жертви, съ хвърченето на откъснатитѣ тѣлесни части. Нашитѣ вече изнемогвали, когато пристигналъ новоназначения началникъ на участъка генералъ Богдановъ, който не закъснѣлъ да даде другъ обратъ на работата.

Едновременно съ атаката на Каймакчаланъ, противника повелъ две атаки срещу 3 Тунджанска бригада (десна съседка на Сливенци), обаче и двата пѣтя е билъ принуденъ да отстъпи съ бѣгство. Въ това време, предадения къмъ 8 Тунджанска дивизия 33 Свищовски полкъ, откъмъ лѣвия флангъ на 3 бригада, и още по-влѣво отъ него, 3 конна бригада на полковникъ Данаилова преминали неочаквано въ настѣпление. Конната бригада атакувала около с. Долно Върбени 176 французки полкъ и изсѣкла и прѣснала две негови дружини. Въ вихровия си налетъ, тя стигнала до неприятелскитѣ батареи, изсѣкла прислугата на една отъ тѣхъ и, срещната вече съ силенъ пушеченъ и картеченъ огънь, трѣбовало да се върне. Сърбитѣ отъ лѣво избѣгали по-рано.

Този именно е билъ момента да се нанесе силно поражение на съглашенцитѣ, обаче 8 дивизия не разполагала повече съ пресни сили и заповѣдала на 33 полкъ да се върне,

Къмъ 4 ч. сл. пл., сърбитѣ се опитали да отнематъ позицията на самия връхъ, Каймакчаланъ, обаче били кърваво отблъснати. Сжщо и на 20, следъ силенъ обстрелъ, тѣ поискали отново да атакуватъ, обаче пакъ не успѣли. За подкрепа е била изпратена още една наша дружина.

Срещу I Тунджанска бригада, презъ нощта срещу 22, неприятелътъ успѣлъ да се приближи до теленитѣ мрежи, но, контра-атакуванъ неочаквано, е билъ скоро отхвърленъ.

По Каймакчаланъ, макаръ и обстрелването да продължавало неспирно и да действували минохвъргачки отъ голѣмъ калибъръ, изпратенитѣ поддръжки поправили положението. На 23 противника отново атакувалъ върха и успѣлъ да стигне на 50 крачки до позицията, но съ силенъ контра-ударъ е билъ отхвърленъ съ голѣми загуби. Къмъ 4 ч. сл. пл., той отново атакувалъ, но ударенъ флангово отъ поддръжитѣ, понесълъ голѣми жертви и отстъпилъ съ бѣгство. Позицията на Каймакчаланъ била усилена съ още две дружини (отъ 45 души).

На 24, противника подържалъ непрекъснатъ огънь по цялата позиция; той извадилъ нови тежки батареи и почналъ да обстрелва флангово разположението на 8 Тунджанска дивизия.

На 25, подъ покровителството на тоя силенъ огънь, противникътъ се приближилъ до цѣлата позиция на около 100—150 крачки.

На 27, нашитѣ части на Каймакчаланъ контра-атакували сърбитѣ, отхвърлили ги съ много голѣми загуби и завладѣли изгубената си позиция по склона, като взели трофеи две планински орждия, 5 картечници и 3 минохвъргачки. Съ това нашитѣ отново се изложили на силенъ тридневенъ бомбовъ и миноенъ валежъ и понесли нови загуби. На 30, огъня се още повече засилилъ и сърбитѣ отново тръгнали въ атака, което явно наложило да се напусне повторно позицията и да се застане на самия връхъ. Понеже нѣмало отгдето да се пратятъ повече поддръжки за да закрепятъ положението, било заповѣдано на армията: да се оттегли на 2 октомври на задна позиция: в. 2363 (срещу Каймакчаланъ) — завоя на Черна—Кенали—и на Пелистеръ.

На 8 октомври, приближилия се противникъ открилъ силенъ огънь по височинитѣ на лѣвия брѣгъ на р. Черна. Нашата артилерия не била въ състояние да се бори повече

съ мощната неприетелска. Неприетелскитѣ части, срещу участъка на 1 Тунджанска бригада, използвали мъртвото пространство подъ канаритѣ и успѣли да преминагъ на лѣвия брѣгъ на р. Черна. Къмъ 5 ч. сл. пл., артилерийския огнь върху 10 Родопски полкъ надминалъ възможността и пострадалия полкъ трѣбвало да се отпрѣгне на два километра, а заедно съ него отгсжилъ и пострадалия лѣвъ флангъ на 30 Шейновски полкъ. Изпратени били подкрепления за контраатака, обаче, поради объркването на частитѣ, такава не била произведена.

Презъ последуюшитѣ дни, противника продължавалъ силниятъ си огнь и постепенно се приближавалъ къмъ позицията. На 15 октомври, той почналъ силнитѣ си атаки, обаче постоянно билъ оихвърлянъ, на мѣста даже съ ножове, 28 Стрѣмски полкъ отбилъ осемъ атаки. Въобще презъ тия дни, най-много се е отличила съ упорството си 1 Тунджанска бригада.

На армията, командувана вече отъ германския генералъ Винклера, пристигнали въ подкрепа 2 германски полка и една наша опълченска дружина. Разпоредено било: 1 Тунджанска бригада съ 42 и 146 германски полкове да атакуватъ противника, обаче поради силния огнь, тия части едва успѣли да напреднатъ около 2 к. м. На 21 дъжда и бурята попречили на по-наташното настѣпване; при това подигналъ се въпроса за командуване на частитѣ. Генералъ Винклеръ не искалъ да подчини германския подполковникъ Вайцъ подъ бригадниа командиръ полковникъ Цвѣтковъ, и разпоредилъ: 3/4 отъ бригадата на последния да се подчини на Вайца и само останалитѣ части да бждатъ подъ началството на полковника; сжщо и цѣлата бългурска артилерия, която имала двама полкови командири, да се командува отъ германски артилерийски майоръ. Неудобството отъ тая германска претенциозностъ се проявила скоро.

Най-напредъ нѣмало общъ началникъ за воденето на тая операция. При това подполковникъ Вайцъ, за да оправдае закъснѣлото настѣпване, заявилъ на полковникъ Цвѣткова, че една дружина отъ 23 полкъ била изчезнала и не можли да я намерятъ, обаче, провѣрено, оказало се, че дружината не е мърдала отъ мѣстото си. Тоя день атаката не станала.

На 22 сутринята, следъ едночасова артилерийска подготовка, частитѣ почнали да настѣпватъ. Колоната на полков-

никъ Цвѣткова, подъ ураганитѣ на неприятелскитѣ батареи, почти 4 ч. сл. пл., се приближила до релута при с. Бродъ. Германската колона съ 44 полкъ, поради силния обстрелъ, до бишето съ много картечници, напредвала бавно. Атакующитѣ части не могли да достигнатъ тоя день обектитѣ си и атаката била отложена.

На 23, 24 и 25 октомврий, въ участъка на 3 Тунджанска бригада, борбата се засилила съ постоянно заемане и обратно отнемане на преднитѣ окопи, при което повечето офицери били убити и ранени. На 26 и 27 октомврий, противника силно натискалъ върху 55 и 56 полкове, но е билъ отбитъ съ контра-атаки.

На 28, противника открилъ съсредоточенъ огънь по позицитѣ на 12 Балкански и 23 Шипченски полкове, разрушилъ теленитѣ мрежи и най-издаданиитѣ окопи, но, когато се приближилъ, е билъ контра-атакуванъ и отхвърленъ. Сжщо тъй на 29, 30 и 31. той успѣлъ на нѣкой пунктове да премине теленитѣ мрежи, обаче, сжщо контра-атакуванъ, се е отдръпвалъ.

На 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 и 9 ноемврий, противника, не предприемалъ нищо, а се задоволявалъ съ артилерийско обстрѣпване на позицитѣ. На 10 ноемврий, иссипалата се маса артилерийски снаряди върху 55 и 56 полкове принудили тия части да отстъпятъ назадъ, поради което генералъ Винклеръ заповѣдалъ на новопристигналиитѣ 39 и 40 полкове да отнематъ обратно изгубената позиция. Тия части, не влизали до голяма въ бой, съвсемъ нѣмъщи понятия за мощния артилерийски огънь и неориентирани за положението и мѣстността, били гласнати право отъ походенъ редъ въ борбата и, следъ като претърпяли извънредно голѣми загуби, съвсемъ се разсѣрвали и отстъпили.

На 15, 16 и 17 ноемврий произлѣзли ожесточени боеве, обаче противника не е ималъ успехъ; тамъ гдето много се приближавалъ е билъ контра-атакуванъ и отхвърлянъ. Частитѣ ни, ако и силно разстроени, продължавали да стоятъ твърдо на позицията. На 18 ноемврий, когато още отивалъ бия командующия XI армия генералъ Винклеръ издалъ заповѣдъ *армията да се оттегли на позиция северно отъ Битоля...*

Ето ей тъй печално бѣ завършена тая самостоятелна операция, която можеше да донесе завземането на Воденъ и пренасането на желѣзнопѣжнитѣ съобщения съ Солунъ, ако не изпратенитѣ по после подкрепления бѣха дадени на 1 ар-

мия, още въ началото на настъпването (16 август), или поне когато частитъ заемаха гребена на Малка Ниджа.

Собствено, операцията можеше да има най-решителни резултати, ако още въ началото бѣ подкрепена съ едновременно настъпване на XI армия, тъй че, съ съвмѣстнитѣ действия на тритѣхъ български армии, противника да се постави въ невъзможно положение за собствена отбрана. Германското куртизиране съ Гърция не допусна това; нашето главно командване не може да се наложи, даже и тогава, когато натиснатата силно I армия рискуваше да бжде разгромена. Цѣли три месеца тая армия, оставена сама, е поглеждала за помощъ, обаче напусто. Частитѣ по урвеститѣ масиви на Чеганъ и Ниджа бѣха се стопили подъ силния неприятелски огънь и, ако и изгубили половината отъ състава си, все пакъ се биха до последния моментъ. Гигантската нѣколкодневна борба по Каймакчаланъ за всѣкога ще съставлява гордостъ за българската армия. за славния 11 Сливенски полкъ, който цѣли десетъ деня, обливанъ съ дъждъ отъ чугунъ и свинецъ и останалъ на четвъртъ, устоя до край. Каймачаланъ стана свещенна гробница на славнитѣ юнаци, легнали съзнателно за отечеството и натъркаляли десетки вражески ектакомби по скалитѣ и урвестигѣ склонове на тоя планински великанъ! Въобще всичкитѣ части на тая армия се биха самоотвержено, атакуваха и контра-атакуваха презъ всичкото време, и неуспѣха на операцията изключително се дължи на голѣмото превъзходство на артилерийскитѣ машини и на изобилието на бойнитѣ снаряди у противника.

За станалото отстъпване на Битоля, поради оттегляването на бойната линия северно отъ тоя градъ, главното ни командване, като не предупредено, не носи отговорностъ, обаче неговата понататашна резервираностъ остава необяснима. Тѣй например, когато съгласениитѣ вече водяха нѣколкодневни усиленни атаки по височинитѣ на лѣвия брягъ на р. Черна и сериозно заплашваха съ пробивъ фронта, генералъ Жековъ, за да спомогне за отхвърлянето имъ, заповѣдалъ на командующия XI армия да тласне съседната 3 Балканска дивизия за ударъ въ флангъ. Понеже Винклеръ не изпълнилъ тая заповѣдъ, главнокомандующия пратилъ на полковникъ Ганчевъ въ Берлинъ следната телеграма:

„Командующия XI армия генералъ Винклеръ и началникъ щаба му, като че ли иматъ главна грижа да отстъпватъ.

Нѣхнитѣ заповѣди сж пълни съ дреболии; двойственността на командуването и разбъркването на частитѣ сж до толкова, че сега нито единъ български началникъ на дивизия не команднува свои части; германскитѣ началници, подчинени на нашествието, не обичатъ да изпълняватъ заповѣдитѣ имъ, защото имия щабъ на XI армия ги поощрява въ това. Докладвайте имъ смисълъ на горното и отново настояйте върху необходимостта да се спре часъ по скоро отстъпването и да се възприеме нашия възгледъ за контра-атакуване съ 3 Балканска дивизия, което, не само ще парализира инициативата на противника, но ще го постави и въ безсходно положение".

Тоя документъ ако и да говори за правилнитѣ схващания на генералъ Жекова да бие заврелитѣ се нахално съглашения, сочи и автономността на германския генералъ Винклера. Отъ факта, че на 3 дивизия, и следъ тая телеграма, не е било заповѣдано да настѣпи, показва, че пасивността на генералъ Винклера му е била наложена отъ германската главна квартира, несъчувствуваща на единъ нашъ успехъ къмъ гръцката граница, а нашото главнокомандуване е било безсилно да се наложи.

Едновременно съ развиването на Леринската операция отиваха и ония на III армия въ Добруджа, успѣхитѣ на които внесоха успокоение на македонския фронтъ, гдето отхвърлянето на I армия зле се бѣ отразило върху духътъ на частитѣ. Достатъчно е да се посочи факта, че следъ падането на Тутраканската крепостъ и бързото настѣпване на северъ по Долни Дунавъ, хиляди чинове отъ македонския фронтъ бѣха поискали да се приведатъ въ III армия, гдето сраженията се печеляха едно следъ друго. Подробноститѣ по добруджанскитѣ боеве, като изложени въ книгата ни „Действителността на III армия въ Добруджа“, издадена въ 1921 г., нѣма да разглеждаме тука, а ще направимъ само кратко описание на боеветѣ презъ тая, на вечни времена, славна епопея. създадена съ движение напредъ и ура, съ стремителенъ натискъ, при изблика на възторженитѣ чувства за обединението на българското племе. Операциитѣ се развива така:

На 2 септемврий 1916 г., III армия на генералъ Тошевъ, работила цела година въ бездействие, премина възторжено румънската граница и изтласка румънскитѣ части къмъ крепоститѣ Тутраканъ и Силистра. На 4 септемврий конната дивизия атакува и прѣсна при с. Кочмаръ колоната на 19

ромънска дивизия, идяща отъ Добричъ за подкрепа на Тутраканския гарнизонъ. На 5, 4 Преславска дивизия и 1 Софийска бригада на полковникъ Недѣлкова, подъ общото началство на генералъ Киселова, съ откритъ пристѣпъ, при едно неспирно търчене на бойния редъ, съ развети знамена и при ревѣтъ на непрекъснато ура, вжирѣ въ 3 часа, превзеха фортовия поясъ на крепостта и изтласаха гарнизона къмъ втората отбранителна линия. На другия день, 6-й, къмъ 4 ч. сл. пл., Тутраканския гарнизонъ бѣ окончателно сломенъ и принуденъ да сложи оржие. Пленници здрави 28,000 войници, 480 офицери и 3 бригадни командири; трофеи: около 150 топа (между които и дветѣ наши батареи взети отъ ромънитѣ презъ 1913 г. при гр. Фердинандъ); хиляди пушки, револвери, саби, снаряжения, обози, паркове, складове и несмѣтно число други предмети. Числото на пленниците, плюсъ хилядитѣ убити и ранени, показва, че противника е надвишавалъ атакующитѣ ни войски, обаче нито численото превъзходство, нито силата на модерното укрепяване не можаха да спратъ литналитѣ се на откритъ пристѣпъ бѣлгарски части.

Сжщия день, когато нашитѣ напругаха последни усилия при Тутраканъ, 3 Софийска бригада на полковникъ Зафирова се хвърли върху 9 ромънска дивизия, идяща отъ Силистра, на помощ на Тутраканъ (за да удари въ флангъ и тилъ на атакуващитѣ ни войски), и ѝ нанесе тежко поражение при с. Сарсанларъ, завършено съ паническо бѣгство. Тоя вихровъ бой на 5 наши дружини съ 8—9 ромънски, реши участъта на крепостта Силистра, която, изпразнена, бѣ заета следъ два деня.

Сжщия день (6-й), централно срещу фронта на III армия, се появи цѣлъ руски кавалерийски корпусъ и положението стана застрашително. Посоката целеше едно врѣзване на тая конна маса въ пространството между Тутраканъ и Добричъ т. е. въ тилъ и флангъ на войскитѣ ни при тия два града. За противодействие срещу ѝ стоеше при гр. Куртъ-Бунаръ само нашата конна дивизия, съ своитѣ 16 ескадрона противъ рускитѣ 32 ескадрона, нашитѣ млади момци яхнали дребни кончета срещу рускитѣ казаци, хусари и драгуни, на високитѣ породисти катани и въоръжени съ страшнитѣ на видъ пики ...Предстоеше ужасенъ двубой, съ шансове за успѣхъ 80% на страната на рускитѣ юнаци... Нашата конница първоначално се резервира, обаче подкрепена отзадъ

и две пеши дружини, има смѣлостта да излезе напредъ и да образува завеса по цѣлия фронтъ, и, съ изкусно маневриране, да спре руския корпусъ, който почна самъ да се резервира. Смѣлитѣ действия на нашитѣ конни части поправиха положението до толкова, че, предъ очитѣ на тоя корпусъ, Конната дивизия има куража да проскача 30 к. м. на югъ и да стигне около Добричъ, гдето положението бѣ вече загубено, за да го поправи съ удара си въ флангъ и тилъ на сѣверната сръбска дивизия, действаща въ състава на рускиѣ войски.

На 5, 6 и 7, произлѣзоха неравнитѣ боеве около Добричъ, първитѣ сражения съ прочутата руска пехота, добавена съ румънски части. Войскитѣ на генералъ Кантарджиева и 6 дивизия на генералъ Попова, ако и по-малочислени, успѣха да отбиятъ тридневнитѣ атаки, и да оборятъ легендата, че българскитѣ войници нѣмало да се биятъ срещу освободителитѣ си. . . Последния день, 7-й, когато българската самоувереностъ бѣ още повече закрепнала, едно непредвидено обстоятелство насмалко остана да донесе пълния ни разгромъ. Когато лѣвофланговата 6 дивизия водеше бой съ настѣпващитѣ руски части, доброволческата сръбска дивизия неочаквано се появи на фланга и, като смете 36 Козлодуйски полкъ, доведе въ безредие почти цѣлата дивизия, фланга на която се отдръпна чакъ до с. Чамурлий. 35 Врачански полкъ и повечинитѣ роти продължаваха да се задържатъ, обаче постепенно гача. Пристигналитѣ две дружини отъ 53 полкъ и противотаката на две роти отъ 36 Козлодуйски полкъ поправиха пооткъжде положението, обаче фланговитѣ удари на сръбитѣ продължаваха и опасността все повече растеше. Именно въ тоя критически моментъ, довтаса Конната дивизия отъ сѣверъ (откъмъ Куртъ-Бунаръ) и удари въ флангъ и тилъ върху сръбската дивизия, която бѣ повалена и почна да се спасява съ бѣгство, което повлече и остѣпването на рускиѣ и румънски части, действащи срещу Добричъ. Иначе нече само да се преслѣдва.

На 12 септември, III армия настѣпи срещу руско-румънскитѣ войски и произлѣзоха двудневни непрекъснати боеве въ линията с. с. Кузгунъ—Кара Омеръ. Равниятъ по число численостъ пресрѣщна настѣпването на армията и атакува сѣверния и южния войскитѣ на дѣсния флангъ, на генералъ Кан-

тарджиева и ония на генералъ Попова, обаче контра-атакуванъ бѣ принуденъ да се оттегля съ бѣгство. I Софийска бригада, съ постояненъ натискъ, успѣ да изтласка дѣсния неприятелски флангъ, обаче сърбитѣ и руситѣ използваха голѣмия интервалъ между I Софийска и 4 Преславска дивизии, атакуваха лѣвия флангъ на 2 Софийска бригада и разнебитиха 16 Ловчански полкъ, съ което спрѣха напредването на I Софийска бригада и онова на намиращия се южно 7 Преславски полкъ. Положението стана критическо, обаче изпратениятъ 6 Търновски полкъ успѣ да спре отстъпването на Ловчанци, а успѣшнитѣ действия на генералитѣ Кантарджиеви и Попова, а особено вихровата атака на 3 Преславска бригада на полковникъ Кметова, която изтласка руситѣ от с. Деведжикьой и заплаши лѣвия имъ флангъ, потравиха положението до толкова, че, още презъ нощта, цѣлата неприятелска армия безредно отстъпи на Кубадинската позиция.

Преследването се почна на другия день 15, и още, на 16, III армия застана срещу Кубадинъ. Макарь, че цѣли десетки части постоянно пжтуваха по тѣсни задушливи пжтища, презъ храсталаци и гори, при жара и голѣмо безводие, и бѣха понесли голѣми загуби въ боеветѣ, особен при псвояването на Тутраканската крепостъ, за да не се даде на противника да се опомни и усили, бѣ решено незабавно атакуване на Кубадинската позиция,

И започнаха се тогава двудневнитѣ кръвопролитни боеве по укрепената Кубадинска позиция, на 55 български, 4 германски и 3 турски дружини, при 27 български и 3 германски ескадрони, срещу 92 руски, ромънски и сръбски дружини при 32 руски и 8 ромънски ескадрони. I Софийска дивизия съставляваше лѣвото крило на армията; 4 Преславска 6 Бдинска дивизии центъра; Добричскитѣ войски (8 Приморски полкъ, една дружина отъ 48 полкъ и три турски дружини) дѣсното крило; Конната дивизия — крайно дѣсно крило, една погранична дружина на фланга.

На 18 къмъ пладне, 2 Софийска бригада и 4 Преславска дивизия превзеха участъка около с. Кокарджа и пробиха неприятелската позиция, обаче 1 и 3 Софийски бригади 6 Бдинска дивизия и Добричскитѣ войски останаха при неприятелската позиция. Конницата води продължителенъ пеши бой предъ с. с. Османча и Едилъ-кьой и заново предъ теленитѣ мрежи на противника. По тоя начинъ наши

не успѣха да завладѣятъ тоя день цѣлата отбранителна линия и противника, съ едно малко огъване централно, заноси на нея.

На 19, предстоеше да се доразвие успеха на пробива съ обща контра-атака по цѣлия фронтъ, обаче противника препрвари. Успѣлъ вече да притегли резервитъ си, той удари върху лѣвия флангъ на 7 Преславски полкъ и го приведе въ безпородно отстъпване. Намѣсата на 2 Софийска бригада прервати отстъпването и сръбскитѣ преследващи части, на свой редъ, бѣха обърнати въ бѣгство. Едновременно съ това, противника насочи ударъ и върху дѣсния флангъ на 1 Преславска бригада, и изненадания 31 Варненски полкъ повърна назадъ, и две гаубични и две полски батареи станаха плячка на руситѣ.

Вече положението при 4 Преславска дивизия изглеждаше изгубено, когато юначния 47 полкъ, намиращъ се въ дивизионна поддръжка, начело съ юнака си командиръ полковникъ Марковъ, съ чевръста крачка и съ ура, довтаса на време и, като повърна обратно Варненци, хвърли се съ тѣхъ въ решителна атака. Смаяниятъ противникъ избѣга и плѣненитѣ батареи бѣха спасени. Работата се поправи, обаче бригадата не бѣ вече въ състояние да настѣпва и трѣбваше да прегрупира отбрана.

Дѣснофланговата 3 Преславска бригада почна настѣпването въ 7 ч. сутринята. 19 Шуменски полкъ атакува в. 147 (Височина югъ) и, подъ масовия артилерийски огънь на противника, ако и два пжти контра-атакуванъ, успѣ да заеме височината заедно съ силно укрепления в. 147. Особено се отличи 1 дружина отъ тоя полкъ, която, обхваната отъ фланга и атакувана нѣколко пжти, успѣ да завладѣе тая височина. Съ настѣпването на тъмнината, руситѣ все повече се усилиха, атакува Шуменци, съ редица контра-атаки, парализираха тѣхнитѣ опити. На стрелбата отблизо отговаряли съ ура, съ пистолети, съ ножове; борили се по фасовеѣ, въ рововеѣ и прицѣпъ окопитѣ. Ту напредвали, ту се отдръпвали. Въ продължението на 3 часа, височината четири пжти минавала въ едни и въ други ржце. Най-после противника билъ принуденъ да се откаже отъ обратното завладѣване на тоя връхъ.

Особитъ сугришната флангова атака върху 7 Преславски полкъ, противника презъ деня атакува нѣколко пжти цѣлата

му позиция. По нѣкога неприятелскитѣ вериги достигаха на десетина крачки до окопитѣ, обаче, контра-атакувани биваха отблъсквани. Подрѣжкитѣ биле вече изразходвани, частитѣ съвсемѣ уредели; свръзка липсвала.

Презъ нощта положението на 4 Преславска дивизия още повече се влоши. Частитѣ ѝ се задържаха по завладѣнитѣ мѣста, обаче общия имѣ численѣ съставѣ бѣ спадналѣ на 6000 души и не бѣха въ състояние повече да устоятъ на нови неприятелски удари.

Преждевременното отстъпване на 6 Бдинска дивизия отъ боя срещу Кубадинѣ, голѣмитѣ загуби на 4 Преславска дивизия, намаляването на 16 Ловчански полкѣ до численостъ на една дружина, развалата на нѣколко тежки и полски батареи, и изразходването на артилерийскитѣ снаряди, при условието, че противника постоянно получава подкрепления, а III армия не може скоро да разчита на такива, всичко това застави генералѣ Тошева да поеме отговорностѣта и да отдрѣпне побѣдителката III армия на изходнитѣ ѝ позиции, гдето частитѣ да могатъ да се уредятъ, отпочинатъ и да дочакатъ подкрепления.

Частитѣ незабѣлѣзано отстъпаха и заеха отбранителна линия на 4 к. м. отъ Кубадинската позиция (отъ Дунава до морето). Понеже пехотата не бѣ достатѣчна за такѣвъ голѣмѣ фронтѣ, участѣка на крайния дѣсенѣ флангѣ, около морето, бѣ предоставенѣ на конницата...

Противника, засиленѣ съ новопристигналата 15 руска дивизия, премина въ настѣпване, обаче 10 дневнитѣ му опити да пробие фронта останаха безуспѣшни. Нѣколко пѣти рускитѣ части достигаха до теленитѣ мрежи на окопитѣ, но контра-атакувани биваха отхвърляни назадъ. Най-опасно бѣ положението на 3 октомврий, когато натиснатия турски корпусѣ напусна частъ отъ позициитѣ си и безредно отстъпи въ южна посока, при което противника плѣни около 1000 турци и две батареи. Тоя неочакванѣ инцидентѣ можеше да се изрази въ голѣмѣ пробивѣ на фронта, ако 3 роти отъ 4 Маршеви полкѣ, още презъ нощта, не бѣха пратени на мѣстото и стремително не атакуваха вмѣкналия се въ позицията противникѣ...

Едновременно съ настойчивитѣ руски атаки срещу III армия, произлѣзе неочакваното преминаване на Дунава отъ

ромънските войски на генералъ Авереско, западно отъ Тутраканъ. Това неочаквано произшествие силно заплаши тилътъ на армията и се рискуваше да се изгубятъ достигнатитъ успехи, и главно то да се изпадне въ тежкото положение на безредно отстъпване. Тая опасна криза продължи 3 деня и се свърши съ сюрприза на връщането на ромънските части отатъкъ Дунавъ.

При двунедѣлната отбрана, най-тежка задача се падна на Конната дивизия. Тя трѣбваше да действува срещу цѣла ромънска дивизия и руския кавалерийски корпусъ. Въ окопите, телени мрежи, съ пушки безъ ножове и безъ ръчни бомби, тя се противопоставя цѣли две седмици срещу ромънскитъ дневни и нощни атаки и не допусна на руския кавалерийския корпусъ да се спусне на югъ.

На 7 октомврий, опасността да се пробие дѣсното крило на III армия бѣ окончателно премахната. Противника, разколебанъ вече и понесалъ сериозни загуби, бѣ принуденъ да премине отъ отбрана. Пристигането на 217 германска дивизия (9 дружини отъ II категория войски) и единъ тежъкъ артилерийски полкъ, дадохъ възможностъ на III армия да премине въ настѣпване и да изтласка на северъ руско-ромънскитъ сили.

Противника бѣ успѣлъ да се укрѣпи силно по цѣлата линия отъ Дунавъ до морето. Той разполагаше съ 32 руски дружини (61 и 115 дивизии), съ 13 сръбски доброволчески дружини и съ 71 ромънски дружини (2, 5, 9, 12 и 19 дивизии); руския кавалерийски корпусъ 32 ескадрона и ромънската Каларашка бригада — 8 ескадрона, или всичко съ 116 дружини и 40 ескадрона.

III армия трѣбваше да атакува съ: а) български 65 дружини (1 софийска, 4 прѣславска, 6 бдинска и Сборната дивизия) и 28 ескадрона; б) германски 12 дружини (217 дивизия и бригадата Бодер) и в) турски 18 дружини (корпуса на Малими паша); всичко 95 дружини и 28 ескадрона. Действието противника превъзхождаше съ 21 дружини и 12 ескадрона и заемаше силно укрепена позиция, обаче морала и тоя духъ бѣше на българска страна.

На 19 октомври почна самата атака. Споредъ плана на командването: лѣвото крило на армията трѣбваше да демонстрира, а дѣсното крило, което бе засилено съ тежки германски и български батареи и съ германски дружини, трѣб-

ваше да атакува най-интензивно. Следъ ужасния артилерийски огънь на тежките батареи по позициите на Топра-Хисаръ, дѣсното крило премина въ настѣпване, обаче, при всичките проявени усилия, само Конната дивизия, на крайния дѣсенъ флангъ, можа да отбелѣжи известенъ успехъ; останалите части, съобразявайки се съ напредването на германските части, почти останаха на мѣстата си. 217 германска дивизия, насочила се стремително срещу Топра-Хисаръ, поради силния артилерийски обстрелъ, забави движението си и най-после бѣ принудена да се спре. Бригадата Боде, съобразявайки се съ нея, сѣщо остана назадъ. Тѣй, че тоя день, въпреки радостното съобщение за падането на Топра-Хисаръ, боя на дѣсното крило на армията остана безрезултатенъ.

Генералъ Кантарджиевъ (началникъ на дѣсното крило на армията), поради слабо достигнатия успехъ, а особено ненапредването на 217 германска дивизия и на бригадата Боде, разпореди да се произведе нощна атака съ всичките части, обаче, по искането на началника на 217 германска дивизия, (вследствие понесените загуби, умората на хората и попълването на бойните припаси) атаката не се състоя.

При лѣвото крило, демонстративните действия се развиха така: 6 търновски и 41 полкове, следъ като заеха височините около с. с. Милчова и Арабаджи, бѣха принудени да се спратъ. 1 Софийски полкъ, следъ упоритъ бой около Милчова, успѣ да се изкачи на главната неприятелска позиция и почна да реже телените мрежи по височината 161. 2 Софийска бригада достигна окопите по в. 132. 1 Софийска дивизия се утвърди на достигнатите мѣста.

Турския корпусъ, поради малкото си артилерия, не напредна, поради което генералъ Тошевъ (командующъ лѣвото крило) засили частите му съ четири български батареи.

4 Преславска дивизия рано сутринята изтласка предните неприятелски части при с. с. Карабака и Бешаулъ и вечерята зае височините западно отъ с. Аджемларъ, гдето се и затвърди.

На 20 октомври, действията на лѣвото крило, отъ демонстративни, се обърнаха въ активни. 25 Драгомански полкъ, бѣ успѣлъ да изреже, презъ нощта, телените мрежи на п. 132 и, при зори, съ ножове обърна противника въ бѣгство и се утвърди на върха. 2 дружина отъ сѣщия полкъ, опитали се презъ нощта два пѣти да реже телените мрежи, къмъ 9

след сутринята, успѣ съ ножове да изгони противника и да вземе в. 122.

1 Софийски полкъ, изрѣзалъ презъ нощта теленитѣ преки по в. 161, на разсѣмване атакува самия връхъ, обаче 6 Търновски полкъ все още продължаваше да остава около с. Арабаджи. Началника на дивизията разпореда полка да се подкрепи съ огъня на всички отзадъ батареи и прати 4-а батарея да го придружава въ атаката. Къмъ пладне противника реши да чисти окопитѣ при с. Арабаджи и 6 Търновски полкъ тутакси се втурна въ атака на в. 150. Последва общо сѣство и противника едвамъ успѣ да отвлече батареитѣ си. Дѣсниятъ флангъ на отбранителната Кубадинска линия бѣ окончателно завладѣна отъ 1 Софийска дивизия, къмъ 5 часа вечерята.

Турския корпусъ засиленъ съ българскитѣ батареи атакува сутринята и зае неприятелскитѣ окопи по линията Копарика — Чиф. Сусъ Али бей.

4 Преславска дивизия, постепенно изблѣсквайки руситѣ, достигна къмъ пладне линията Аджемлеръ-Карабака. Противникъ избѣга къмъ Кубадинъ. По тоя начинъ лѣвото крило на армията спечели голѣмо преимущество по цѣлата линия, а 1 Софийска дивизия се затвърди окончателно на дѣсниятъ флангъ на неприятелското разположение.

Поради тия успехи, началника на лѣвото крило реши да прехвърли въ общо настѣпване; той съобщи това на фелдмаршалъ Макензена, който се съгласи да го подкрепи съ напращане се въ разпореждането му 31 Варненски полкъ. Генералъ Тошевъ заповѣда на генералъ Киселова да почне атаката на Кубадинъ, а на турския корпусъ да нападне и завладе с. Качамакъ. 4 Преславска дивизия, безъ да дочака 31 Варненски полкъ, както и изравнюването на дѣснофланговия 30 Колодуйски полкъ, (отъ Сборната дивизия), къмъ 3 ч. сл. почна прехвърляне въ решително настѣпване, и съ постепенно изместване на рускитѣ части, можа къмъ 6 ч. вечерята да завладе линията срещу Кубадинъ — в. Чобанъ Иса, съ което закриши силно фланга на неприятелското разположение срещу лѣвото крило на армията (по линията Османча—Топра Хисаръ). По тоя начинъ бѣ окончателно превзета неприятелската позиция отъ с. Кубадинъ до Дунава и остана само неприятелската непосредствено около с. Кубадинъ. Въ боя тоя день

4 Прѣславска дивизия плѣни 24 офицери и 2800 войници отъ 61 руска дивизия.

Частитѣ отъ дѣсното крило на армията срещнаха и тоя день извънредна съпротива, особено отъ силно укрѣпени Топра-Хисаръ. Къмъ 9 ч. сутринята, Конната дивизия успѣ да превземе с. с. Чатмаларъ и Карлжкѡй, обаче пехотнитѣ ѳ части, поради силенъ фланговъ обстрелъ, не можаха да напреднатъ. Деня почти изтичалъ и постояннитѣ подканвания отъ генералъ Кантарджиева и отъ фелдмаршала не помагали. Само въ 6 ч. вечерята, когато дѣсната колона на полковникъ Табакова, превзела вече с. Тузла и появила се на фланга за съдействие на централната колона, тогава последва общъ натискъ и противника избѣга къмъ с. Милчево. По тоя начинъ едновременно съ 4 Прѣславска дивизия по фронта, и Конната дивизия успѣ да заплаши тилътъ на противника при Топра-Хисаръ.

217 германска дивизия, която трѣбваше да завладѣе Топра Хисаръ, срещна извънредна съпротива и пакъ не можа да успѣе.

Сборната дивизия сѣщо слабо напредна.

На 21-й, 1 Софийска дивизия води продължителни боеве срещу засилениѣ съ руски части, ромѣни и можа да спечели пространство къмъ укрепения пунктъ Черна вода.

Турския корпусъ, подкрепенъ съ още две български батареи, настѣпи и завладе с. Качамакъ.

4 Прѣславска дивизия, съ неимоверни усилия, превземайки постепенно неприятелскитѣ окопи, успѣ най-после къмъ 5 ч. вечерята, за завладей самия Кубадинъ, центъра на 20 радиални пѣтища, и окончателно да заплаши тила на Топра-Хисарската група.

При източното крило, Конната дивизия, съ 16 Ловчански и 11 маршевѣ полкове, постепенно изтласка противника и следъ сериозно сблъскване при село Милчова, отхвърли ромѣнитѣ къмъ с. Топра-Хисаръ, съ което лѣвото неприятелско крило бѣ вече повалено. Неприятелскитѣ части почнаха съ бѣгство да изпраздняватъ Топра-Хисаръ. Противникъ бѣ битъ по цѣлия фронтъ, обаче не остави почти никакви трофеи и даде нищожно число плѣнници. Разбира се, стѣ семъ иначе щѣше да бжде, ако главната атака бѣ насочена централно, върху с. Куб динъ (както това искаше щаба на III армия), завладѣването на ксето щѣше да отхвърли лѣвото

неприятелско крило къмъ морето, а дѣсното да преприши къмъ Дунава.

Противника вече бѣгаше; само около Черна-вода той още се съпротивляваше и 1 Софийска дивизия можа да заеме тая предмоства крепостъ едва на 26 октомври. . .

На 22 октомври се почна преследването на противника. Конната дивизия тръгна съ усиленъ маршъ край морето и още същия день зае гр. Кюстенджа, а на другия день достигна отстъпвающитѣ ромъни при с. Кара-Мурадъ, които настѣче, плѣни и прѣсна.

На 22, 4 Преславска дивизия води бой съ рускитѣ ариергарди, а на другия день бѣ срѣшната, при гр. Меджидие, отъ частитѣ на 9 Сибирски корпусъ, току пристигнали на фронта, и, съ неимовѣрни усилия и контра-атаки, тя разби корпуса, обърна го въ бѣгство и зае гр. Меджидие.

На 30 октомври 1 Софийска дивизия и всички германски части излѣзоха отъ състава на III армия и заминаха за Свищовъ, за прехвърлюване въ Ромъния. Останалитѣ части заеха отбранителна линия между езерото Ташавлу и с. Бонасчикъ и почнаха да се окопаватъ. Конната дивизия продължи прѣслѣждането на противника къмъ Бабадагъ и Хърсово.

На 6 ноември, руската армия (61, 115 и 30 руски дивизии, 1 Сибирски корпусъ, 3 Стрѣлкова бригада и кавалерийския корпусъ) премина въ настѣпване. На 23 ноември, 30 руска дивизия неочаквано се нахвърли върху укрепения пунктъ Даринтъ тепе и успѣ да заеме нѣкои окопи, обаче контра-атакувана бѣ отхвърлена съ голѣми загуби. Атакитѣ влѣво и вдѣсно се повториха, обаче и тѣ бѣха кърваво отхвърлени. Сборната дивизия задържа своитѣ позиции до край.*)

На 1 декември руситѣ почнаха атакитѣ си върху позициитѣ на 4 Прѣславска дивизия. Подъ прикритието на силенъ артилерийски огънь, тѣхнитѣ вълни на нѣколко пѣти достигаваша теленитѣ мрежи, даже и ги преминаваха, но всѣкога бѣха отхвърляни съ голѣми загуби. Особено много жертви руситѣ дадоха по силно укрѣпения в. 204 (направенъ Капонира), когато, последователно, три дни атакуванъ усилено. Превъзходния неприятелски огънь разсипа чинитѣ и закритията, обаче Прѣславци останаха твърдо на

*) Поради спречкване съ фелдмаршалъ Макензенъ, командващия III армия генералъ Тошевъ, бѣ замѣненъ съ генералъ Нерезовъ.

позицията. Не помогнаха и руските бронирани автомобили, от които единъ се оплете въ теленитѣ мрежи, а другъ, повреденъ, остана предъ окопитѣ.

Най-упоритата атака бѣ срещу 19 Шуменски полкъ, която трая всичко единъ часъ. Руситѣ вървѣха стремително въ нѣколко линии и успѣваха да достигнатъ теленстѣ мрежи и даже преминаха презъ първия имъ поясъ. Отхвърлени кърваво, тѣ се спрѣха на 200—600 крачки, и насочиха други части за да ударятъ отстрани върху силно укрепения върхъ 204. Следъ барабаненъ огънь, тѣ почнаха 6-а атака. Нови, въ нѣколко линии, вълни се покатериха по двата склона на върха и, покривайки земята съ трупове, се доближиха до теленитѣ мрежи и почнаха да ги режатъ. Поваленитѣ линии тутакси биваха застъпвани отъ други. По теленитѣ мрежи конвулсивно се гърчиха убити и ранени; по склоноветѣ вече се търкаляха около 600 трупа, обаче напора на заднитѣ продължаваше. Искаха на всѣка цена да завладѣятъ върха. Славния 19 Шуменски полкъ остана непоколебимъ и успѣ най-после да отбие тая първа по устремъ и последна по четъ руска атака... Голѣмитѣ загуби принудиха противника да мине въ отбрана.

На 15 декемврий, III армия настѣпи на северъ, и следъ сериозно съпротивление на 20-и, по линията северно отъ Сатулъ Ноу-Даутче, тя тръгна на северъ къмъ укрепената неприятелска позиция по линията: предъ Мачинъ — Исакча — Тулча, и, следъ нѣколкодневни боеве, тя окончателно изблъска противника задъ Долни Дунавъ...

По тоя начинъ, цѣлата добруджанска операция, само вътре въ три месеца, при постоянно настѣпване и атаки, и само два пѣти въ положение на активна отбрана, бѣ блѣскова завършена. Добруджа бѣ цѣла освободена.

Едновременно съ настѣпването на III армия къмъ Долни Дунавъ, отиваха и боеветѣ въ Ромъния, въ които взеха живъ участие I Софийска и 12 Сборна дивизии. На последната падна при Калугерене да се противопостави флангово на ромънския силенъ ударъ, който насмалко остана да отреже Дунавската армия отъ съобщението ѝ и да я отхвърли на изтокъ. I Софийска дивизия действува срещу руситѣ, появили се съ значителни сили на фланга ѝ, които тя успѣ да отхвърли и постепенно напредна чакъ до р. Серетъ...

Изгубихме политически Добруджа, изгубихме после и цялата война във Македония, обаче добруджанската операция, добре замислена и добре изпълнена, със повалата на Гутрапинът, със боеветъ при Кочмаръ, Сарсанларъ, Добричъ, Кубаница и Меджидие, и със настъпването къмъ Долния Дунавъ, ще съставлява на вечни времена велика българска гордост и слава на вихровата Конница, на славната Прѣславска, на безстрашната Софийска и на непоколебимата Сборна дивизия. Побѣдени долу във Македония, защото не искахме повече да си биешъ, ний обзети всецѣло отъ гореща идеяност, само сѣмъ нѣколко замаха, съкрушително бихме горе, съзнателно трѣбавше на северъ, за да провалимъ вразитѣ.

Въ края на 1916 г., произлѣзоха кървави боеве по лѣвия брѣгъ на р. Струма, между англичанитѣ и частитѣ на 7 Руска дивизия, при следното обстоятелство и развитие:

Частитѣ на 7 дивизия, къмъ средата на августъ 1916 г. (едновременно съ операцията на I армия на генералъ Бояджиевъ къмъ Леринъ), бѣха заели Сърското поле по линията на р. Струма — с. с. Хазнатаръ—Елишанъ—Тахинското езеро, срещу противникъ владѣющъ мостоветѣ на р. Струма (Орлякъ и Кимлянъ) и имащъ значителни части на висотитѣ по дѣсния брѣгъ на рѣката.

Въ началото на септемврий, английскитѣ войски били постепенно засилени. На 10 сѣщи, подъ покровителството на огънъ отъ значителна артилерия, тѣ преминали въ настъпване по посока на с. с. Неволень и Караджово (на дѣсния брѣгъ на рѣката), обаче били отбити. На 15, 23, 28 тѣ отново нападнали, въ посока на с. с. Еникьой — Караджово — Караджово, обаче били жестоко наказани и дали много жертви.

На 30 септемврий, англичанитѣ бѣха успѣли да се установятъ при с. с. Долно и Горно Караджово, съ което било заплашено и с. Еникьой. Положението станало опасно, защото съ завладѣването на това село и на с. Неволень, неприятелъ е можалъ да образува обща позиция съ широкъ фронтъ и спокойно да съсредоточва значителни части въ западното на лѣвия брѣгъ на рѣката. И действително, следъ нѣколко, Еникьой било завладѣно и положението на частитѣ на 7 дивизия по равнището станало критическо. Трѣбало ни да атакуватъ и отхвърлятъ английскитѣ части задъ рѣката или сами да се отдръпнатъ и да заематъ твърдо положение по височинитѣ около Демиръ Хисаръ.

Необходимо е да се изтъкне, че по-рано още, щаба на II армия, поради силнитѣ действия срещу I армия на генералъ Бояджиева, е искалъ разрешение да атакува Круша планина, обаче главното командуване не се съгласило и направенитѣ разпореждания за настѣпване се отмѣнили, обаче 7 Рилска дивизия е била оставена на изходното си положение по Струмското равнище (щаба на II армия е считалъ, че все ще стане нужда да се спомогне на I армия). Когато положително се узнало, че противника изтегля части и ги прехвърля срещу генералъ Бояджиева, командующия II армия генералъ Тодоровъ повторно разпоредилъ да се приготвятъ частитѣ за настѣпване (23 октомврий, № 7427), но главното командуване и тоя пѣтъ не се съгласило, и допълнителна заповѣдъ не последвала. При подобно положение, новоназначения началникъ на 7 Рилска дивизия, генералъ Русевъ, нѣколко пѣти искалъ да се разреши въпроса: *или напредъ, или изтегляването на дивизията отъ равнището и заставането ѝ на заднитѣ височини*, обаче въпроса останалъ висящъ.

При подобна обстановка, когато 7 Рилска дивизия е заемала фронтъ около 45—50 к. м. и разположението ѝ по равнището било крайно незгодно, англичанитѣ, вече съсредоточили около 30 батерии по севернитѣ склонове на Круша планина, преминали въ настѣпване. Тѣ тласнали въ атаки 27, 28 и 10 Ирландска бригади, съ главна посока къмъ с. Еникъой, отбранявано отъ 13 Рилски полкъ.

Боя започналъ (3 октомври) въ 6 часа сутринята и се завършилъ едва къмъ полунощъ, при което с. Еникъой два пѣти е било отстъпвано на англичанитѣ и обратно отнемани отъ нашитѣ, съ ножове. Влезлия въ селото противникъ тутакси е билъ контра-атакуванъ и обръщанъ въ бѣгство, обаче понататъшното му преследване е било невъзможно. Трѣбвало да се минава р. Струма, която усилено се обстрелвала отъ превъзходната неприятелска артилерия и да се даватъ голѣми жертви, а пѣкъ далечното преследване не е влизало въ съображенията на по-висшето началство за единъ ударъ въ пространство. Понесли значителни загуби, упорититѣ англичани не се отказали отъ новъ опитъ; тѣ, презъ нощта, атакували трети пѣтъ и отново заели с. Еникъой, и нашитѣ вече били принудени да отстъпятъ. Тѣ се отдръпнали и укрепили на задна позиция, на която останали до 4 сѣщи, когато, споредъ получената заповѣдъ, дивизията почнала да се изтегля и да

се затвърдява по задните височини, обаче съ дѣсенъ флангъ пакъ оставенъ по равнището, като защита на Рупелското дефиле.

Боя, голѣмия бой, се водилъ най-решително отъ дветѣ страни. Англичанитѣ вкарали три бригади, хвърлили около 250—300 хиляди снаряди и то не по цѣлия боенъ редъ, а само на единъ участъкъ около 7—8 к. м. Английскитѣ полкове настѣпвали стремително, стройно, въ дълги вериги; тѣ се затвърдявали бързо на завладения пунктове, защищавали ги упорито, обаче не издържали удара на ножъ. Отъ 7 Рилски дивизия взели участие въ боя 13 Рилски, 14 Македонски и 17 артилерийски полкове и нѣколко тежки батареи, които действували съ отчаяна решителностъ, а особено пехотата при неудържимия налетъ въ дветѣ контра-атаки.

Загубитѣ отъ дветѣ страни били доста голѣми. Следъ боя, 13 Рилски полкъ трѣбвало да се преустрои отъ 4 въ 3 дружиненъ съставъ. Ирландската бригада сжщо се преустроила отъ 12 въ 9 дружини, при роти само отъ 100 до 120 души. Началникитѣ на 10 Ирландска и 27 бригади били сменили . . . и, поради голѣмитѣ загуби, англичанитѣ се отказали да действуватъ по-нататъкъ и не предприели повече нищо срещу излезлитѣ съ честъ съ огнения поясъ около с. Еникъой Ропи, при всичко, че първоначалнитѣ имъ намѣрения цѣлили преобладането на фронта, като единъ видъ спомагане на ромънскитѣ при действията въ Добруджа, развиващи се най-благоприятно за III българска армия. Ето защо при голѣмитѣ жертви, които бѣха дадени, особено отъ 13 Рилски полкъ, въ тоя бой, все пакъ тѣ се явяватъ изкупени отъ заслугата въ отразяването на английската офансива, успеха на която, вселъ несполуката на операцията на I армия къмъ Леринъ—Битоля, щѣше да се отрази много зле върху духътъ, па дава и въ одържането на Македонския фронтъ.

По-нататъшнитѣ действия на македонския фронтъ бѣха били пасивни и, макаръ да се разработваха оперативни планове, частитѣ не мръднаха отъ мѣстата си, до самия день на пребива, 15 септември. Ръководството отъ българското главно командване се е изразявало повече въ съгласяването на общитѣ усилия срещу неприятелскитѣ атаки, които всички били успешно отблъсвани. Щомъ загърмявали топовеи, които отъ които, предаванъ по Осоговската планина, се слухало чистъ въ Кюстендилъ и потвърждавало донесението за

силната атака, генералъ Жековъ, заедно съ Н. Ц. В. Престо-
лонаследника, заминавалъ за бойното поле, за да следи от-
близо вървежа на боя и да влияе насърдително върху
борците. Честитъ, а по нѣкога и безразсѣдни излагания на
Царския синъ, за да излѣзе незабелѣзано отъ главнокоман-
дующия къмъ бойната линия и да се изкачи на издаденъ
пунктъ за обзирание на бойното поле, удивлявали офицеритъ
и войницитъ и засилвали решителността имъ за биене на
врага. Както въ Добруджа, тъй и на македонския фронтъ, той
никога не бѣ изпусналъ случая да се узове на фронта и да
застане около най-решителния пунктъ, за което бѣ се сдо-
билъ съ пълната обичъ на офицеритъ и войницитъ.

Главното командуване, при новия главнокомандующъ
групата армии, генералъ Шолцъ, бѣ успѣло да уреди по-нор-
мални отношения между двата шаба. Разбира се, че шаба на
Шолцъ вършилъ пакъ онова, което му заповѣдали отъ Гер-
мания, обаче, преди да пристѣпи къмъ изпълнение, той до-
кладвалъ предварително за одобрение отъ главнокомандующия

Презъ 1917 г., съглашенскитъ атаки при Вардара, Добро
поле, завоя на Черна, Битоля и между Прѣспанското и Охрид-
ско езера бѣха кърваво отбити. Въ май 1918 г. издадената
като полуджга, частъ отъ позицията на 5 Дунавска дивизия
(на дѣсния брѣгъ на Вардара), тъй нареченитъ „Яребични
височини“, засипана отъ превъзходенъ артилерийски огънъ,
бѣ завладѣна отъ противника. Нашитъ се задържаха по фронтъ
но, понеже не бѣха обърнали внимание на вътрешния си лѣвъ
флангъ, неприятеля се промъкналъ въ тъмнината и ударилъ
въ тилъ на позицията, върху 49 полкъ, ротитъ на който не
успѣли да изкочатъ отъ скривалищата. Загуби: много убити
и ранени и около 1000 пленници. Изобщо 49 полкъ бѣ пре-
падналъ едва ли не цѣлокупно.

Това за първи пѣтъ изпускане на единъ нашъ отбранител-
теленъ участъкъ, бѣ едно прелюдие на станалото следъ
месеца на Добро поле; единъ силенъ раздрусъ, който спе-
могна за изпъкването на отрицателнитъ качества у нашия вой-
никъ, а особено въ частитъ на тая дивизия.

Още вечерята на другия день, пристигнали въ шаба и
дивизията: главнокомандующиятъ, Престолонаследникътъ
генералъ Шолцъ, за да анкетиратъ станалото и да обмислятъ
начина за поправяне на злото. Тѣ решили да се отнема

*) Памѣтна ми е строгата белѣжка отъ главнокомандующия
придружаванието на Н. Ц. Височество на издадения пунктъ въ ма-
доезерния участъкъ.

обратно височините, за което частите да се усилят и хвърлят въ контра-атака от близката II линия. Командующият I армия и дивизионният началник изказали пълна самоувереност въ успеха и били вече направени съответни разпоредения за подготовката.

Да, тоя наш пръв неуспех изтъкна сериозно западната бойна стойност на войските ни и даде самоувереност на противника за по-нататъшни сполучливи действия. Даже и българският цар, разбрал вече лошото състояние на армията, бѣ подалъ следната телеграма до генералъ Жековъ :

„Благодаря за съобщението касателно обиколката ви по фронта. Много съм доволенъ за прегледа на войските и че положението въ 5 Дунавска дивизия е закрепено. Знамъ, че духътъ на войските е много лошъ, и че тѣ сж за жалостъ, съвършено заразени отъ разни престъпни агитации. Действителната армия е окончателно отровена отъ политически и партийни страсти. Заради туй не мога да разчитамъ, както по-преди, на нея. Катастрофалните послѣдствия отъ това грозно положение нѣма да закъснеятъ да турятъ край на моята дейностъ на Изтокъ“.

На тая отчаяна телеграма генералъ Жековъ отговорилъ съ утѣрение, че положението ще се поправи, обаче предвидявалъ. Царъ едва ли се е подалъ на увѣрението за скорото поправяне на положението, което той добре знаелъ, че е вече силно разколебано.

За да се спомогне на контра-атаката на Яребичните височини, 5 дивизия е била подкрѣпена съ 80 пех. полкъ, и се наредило на II армия да произведе демонстративно нападение на струмския фронтъ. Главнокомандующия, увѣренъ вече въ непременното отнимане на изгубената позиция, останалъ, външнѣ нѣколко дня, гръмнатъ отъ рапорта на командующия I армия, съ който акцията се представлявала за трудно изпълнима, а поради лошото настроение у войниците и силно падналъ имъ духъ, и за твърде рискована, и се искало отъ правителството.

И действително, презъ време на подготовката на контра-атаката, произлѣзли печални нѣща въ 5 дивизия: непокорство, колективни протести, бѣгства къмъ противникътъ и въ крайността, отказване на цѣли дружини да заематъ мѣстата си, заплахвания за да се тероризиратъ началниците.

Главнокомандующия смѣнилъ командующия I армия и нѣкои по-долни началници (но не и началника на дивизията). обаче атаката останала за всѣкога отложена. Макаръ че и командующия II армия да е донесалъ сжщото, че частитѣ му сж разколебани и ненадежни, все пакъ това изоставяне на контра-атаката съставлява единъ видъ официално признаване на началническото безсилие отъ най-горното до най-долното стѣпало на иерархията. Въпроса е билъ отъ особено значение за подиганието на моралътъ и падналата самоувѣреностъ у войницитѣ, които съ контра-атаката щѣха да видятъ, че можемъ да отплащаме и че не обичаме да прощаваме на врага. Трѣбвало е да се съсредоточатъ повече части и артилерия отъ близката II армия, и удара непременно да се произведе още повече, че разстоянието е било кжсо и можело бързо да се стигне до завладенитѣ Яребични височини. А тамъ бѣха гърцитѣ, вѣковнитѣ ни врагове, биението на които не е тѣй мжчно и щѣше да възрадва не само войскитѣ, но и цѣлия български народъ.

Тукъ предаваме извлечение отъ предписанието на главнокомандующия до командующия I армия, по случай искането на последния да се отмѣни контра-атаката.

„Изложението въ рапорта ви е твърде неприятна за мене изненада. Следъ редъ доклади направени отъ васъ, когато бѣхъ въ армията ви, и следъ направенитѣ нареждания за предприемане на контра-атаката, не можахъ да допусна, че ще искате отмѣнението или отлагането ѝ, понеже нѣкои изпаднали въ малодушие и лишени отъ рицарско чувство началници подали рапортъ, че нѣмали доверие въ своитѣ подчинени.

Още въ деня на катастрофата азъ дойдохъ при васъ не за разходка, а да се запозная съ действителното положение и да ви поканя да предприемете възможно по-скоро контра-удара и да възстановите честъта на 5 дивизия, честъта на поверенитѣ ви войски и доброто име на българското оръжие, както и да не се оставя противника да тържествува дълго време съ лесния си успѣхъ. До 30 юний бѣхъ два пѣти при васъ и при 5 дивизия и тогава именно трѣбваше да помладватъ за недостатъчността на материалнитѣ средства (които въпрочемъ сж твърде достатъчни за въпросното бойно предприятие) и за моралната несигурностъ на войскитѣ. Ако тогава се е вѣрвало, че войскитѣ, макаръ и изложени до сѣга

на тежки лишения, ще изпълнят своя дълг на чест и по-
стоинство, не разбирамъ защо сега трѣбва да се изгуби тази
подкрепа, вследствие рапортитѣ на нѣкои слаби и впечатли-
ви началници, които сж се оставили да бждатъ команду-
вани отъ своитѣ подчинени. Следъ преживѣнитѣ тригодишни
трудности и лишения, следъ дълго пасивно стоене въ окопитѣ
и при сегашното състояние на духа, действително не е лесно
да се повепатъ частитѣ напредъ, и за това началницитѣ, осо-
бено офицеритѣ, отъ ротенъ командиръ нагоре, сж длъжни
постоянно да бждатъ на висотата на служебното назначение
и да държатъ здраво въ ржцетѣ си своитѣ подчинени, готови
да изпълнятъ всяка заповѣдъ, колкото трудна и да е тя. Вой-
скаситѣ много лесно схващатъ слабостта на своитѣ начал-
ници и се ползватъ, за да облекчатъ, а, ако може, и да от-
странятъ тежеститѣ и рисковетѣ на своя служебенъ дългъ.

Не мога да не ви кажа, господинъ генералъ, че като
представителъ на главното командуване, никога не съмъ билъ
почтинитѣ въ такова деликатно положение, както сега, съ
всичката нерешителностъ да се предприеме въпросната контра-
атака, проектирана отъ васъ и одобрена отъ мене, чрезъ
пренесенъ докладъ на 9 того при шаба на 5 дивизия, въ
присъствието на Н. Ц. В. Престононаслѣдника и на коман-
дующия армейската група Шолцъ.

Нежеланото отъ васъ сега отлагане на атаката за неопре-
делено време, значи, че тя едва ли ще се предприеме нѣкога,
ако не мѣ заповѣдамъ, и ако, за свързанитѣ съ нея рискове,
които не посма, не само вашата и на началника на дивизията
и на противника, но даже и оная на полковитѣ командири. Съ
тежесте на премеото ще изчезне и слабото чувство на силно
загрозената бойна честъ на 5 дивизия, а противника ще се
възвръща на своята си позиция, гдето тъй позорно изгубихме
своитѣ единъ полкъ и създадохме евтина бойна слава на
нашия врагъ.

Но ако рискували, при неуспеха на атаката, да се ком-
пенсиратъ цѣлото положение на 5 дивизия, е предлогъ, за
да се ширине бездействието. При Хума има събрани цѣли
отъ противника и моето дълбоко убеждение е, че атаката, добре
и ширине съ повече отъ 100 орждия и извършена на такова
и ширине, по-добре позната мѣстностъ, щѣше да успѣе
и ширине, не по-малка отъ 90% стига да имаше начал-

ници, които да се решат да я предприемат, като рискуват всичко за всичко.

Взето всичко туй предъ видъ и въпреки дълбокото си огорчение, принуденъ съмъ да одобря решението ви, да не се предприема сега атака за обратно завладяване на изгубената позиция. Но рано или късно тая атака трѣбва да се състои, ако не съ сегашнитѣ отговорни началници — съ други. Честъта на победоносното до сега българско оръжие трѣбва да се възстанови на всѣка цена. Азъ не мога да оставя да се понижава духа на войника чрезъ мекошавостъ и нерешителностъ, неизмеримо по гибелни отъ рисковетѣ на една атака. Само способнитѣ за атака войски могатъ достойно и сигурно да се отбраняватъ.

„Не ще простя никому отъ виновнитѣ за тъй печалното изгубване на Яребична“.

Следъ прочитането на горното строго предписание, неволно изтъква въпроса, защо генералъ Жековъ известилъ по настойчивостъта си, се е съгласилъ съ временното отлагане на контра-атаката. Вижда се, че той трѣбва да се е убедилъ, че съ подобни морално подхлъзнати части не е възможно да се предприеме нападателна акция и че ще трѣбва, преди всичко, тѣ да се подтегнатъ и подготвятъ за предприемане на ударътъ. Последното се потвърждава отъ сменяването на командующия 1 армия и изпращането на поста генералъ Нерезова, комуто било възложено да вземе мерки за подигането дисциплината и духътъ въ частитѣ, и, когато всичко бжде готово, да опредѣли деньтъ на контра-атаката. Генералъ Нерезовъ, следъ като разгледалъ новото положение на 1 дивизия и, като намерилъ, че завладѣването на издаденитѣ Яребични височини, само ще отслаби фронта, решилъ да остави дивизията въ разположението заето отъ нея следъ падането на тия Яребични височини, поради което контра-атаката била за всѣкога изоставена.

Интересното бѣ, че когато германцитѣ бѣха почти изтеглили частитѣ си отъ фронта и духътъ у нашитѣ войски бѣ доста западналъ, щаба на действующата армия, въпреки постоянното искание на германски подкрѣпления, намери за възможно, въ края на 1917 г., да изпрати, дошлата отъ Добружия Сборна дивизия на генералъ Кантарджиева за да продължи дѣйствиеленъ флангъ на македонския фронтъ въ Албания, едва ли не до Елбасанъ.

Действително станалото тамъ изблъскване на австрийските войски заплашвало фланга и трѣбвало да се помогне на австрийците, обаче, мислимъ, че това не биваше да става съ една дивизия, и въ никакъвъ случай за продължително време. Следъ удара тамъ, дивизията трѣбваше да се изтегли обратно, и да отгѣли единъ полкъ, който, засиленъ съ частитѣ отъ II категория войски, намиращи се по албанската граница, да го поставили за охрана на крайния дѣсенъ флангъ на армията. Тая дивизия, тъй или иначе, трѣбваше да бѣде издърпана отъ Албания (като се наблѣгнеше силно за увеличаването на австрийските войски) още съ падането на Яребичнитѣ височини, а непременно вече при положителното очакване на неприятелския ударъ върху Мориховско. Тя трѣбваше да бѣде използвана като войска отъ II линия и да се постави централно въ долината на р. Вардаръ. Това не бѣ направено и казватъ само поради желанието да се владѣе извѣстна частъ отъ Албания, та при свършването на войната да се получатъ, като компенсация, българските села западно отъ Дебъръ и важния Призренъ, които, споредъ направения по-рано уговоръ, били да дадени въ австрийска територия . . .

Изтъквайки всичко гореизложено по оперативната дейностъ на главното ни командуване, ние ще завършимъ съ следното заключение :

Успешнитѣ операции сж невъзможни, ако не сжществувало едно цѣло и обединено въ едни рѣще, а при това още и едно командуване; ако оперативнитѣ идеи не изхождатъ отъ мисловката на националнитѣ стремежи и интереси; ако чужди команднитѣ функции влияе вмесването на неотговорни фактори, а още повече, ако една чужда висша инстанция се занимава съ егоистичнитѣ си съображения. Германскитѣ военачалници, не познавайки българската психика, държащи се предимно и призрачно, не искаха, па и не можаха да използватъ мощния импулсъ на българскитѣ възжеления, и, понеже не имъ е допуснато да се месятъ и участвуватъ въ командването, тѣ я караха само съ огледъ на германскитѣ интереси, споредъ нарежданията, които даваше германската главна квартира. За да се види още по-добре, възможно ли е било, при голѣмото презрение къмъ насъ, тия чужди началници, да станатъ достойно на мѣстата си, ще си послужимъ тукъ съ извапката отъ мемоаритѣ на фонъ Херцендорфъ (наименованъ щабъ въ Австрийската главна квартира) относно

пасажа за българитѣ и сѣрбитѣ извлеченъ отъ писмото на графъ Молке (началникъ щаба, на германската главна квартира), писано въ нѣдвечерieto на войната въ 1914 год.

„Сѣберете всичкитѣ си сили срещу Русия. Даже и италианцитѣ не могатъ да излѣзатъ такива подли кучета за да ни ударятъ въ гърба. Нахвърлете българитѣ срещу сѣрбитѣ и *нека тѣзи дриплювци да се избиятъ едни други*...“

Това го казва най-висшия тогава германски военачалникъ и не може да не бѣде друго, освенъ точенъ изразъ на нахалното къмъ насъ отнасяние презъ войната.

При подобни условия, българското командуване се указва безсилно да наложи вѣрнитѣ си схващания; поради желание за лоялностъ къмъ съюзника, то търпеше наложеното отъ по-горе. Веднажъ то се показва крайно неотстъпчиво и успѣ да добие своето. Това бѣ при обявяването война на Ромѣния, когато генералъ Жековъ, видѣлъ, че германския планъ — да се отбраняваме по Добруджанския фронтъ, би изложилъ силно Северна България на нашествие, се противопостави категорически и успѣ да наложи собствения си планъ. Бързото и успешно реализиране на тоя планъ за винаги ще съставлява българска гордостъ и хубавъ атестатъ за вѣрнитѣ български схващания по воденето на операциитѣ, и за проявената въ случая решителностъ отъ главното командуване, респективно отъ генералъ Жековъ.

Всичко това навежда на вѣрната мисълъ, че ако операциитѣ въ Македония бѣха предоставени на българското главно командуване, което щѣше да води тогава цѣлата българска войска, подпомогната съ германски отдѣления, идейността въ действията щѣше да изхожда всецѣло отъ възжеланията за народно обединение, поради което и самитѣ операции щѣха да бѣдатъ по-сполучливи, отколкото подъ диктовката на германската главна квартира. Напримеръ, при операцията къмъ Воденъ, която въ резултатъ ни донесе сериозно поражение, ако българското главно командуване бѣ самостоятелно, щѣше непременно да тласне напредъ и XI армия, и хубавитѣ резултати, даже и разбиването на сълешенцитѣ, биха били неминуеми. Така бива всѣкога, когато кѣшнитѣ интереси сѣ предоставени на външни хора, а домакинятъ трѣбва само да слуша и да изпълнява това, което му се каже!

Насмалко остана да бждемъ непълни, ако пропуснахме да споменемъ следната грѣшка, направена отъ шаба на действующата армия :

Следъ хубавотъ употребяване на Конницата и нейнитѣ отлични действия презъ войната въ Добруджа, поради съображения за фуражъ и паша и за да се образува подвиженъ резервъ на IV армия, дветѣ конни дивизии бѣха изпратени въ Бѣломорскитѣ земи, при гр. Ксанти. Тия съображения излѣзоха погрѣшни. Не бѣха взети въ внимание лошитѣ климатически условия въ тоя край, гдето върлува най-злокачествена малария (пападати), и мириядитѣ комари и хапливи мухи, постоянно измжчватъ конетѣ и хората. Конницата скоро бѣ принудена да прати половината отъ конския си съставъ на поправка въ Родопигѣ, и ескадронитѣ останаха съ съвсемъ малко репове. А съвсемъ иначе щѣше да бжде, ако тая конница бѣше съсредоточена негде въ западна България, напримеръ въ Самоковско, гдето фуража е всѣкога въ изобилие, а изкожлението ѝ тамъ щѣше да даде възможность за притегляването ѝ, въ случай на нужда, най-много за 4—5 дни, на главния театъръ, на важното Овче поле. Тогава при проливъ на Добро поле, здравата конница, съ запазенъ си видъ духъ и пълна дисциплина, нѣмаше да допусне безредното отстъпване на пехотнитѣ части и мжжки щѣше да се противопостави срещу вражеското напредване, за което свидетелствуватъ отличнитѣ действия на оставения въ Македония 6 коненъ полкъ. За резервъ на IV армия трѣбваше да се падаатъ достатъчно пехотни части, даже войски отъ II категория, а конницата, още съ връщането си отъ Добруджа, да се прати направо въ западна България. — Действително нашия началникъ шаба на действующата армия, генералъ Курдюмовъ, поиска, въ края на августъ, да изтегли нѣкои полкове, обаче бѣ много късно; конницата бѣ вече имобилирана отъ лошитѣ мѣстни условия, а пъкъ Бѣломорската отбрана, предизвикана уюлненіето на старитѣ призови и върлуването на "Пападати", бѣ станала съвсемъ илюзорна.

Г Л А В А VII.

Последната дейност на българското главно командване

Главното командване, виждайки духовния упадъкъ у войските, поради изтегляването на германските части от фронта, не бѣ преставало да иска отъ германската главна квартира — да спре по-нататъшното отслабване на Македонския фронтъ и да изпрати достатъчни подкрепления. Неговото писмо отъ 11 юлий 1918 г., въ резюме казва:

„Последните действия въ Албания, поради слабите австрийски войски тамъ, наложиха да се продължи Македонския фронтъ до в. Топъ (югоисточно отъ Елбасанъ) съ изпращането на една българска дивизия, поради което не можехме да си образуваме поне единъ малък резервъ (IV Преславска дивизия зае по фронта мѣстото на изтеглените германски части). По тоя начинъ българската армия все пакъ е изтегната въ линия отъ устието на р. Струма чакъ до Елбасанъ, безъ никаква поддръжка, — положение много опасно, особено при слабата маневренна способностъ на частите. Понеже има силно основание да се предполага единъ голъмъ неприятелски ударъ, мисля върховното командване да положи на сериозно проучване положението на македонския фронтъ и да се обсъдятъ начините за действителна и сполучлива временна подкрепа на българската армия“.

На горното писмо върховното командване (германското главно командване бѣ станало върховно за съюзнишките войски) отговорило и тоя пътъ съ съветъ — да се заематъ отбранителната линия още по-слабо, та да се спестятъ войски за резерви (понеже то имало сведение, че съглашенските войски били по-малобройни отъ българските), т. е. това, което ето щабъ на действующата армия вече билъ направилъ. Въ отдѣляне на два пехотни и единъ артилерийски полкове въ свое разпореждане, а генералъ Шолцъ оставилъ около 7-и дружини резервъ на групата армии. — Ето защо главното командующия тутакси отговорилъ:

„Що се отнася до отделянето на резерви, ние издаваме своевременно нареждане за изтегляне назад, колкото може, повече части. II и IV армии имат вече по една дивизия въ резерв, а групата Шолц около 7 — 8 дружини, обаче ние не можем да надминем известни граници, наложени от сигурността на фронта. Числеността на съглашенската армия вече възлиза на около 151,000 въоръжени войници, къмъ което, като се добавятъ картечниците и минохвъргачките, ще се получи численостъ 210,000 бойци, което число значително ще се увеличи съ присъединяването на цялата гръцка армия. Нашите сили сж значително по-малки и, при слабата ни маневренна способностъ, много е важно да се разполага съ силни резерви. Азъ моля още веднъжъ върховното командване сериозно да проучи положението на Балканите и да ми съобщи, какви мѣрки то мисли да взема за подкрепа на българската армия при очаквания, в края на августъ или началото на септемврий, неприятелски ударъ. Моля сжшо да се въздействува върху Австрия да изпрати достатъчно войски въ Албания, за да се освободи отъ тамъ поне 36 полкъ (?)“

Германската главна квартира отговорила изврътливо съ съобщението: „Германия, въ случай на нужда, е готова да изпрати България съ всички средства, до колкото то положение на другите фронтове ще ѝ позволи да разполага съ войски“. Това, разбира се, не успокоило главната квартира, и, когато, въ началото на септемврий, биле поискани да се върнатъ и последните германски дружини, тя разбрала, че българската армия е оставена окончателно сама да издържа удара, очакванъ вече по денно.

Именно, ей този е билъ момента за излизане отъ безплатното положение. Знаело се, както казахме по-горе, че българската е силно изморена физически и духовно; че се е подало много на зловредните агитации за свършването на войната; че частите, изтегнати въ една линия, едвамъ заематъ фронтите си фронтове: че липсва артилерия, аероплани и достатъчно оръжия за по-нанататъшна борба. Знаело се, че на съглашенците засилени съ гръцката армия, двойно и тройно надвишаватъ нашите войски и разполагатъ съ много машини. — т. е. че, при подобни условия борбата е била вече непосилна и съ голѣмъ рискъ, поради което на българите е било едно отъ двете: или *незабавно подкрепяване на*

македонския фронтъ съ 2 — 3 германски дивизии, или пълен превратъ, за да се тури край на тая война, легнала вече само върху българитѣ. Обаче, и тоя пътъ, надеждата дано нѣкакъ се одържимъ и прекалената скруполозностъ за лоялността къмъ съюза, пакъ повлияли за пропускането да се осигоримъ срещу възможното нещастие. Изобщо, едно държание: *тъй* и *тъй*, или по-добре ориенталско упование на providението, да стане това, що ни е писано.

За всѣки случай, още на 10 августъ шаба на действащата армия разпоредилъ да се спре изпращането на добитѣка на паша въ Моравско, а на 26 сѣщия заповѣдалъ пълна бойна готовностъ въ 2 и 3 дивизии, а следъ малко и въ 4 Преславска, дето се предполагалъ неприятелския ударъ, въ посока на Прилепъ. На 3 септемврий, той предупредилъ шаба на армейската група Шолцъ да засили отбраната на Добро поле, по поводъ на което последния донесълъ, че разпоредилъ да се изпатятъ тамъ 6 дружини, 2 гаубични батареи и 1 картечна рота. При това шаба заповѣдалъ на намиращитѣ се въ негово разпореждане 14 и 70 пехотни и 24 артилер. полкове да се приближатъ задъ I армия, а после да се преместятъ още западно, та въ случай на нужда, да могатъ да подкрепятъ и 3 Балканска дивизии. Той зисилилъ и I армия съ 5 гаубични батареи взети отъ II и IV армии.

Телеграмата отъ шаба на групата Шолцъ, че се надѣва съ резервитѣ да противостои срещу всѣка евентуалностъ въ Мориховско, подействувала успокоително и шаба на действащата армия останалъ на по-раншното становище за пасивна отбрана (съ действия отъ подрѣжкитѣ, колкото да се отблъскватъ неприятелскитѣ атаки), за което не счелъ даже нужно да попълни разпорежданията на Шолца.

Като на зло, генералъ Жековъ, въ началото на септемврий, т. е. въ очакването на неприятелския ударъ, напусналъ командването и замина на лекуване въ Виена*) Съ тоя главната квартира изведнажъ бѣ лишена отъ действително отговорно лице, заангажирано всецѣло въ дѣлото; отъ рѣ-

*) Слухътъ, че той нарочно се помахналъ отъ главната квартира, е крайно неоснователенъ, понеже бѣ сериозно боленъ отъ паление на вътрешното ухо и потребно бѣ да му се направи специална операция.

ката, която бѣ навикнала да държи яко браздитѣ на управлението; отъ умѣтъ, който, самостоятелно решаваше въпроситѣ. Земѣстникъ главнокомандующиятъ, генералъ Тодоровъ, който преди два месеца, въпреки желанието на Жекова, билъ назначенъ за неговъ помощникъ, не е познавалъ оперативната работа на щаба, а пъкъ началникъ щаба генералъ Бурмовъ, намираще се сѣщо отскоро на поста и, работилъ подъ непосредственото ръководство на генералъ Жекова, не билъ успѣлъ да усвои необходимитѣ похвати за управление и да приблести у себе си самоувѣреностъ въ решенията. Командувалъ дивизия, не преминалъ стажа на командующа армия и не успѣлъ, въ два месеца вжтре, напълно да усвои предшествующата оперативна дейность на щаба, той самъ още се е нуждаелъ отъ упътване.

По тоя начинъ, презъ най-опаснитѣ дни на войната, горното командване се яви обезглавено, — положение, което вече никой не бѣ въ положение да поправи. Генералъ Тодоровъ, ако и добъръ боевъ дѣлецъ, не можеше бързо да се справи се легналата върху му тежка задача, да схване основателно общото положение на фронта и да бжде напълно готовъ съ мѣрkitѣ срещу възможни евентуалности. Съ заповѣдь № 1649 отъ 9 септемврий, той бѣ оставенъ за земѣстникъ на отпътувалия сѣщия день на лечение генералъ Жековъ.¹⁾ Узналъ за пробива, на вечерята дадена въ Дворца на 15, въ честь на саксонския кралъ, той призори заминалъ за Кюстендилъ, гдето, като не можалъ да добие точни свѣдѣния за произлѣзлото, побързалъ да отиде на фронта, при 3 Балканска дивизия.

Дали генералъ Жековъ, ако не бѣ отпътувалъ, би могълъ да поправи работитѣ следъ пробива е въпросъ, на който мнозина отговарятъ увѣрдително, обаче едно е положително, че той щѣше да бжде непосредствено при частитѣ и команднитѣ 7 полка за подкрепление щѣха да бждатъ прилагани въ командна единица и насочени едновременно

¹⁾ По тоя въпросъ сѣществува недоразумение: генералъ Тодоровъ казва, че е узналъ за назначението си на 14, когато дошелъ въ София и отишелъ да види въ квартирата генералъ Жекова, гдето той почина, но последния е вече отпътувалъ. Генералъ Бурмовъ, намиращъ се на действующата армия, твърди обратното, че Тодоровъ е заминалъ по-рано и че даже е приемалъ доклади. Горното положение

менно въ действие, а не частично; че съ авторитета си щѣше да повлияе поне за спирането на безредното отстъпване.

Много интересенъ е бюлетина на щаба на действующата армия, издаденъ на 1 септемврий, за положението на фронта, въ края на който се казва:

„На македонския фронтъ се намираме въ надвечерието на започването на една по-голѣма активностъ отъ страна на противника. главно въ разположението на сърбитѣ. Дали тази активнотъ ще се изрази само въ частични нападения за заемане билото Добро поле — Вѣтреникъ или въ единъ пробивъ съ обектъ Прилепъ, ще покаже бждащето, а именно, кжде ще бждатъ вкарани французкитѣ резерви“.

Отъ горнето става явно, че главното командуване е трѣбвало вече сериозно да се готви за посрещане на неприятелската офанзива, още повече, че нѣколкодневнитѣ приготовления на противника. наблюдавани отъ Добро поле, положително потвърждавали силния ударъ въ тая посока. Действително, взети били нѣкои и други мѣрки, обаче било е пропуснато най-важното — да се премахне двойствеността въ командуването, като се отнеме автономността на щаба на групата Шолцъ и да се постави въ пълна зависимостъ отъ щаба на действующата армия, който да влезе въ ролята на истински разпоредителъ. Генералъ Жековъ презъ това време билъ боленъ, а пъкъ не генералъ Бурмовъ е трѣбвало да направи това, а генералъ Тодоровъ, следъ като замѣстилъ Жекова, не се счелъ въ право да извърши подобна промѣна въ установилитѣ се, отъ две години, отношения съ щаба на групата Шолцъ. Едно фатално стечение на причини, което тъй много допринесе за катастрофата.

Тъй или иначе, въ тоя сждбоносенъ моментъ, германското командуване бѣ оставено самостоятелно да разпоредилъ, споредъ наложената му отъ германската главна квартира, пасивна отбрана на цѣлия фронтъ (на което бѣ се поддало и нашето командуване). Като права последица отъ това бѣ: а) невземане на необходимитѣ мѣрки за подготвяне на възможенъ контра-ударъ, б) слабото засилване на Доброполския участъкъ, само съ 6 дружини и 2 батареи, (отъ които три дружини закѣснѣха да взематъ участие въ боя на 15), и в) оставянето на резервитѣ на XI армия и на ония на щаба на

действующата армия пръснато и далечъ отъ заплашената посока. Тия три пропуска повлияха най-много за бързия неприятелски успехъ.

И гръмотевичниятъ ударъ, дошелъ не отъ ясно небе, а отъ нависналитѣ цѣлъ мѣсець мълниеносни облаци, съвсемъ смая главната квартира. Едва тогава се разбра, че посоката на удара не е къмъ Прилепъ, а къмъ високата Мориховска мѣстностъ, съ директриса на северъ, режаща централно между I и XI армии. И се разтичаха тогава да пригледатъ странично оставенитѣ резерви, да кърпятъ фронта, да се мжчатъ да наваксатъ пропуснатото и, средъ смущението, пакъ пропуснаха най-ефикасното за излизане отъ тежкото положение.

Предвидливиятъ всѣкога търси изходъ отъ бедата въ решението да я предотврати, а когато това е невъзможно, той се готви да я срещне мжжки. Иначе казано, шомъ условията не позволяватъ да се изпревари противника, началника съсредоточва залъ заплашения пунктъ достатъчно резерви за единъ контра-ударъ въ време на боя, или, за да може, когато противникътъ навлезе въ позицията, да удари върху му и да го отхвърли кърваво. Германското командване и особено на действующата армия считайки едно контра-настъпление за невъзможно, трѣбваше поне да засилятъ достатъчно участъка на Добро поле и да съсредоточатъ задъ него разположенитѣ резерви. Подобно централно съсредоточаване залъ Мориховско, около Вардара, щѣше да даде преимущество на се действува въ права посока и въ сжщото време да се маневрира и къмъ Прилепъ и Дойранъ, въ случай, че противника се насочи за тамъ.

Щаба на действующата армия и она на групата Шолцъ не бяха да очакватъ отбиването на атаката по сжщия начинъ, по който по-рано бѣха отбивани десетки други атаки. За Добро-полския участъкъ тѣ считаха, че силно планинския теренъ съ позициитѣ по висовитѣ и скалитѣ, нѣма да допусне на противника да реализира голѣми успехи, и че усиленото му съ 6 дружини е повече отъ предостатъчно, по-късно което оставиха резервитѣ на мѣстата имъ, около Прилепъ и надъ I армия,

Отъ картата изведнажъ се вижда, че посоката къмъ Прилепъ е странична и ударътъ тамъ може да донесе само изместването на лѣвия флангъ на XI армия, когато завладѣ-

ването на Мориховското било дава преимущество да се оперира право на северъ, между I и XI армии.

Да се разчита на непристъпността на терена всъкога е много опасно. Както за качилия се на високо дърво човѣкъ има камъни за събаряне, тъй и за високитѣ и непристъпни позиции съществува силна далекобийна артилерия, която подготвя завладѣването имъ, даже ако неприятелската пехота трѣбва да пълзи, за да ги стигне. Само маневрирането, придружено съ съответна численостъ, може да осигури владението на терена; само активната отбрана е въ състояние да посреща възможнитѣ неблагоприятни случайности по бойнитѣ участъци.

Наистина, духътъ у войскитѣ се е считалъ падналъ, че частитѣ не сж способни за нападателни действия, обаче, и така да бѣ, никой не биваше да negliжира съ задължението: да подготви каква годѣ настѣпателна акция, като опитъ за спиране на врага; никой нѣмаше право да се откаже отъ преимуществата на активната отбрана, като единствено средство за парирание на неприятелския успехъ. За да се подготви подобно нещо, разполагаше се съ достатъчно време, още отъ десети августъ, когато бѣ заповѣдано да се спре изпращането на добитъка на далечна паша, чакъ до 14 септемврий.

Слабостъта отгоре всъкога се предава въ голѣмъ размеръ надолу. Въ случая, твърдата воля и решителността на високото началство щѣше да импулсира по-долнитѣ началници, и чрезъ тѣхъ щѣше да въздействува и на частитѣ, отъ които по-голѣмата частъ, предъ очевидната опасностъ за отечеството, бѣха се достатъчно подгегнали.

Казватъ че щаба на действующата армия се считалъ спяналъ, за да подготви и предприеме единъ контраударъ и въобще да измѣни до тогавашния начинъ на действие, което се вижда и отъ думитѣ на подполковникъ Нойковъ, бившъ началникъ на оперативния отдѣлъ на щаба на действующата армия, въ книгата му „Защо не победихме“:

„Идеята да се посрещне неприятелския ударъ, не чрезъ право противодействие съ резервитѣ, а съ единъ самостоятеленъ ударъ въ нѣкой другъ пунктъ, бѣше удобрена отъ главнокомандующия. Скоро, обаче, тая идея трѣбваше да бѣде изоставена, понеже следъ заповѣданото нѣколко месеци по-рано приготвяне за настѣпване отъ II армия, главнокомандующиятѣ

люция се убели, че подобна самостоятелна акция е много трудна, още повече, че командующия II армия бѣ донесълъ, че при съществуващото морално състояние на войскитѣ и нисложната маневреностъ на частитѣ, да се разчита, на успехъ при настѣпване отгатыкъ Струма, е съмнително. Когато въ началото на септември стана явно, че съглашенцитѣ готвятъ решителна атака, начина за отбиването ѝ даже не бѣше разискванъ въ шаба на действующата армия. Както главнокомандующия генералъ Жековъ, който замина на лечение на II септемврий, тъй и началникъ шаба му генералъ Бурмовъ, стояха на гледището, че удара трѣбва да се посрешне чрезъ изпращане на войскитѣ въ атакувания участъкъ. Мнението на шаба на групата Шолцъ, че той разчита съ разполагаемитѣ резерви да задържи натиска на съглашенцитѣ, идеше да усложни шаба на действующата армия върху правилността на взетото решение. Този начинъ на действие, въ продължение на три години, не бѣше се указалъ непригоденъ*.

Така се е гледало на работитѣ въ главната квартира, прѣрали коего, и следъ заминаването на генералъ Жекова, тѣ се били оставени да отиватъ по старому. Но, както всѣка вечерта, щомъ болестъта влезе въ опасния кризисъ, се измѣнявал, тъй и становището на отсъствающия Жековъ ставаше въ него необезателно за шаба на действующата армия. Споредъ вероятноститѣ на положението, той бѣ длѣженъ да избере ново становище. Независимо това, оставането въ пасивна отбрана, обаче, че не изключаваше, а още и налагаше да се взематъ мѣрки за пълно осигуряване на тая отбрана.

При подобна наша обезпечность, средъ вѣрване и невѣрване въ удара, командующия съглашенскитѣ войски, генералъ II Тисеръ, билъ вече готовъ съ смелия си планъ за пробива на нашия фронтъ, съ главна атака срещу 2 и 3 дивизии, при Цанко поле, и следъ разбиването на последнитѣ, колонитѣ му да се насочатъ бързо къмъ Неготинъ и Кавадарци, и да срещнатъ на лѣве българскитѣ армии.

Цели два месеца, той подготвялъ всичко необходимо за извършене на атаката. Хиляди и хиляди хора отъ населението изпратени по съобщенията въ Мѣгленско и направили множество пътеки за пешаци и коне, и широки пѣтища за камиони. Чакъ края на августъ, вече се изаивали спиралитѣ на две шосѣта, отъ Долни-Пожаръ и Катунцие. Построени били гнѣзда за артилерия и постепенно било улеснено изкачването на тежкитѣ

топове на височина около 1500 м. Засилена била артилерията съ 13 тежки батареи и съ 30 окопни орждия, а също и с други още десетки тежки английски орждия за газови снаряди. Осигорена била прехраната на осем дивизии съ нови дековилни линии, а превозоспособността на съществуващите до тогава била повдигната до 700 тона. За батериите бил съскладиранъ 7-дневенъ муниционенъ запасъ, и се стоваряли всъкакви материали, храни, средства и пр. Прекарани били гъсти телеграфни мрежи и поставени слуховни артилерийски постова. Въ навечерието на атаката, били разладени на всъка дружина и рота планове за атакуемите участъци. За да не би да се досетятъ българите, генералъ Д' Епере разпоредилъ да се произведатъ редъ демонстрации съ огнени нападения по Битолския фронтъ, къмъ Гевгели и Стрешъ. Билъ приготвенъ и голъмъ аеродромъ за аеропланни ескадри, които тръбвало да спомогнатъ на атаката. Въобще всичко било предвидено и организирано, за да се отстранятъ случайностите и да се достигне възможно по-бързъ успехъ.

И тъкмо когато съгласениите вече бѣха съсредоточили срещу Добро поле 8 дивизии, съ многочисленна и далекобистна артилерия, ний останахме тамъ съ две слаби дивизии, при 150 топа, всички изтегнати въ една линия, безъ всъкаквъ отзадъ резервъ, очаквайки безгрижно противника, отстоящъ на стотица крачки отъ позицията, отъ гдето, на единъ скокъ можеше да пробие тънкото ни разположение, прилично повече на аванпостно, отколкото на бойно.

Невземането необходимите мѣрки за сигурна отбрана, съвсемъ не може да бѣде оправдано съ липса на войски, защото, следъ пробива, ний намерихме и изпратихме цѣли полка съ нѣколко батареи за спирането на противника; защото, когато войските сж малко, съществува начинъ за борене: маневрирането отъ единъ участъкъ къмъ други Точки настана, и частично изпратените полкове, до съставъ около две дивизии, закъснѣха и не можаха да отхвърлятъ противника. То не може да бѣде оправдано и съ надеждата, че и тогава пѣтъ удара ще мине благополучно, както това ставаше цѣли две години, защото положението бѣ вече съществено изменило. Юначните защитници на Добро поле, отразили по-рано десетки вражески нападения, не бѣха сжщитѣ: високия патриотизмъ и силния имъ боенъ духъ бѣха застѣпени отъ деморализация, отъ зложеланието да се полчиняватъ, да се

като по всеки начин свършването на войната. Всичко това измествало на високото началство, тръбвало сериозно да го погрижи и накара да вземе мерки за предотвратяването на това.

Веднажъ решило да остане въ пасивна отбрана, предъ видъ на значителното съсредоточване на неприятелски сили срещу Добро поле, то бѣ свято задължено незабавно да коригира бойното поле, за да се оставятъ по първата линия артилериите, минохвъргачките и бомбохвъргачките, съ слаби пехотни отдѣления, а живата сила, частите, да се отдръпнатъ назадъ на естествено силната главна позиция, на която да се укрѣпятъ, до колкото времето би позволило. То тръбвало да се погрижи също за поставяне достатъчни частни резерви, които, въ случай на неиздържане, да поематъ върху се отстъпващите и заедно да се хвърлятъ въ контра-атака. Обаче всичко това не стана, освенъ изпращането на подкрѣпления отъ 6 дружини и 2 батареи, безъ да бжде уредено и действието отъ съседниѣ участъци въ случай на неприятелски успехъ.

Тукъ му е мѣстото да споменемъ, че презъ тия опасни дни, нашата главна квартира се е намирала въ пълно невнимание за положението на западния фронтъ. Тя не е знаела за пошитѣ социални условия въ Германия, за разслабването на дисциплината въ Германските части, за нежеланието на отпуските да се върнатъ на фронта, — въобще за голѣмото разслабване въ германската армия и за сериозните й неуспехи, следъ предприетата офансива къмъ Парижъ. Нашиятъ при германското главно командване е билъ много доверливъ, за да се остави да бжде заблуденъ за съществуването още на голѣми германски резерви, поради което той не е билъ вълнуванъ за истинското положение. Германската катастрофа на 10 августъ, при което бѣха пропаднали нѣколко дивизии (на което споменува г-нъ Лудендорфъ) тръбвало да се знае, но при главно командване и съобразно съ това да се взематъ нужните мерки. Разбира се че щѣше да бжде много настично да се напустне съюзницата Германия презъ тия опасни дни на войната, обаче спасението на малка Франция, която можеше окончателно да пропадне, тръбвало да е било отгоре надъ всички, още повече, че презъ времето на германското могъщество, ний не бѣхме слушани, постоянно политическо и стопанствено ощетявани. Влѣзли въ съюзъ за

постигането на народното обединение, германската политика ни се противопоставяше и стана причина за да се изпусне сръбската армия от пленъ и да не се свърши войната на южния фронтъ още въ края на 1915 год., поради спирането ни у гръдката граница. При това, напоследъкъ тя ни оставила безпомощни съ издърпването на германскитѣ части отъ Македония и допущана успеха на пробива въ Мориховскитѣ планини. При подобни условия, лоялността къмъ Съюза бѣ изгубила значението си и ний имаме пълно политическо и юридическо право да почнемъ преговори за сепаративенъ миръ. Обаче, за да станеше това, необходимо бѣ да знаемъ истинското положение на западния фронтъ и въ Германия, да се иматъ точни сведения за произходящото тамъ въ нашата главна квартира, и споредъ това, да се взематъ съответнитѣ мѣрки. — Изглежда, че само Царя е ималъ такава, понеже той, по въпроса за сепаративенъ миръ, бѣ влѣзалъ въ преговори съ австрийския императоръ, които, като станали достояние на германската главна квартира, не можаха да се свършатъ успешно. Нашето правителство и главнокомандване продължаваха да сставатъ въ неведение за положението и все още се надѣваха въ благополучения край на войната.

Нашето пълно уважение къмъ коравия германски народъ, който тъй дълго изнесе войната съ цѣлия свѣтъ, та и днесъ служи за удивление поради доблестното продължително пренасяне на тежките послѣдствия отъ тая война, обаче какво друго можехме ние малкитѣ да направимъ, когато видѣхме, че германската загуба цѣли и пропадането на отечеството? Разбира се че грѣбваше да помислимъ за спасението на своего! Ние пропуснахме да направимъ това, поради което днесъ сжщо изпаднахме въ тежкото положение на победени.

Печалното бѣ, че въ надвечерието на пробива се устроиваха срещи на високи гости: Баварския и Саксонския крале, и че гошавката на последния въ двореца съвпадна съ деня на пробива на Добро поле. Тия срещи отвлечаха вниманието на главната квартира отъ фронта, когато времето бѣ тъй скъпо за разпореждания. За почетна рота, при посрещането на първия, бѣха назначени отъ 10 Родопски полкъ, намиращъ се на Добро поле, полковия командиръ съ щаба си, двава пружинни командири, 7 младши офицери и 200 полофицери и войници. Извънредно старателниятъ полковни командиръ, и

на представи добре полка, бѣ избралъ най-добритѣ действующи офицери, поставилъ за редници храбритѣ и будни подполковници и отдѣлилъ най-представителнитѣ и окичени съ орденни войници, съ което полкътъ бѣ много отслабѣнъ въ численно и бойно отношение. Когато началникътъ на 2 Тракийска дивизия, генералъ Русевъ, молилъ, предъ видъ очавканата атака върху Добро поле, да не се взематъ тия чиновове отъ полка, отговорили отъ щаба на действующата армия: „Противникътъ я атакува, я не“, при всичко че бюлетинътъ на тоя моментъ изрично сочилъ на предстоящия върху Добро поле ударъ. Всички тия отборни чиновове не успѣха да се върнатъ и да взематъ участие въ боеветѣ при пробива.

ГЛАВА VIII.

Съглашенски и наши сили.

Атаката.

Въ навечерието на атаката, съглашенците разполагатъ съ следнитѣ сили:

- а) 8 французки дивизии и 1 конна бригада 180,000 д.
- б) 4 английски дивизии (бригади) . . . 120,000 д.
- в) 6 сръбски дивизии 140,000 д.
- г) 4 италиански бригади 42,000 д.
- д) 9 гръцки дивизии 135,000 д.

А всичко . 620,000 д.

Отъ тия дивизии: сръбскитѣ — Шумадийска, Тимокарска, Югославянска, и французкитѣ — 17 колониална и 122 дивизии, били назначени да ударятъ върху участъка на Добро поле: отъ в. Соколъ до в. Петерникъ включително. Тоя участъкъ се заемалъ отъ дѣсно на лѣво: отъ 1 Тунджанска бригада (придадена къмъ 2 Тракийска дивизия) и отъ 2 Балканска бригади. Общата численостъ на тия бригади възлизала на 6000 души. По тоя начинъ, 45 неприятелски дружини трѣбало да се насочатъ срещу 15 слаби наши (въ тѣхъ влизали тритѣ дружини отъ 53 полкъ, пристигналъ на подкрепа или иначе казано — 31.500 неприятелски пушки срещу български.

Настѣплението трѣбвало да се поддържа отъ около 100 неприятелски топа, срещу които непосредствената отбрана на Добро поле разполагала съ около 38 топа. Неприятелската ескадра отъ десетки аероплани щѣла да урегулирва артилерийската стрелба на противника и съ бомби и картечни гранати тревожи защитницитѣ.

Отъ горното се вижда, че съглашенците сѣ разполагали съ голѣмо числено превъзходство въ пѣхота, артилерия и авиация, при войски добре отпознани, здраво облечени и въоръжени. Нашитѣ, не смѣнявани лве години отъ бойната линия, не

били силно изморени, окжсани, изтощени отъ лоша храна, главно съ отпадналъ духъ и поддадени на агитациитъ за скоро свършване на войната. Полковетъ имали слабъ съставъ, който билъ още повече намаленъ, съ голѣмия разходъ на частитъ отъ строя войници за разни домакински нужди (прибиране на хранитъ отъ полето, отгледване на зеленчукови градини и пр.). При това, станалото, преди нѣколко мѣсеца, попълване е донесло голѣмъ процентъ отъ небългарски елементъ: гърци, турци, албани, съ което още повече се е ослабила бойната стойностъ на частитъ. Роти отъ по 80—90 души трѣбвало да отбраняватъ позиции, всѣка около километръ, т. е. единъ видъ съ стражево охранение. Всичко е било изтегнато въ бойната линия, съ много слаби участъкови поддръжки. Нито единъ аеропланъ е нѣмало въ цѣлия Мъгленски участъкъ, когато противникътъ е ималъ цѣли ескадри.

Нашитъ позиции не били укрепени; изработена била само първата линия. Въ 2 Тракийска дивизия системно укрепване се е почнало въ юли 1918 г., при дохождането на новия началникъ генералъ Русевъ (смѣнилъ извикания за началникъ шаба въ главната квартира генералъ Бурмовъ). До това време било работено много, обаче безсистемно и не въ дълбочина. Укрепването въ 3 Балканска дивизия било още по-слабо, както се вижда отъ издадената заповедъ на 8 септември 1918 г., т. е. една седмица преди пробива*), която казва: "Нѣмаша участъци по позицията не сж укрепени въ дълбочина, нито се организиратъ позициитъ, а е приготвенъ само първа линия, който на мѣста даже не е приспособенъ за стрелба; втората и третата линии окопи, преграднитъ и междинни позиции не сж напълно организирани". Значи и въ туй отношение войнитъ не сж били готови за посрещане на удара, при който, веднажъ изтласкани отъ първата линия, нѣмало могли да се спратъ, нѣмало поддръжки на които да се оприятъ. При това, най-опасното било, че частитъ били оставени на първата линия, а не въ дълбочина, както това се изисквало отъ изостаналитъ тогава условия за водене на боя, поради които сж можали да бждатъ окончателно парализирани и разбити, отъ силно артилерийски огънь на противника, още

*) Таа заповедъ е била приготвена отъ шаба на дивизията веднажъ по излизането въ отпускъ на началника на дивизията и се е изпълнила само следъ завръщането на последния.

на тая линия, безъ да могатъ своевременно да се отдръпнатъ за по-нататъшна съпротива (както и стана).

На 14 септември въ 6 ч. сутринята, 640 полски, гаубични, и дълги топове, заедно съ минохвъргачитѣ и бомбометитѣ открили бѣсенъ огънь по 29 Ямболски и 30 Шейновски полкове, отбраняващи височинитѣ източно и западно отъ Доброполската река... Поради точно измереното разстояние, окопитѣ били буквално засипани отъ разнокалибренни гранати и бомби, и отъ близко прашанитѣ мини. Тоя силенъ огънь, съ малки прекъсвания, продължилъ цѣль день и цѣла нощъ и почти разрушилъ окопитѣ, подслонитѣ, теленитѣ мрѣжи и наблюдателни гнезда по първата линия и съборилъ нѣкои скривалища и картечни закрития отзадъ; той скъсаль и телефоннитѣ връзки, а главно силно тероризираль защитниците, заставилъ ги да се скрять и доубилъ окончателно и тѣй слабия имъ духъ... Барабанията огънь, който и тѣй е силно потресенъ съ ефекта и пораженията си, вече въ планината, съ прѣсканията на гранатитѣ и бомбитѣ у канаритѣ, съ събарянето на дърветата въ лѣсътъ, при бѣсния вой на халопехо, е поразителенъ до полуда. Устояването подъ него и на най-силнитѣ духомъ войски е почти невъзможно, както това се бѣ вече доказало при действията по французкия и руски фронтове. Единственото спасение е само въ дълбокото раро положение, при което, най-много изложената полъ артилерийски обстрелъ, първа линия трѣбва да се заема само съ машини и слаби пѣхотни отдѣления, а живата сила, частитѣ да чакатъ добре укрита на главната отзадъ позиция, готви да действуватъ при неприятелското навлизане въ отбранителния участъкъ

Отъ избуха на бомбитѣ и минитѣ, и отъ пожаритѣ въ лѣсътъ, цѣлата позиция около Доброполската река е била обвита съ димъ и нищо не можало да се види, а презъ това време, две французки и три сръбски дивизии постепенно натъквали и групирани срещу защитниците.

Понеже продължителния артилерийски огънь вече не показвалъ удара върху Добро поле, генералъ Рибаровъ е предвидилъ: една дружина отъ 80 полкъ и две роти отъ 28 Загорски полкъ да отидатъ въ подкрепа на 29 Ямболски полкъ, а генералъ Русевъ поставилъ по една дружина отъ 28 Стремски, 21 Средногорски и 53 полкове, съ 216 горски

картечна рота, задъ 1 Тунджанска бригада. Оценилъ значението на позоката отъ Доброполската река къмъ в. Голѣмъ Козякъ, последния заповедалъ още: а) 6 роти отъ 53 полкъ да застанатъ задъ крайния лѣви флангъ на 30 Шейновски полкъ (задъ в. Шейновецъ); б) две други роти отъ сжия полкъ, съ 220 германска картечна рота, да заематъ в. в. Хайбарникъ и Вѣтерникъ (задъ дѣсния флангъ на 29 Ямболски полкъ, отъ участъка на 3 Балканска дивизия), отъ гдѣто съ кръстоносенъ огънь да действуватъ срещу вражеския успоръ на платото Крзвиза—Шейновецъ, и в) две германски позиционни картечни роти, съ половинъ батарея, да застанатъ на в. Голѣмъ Козякъ, затварящъ пътя за тилътъ. П. вече отъ това не можло да се направи, понеже изпратения въ поддръжка 81 полкъ закъснѣлъ да пристигне.

Цѣлата нощъ противникътъ продължавалъ да натѣква чиститѣ си въ близкитѣ окопи. Къмъ 3¼ ч. сутринята, той се опиталъ да нападне, но посрещнатъ съ силенъ артилерийски огънь билъ принуденъ да се спре. Въ 4¼ часа, той отново скочилъ, но сжщо не сполучливо. Тия негови неуспѣхи предизвикали още по-силния му барабаненъ огънь, който въ кжсо време иссипалъ нови хилядни с аряди и мини съ шипѣ и скривалищата, и доубилъ окончателно духътъ у защитниците. На разсъмване, възползувани отъ дрезгавиците, напльстенитѣ въ близкитѣ окопи французи скочили и, като преминали кжсото разстояние, ударили съ вълнитѣ си арьергарна линия (почти вече празна), заплѣнили тамъ останалитѣ и скрили се бойни постове, и бързо нахлули въ важността на позицията. Намеренитѣ отзадъ въ галериитѣ на позицията силно изненадани, че не сж и помислили да излѣзатъ и да се противопоставятъ. По тоя начинъ противника завладѣлъ я. в. Несторова скала, Канаритѣ и Гръцки постъ, при които пропаднала половината отъ 30 Шейновски полкъ и 1 дружина отъ 29 Ямболски полкъ (пленени и разбѣгали се). Къмъ 4 ч. сутринята, противника завладѣлъ вече в. Петерникъ (участъка на 32 Загорски полкъ), атакувалъ въ флангъ и 2 Ямболски дружина и я пленилъ почти цѣла (спасили се 3 офицери и 10 редника). Сжщата участъ постигнала и поддръжката отъ роти отъ Загорския полкъ.

Въ 7 ч. пр. пл. остатъцитѣ ямболци и полковата поддръжка се оттеглили на в. Продановъ ридъ, гдето указали

съпротива до 10¹/₂ ч. и, следъ като били вече заплашени с обходъ, отстъпили на в. Кравица, гдето до 3¹/₂ ч. сл. пл. се задържали най-упорито.

Срещу 32 Загорски полкъ, къмъ 7 ч. сутринята, противника ударилъ върху 8 рота, на в. Боруна, която се пръснала и дала въ пленъ по-големата си частъ съ офицеритѣ; спасили се само 31 войници. 6 рота около Петернишката река, сжщо атакувана къмъ това време, била заобиколена и се предала почти цѣла въ пленъ съ офицеритѣ си. 5 и 7 роти се съпротивлявали до 10 ч. сутринята, но заплашени отъ двата фланга, отстъпили безредно къмъ в. Зюмбюлиевъ. За да се отнеме в. Боруна, била изпратена 1 рота, но следъ убиването на ротния командиръ, тя се разбѣгала и дала голѣмъ брой пленници. По тоя начинъ и 2 Загорска дружина пропаднала, като оставила половината отъ състава си въ пленъ*). По-достойно се е държала 3 Загорска дружина, която два пѣти успешно контра-атакувала вмъкналия се въ участъка ѝ противникъ и отстъпила само по заповедъ. Изпратената ѝ въ подкрепа рота на капитанъ Чаушевъ (отъ 80 полкъ), като излѣзла напредъ, отказала да се бие, виигнала бѣли кърпи и се предала въ пленъ съ офицеритѣ си. Остатъцитѣ Загорци отстъпили къмъ в. Камила; командирътъ на полка полковникъ Йонковъ, съ около 60 войника, предварително се оттеглилъ къмъ Козяцитѣ (!) Сжщо добре се държали и дветѣ дружини на 80 полкъ, по участъка влѣво на Загорци, отъ Димчова поляна до р. Куру-дере, които до 11 ч. пр. пл. противостояли на вражеския напоръ и отстъпили, като имъ е било заповѣдано.

Загуби тоя день въ II Балканска бригада е имало стотици убити и ранени, обаче пленници и избѣгали — извънредно много.

Едновременно съ атаката на 29 Ямболски полкъ, противника по сжщия начинъ, нахлулъ въ лѣвия участъкъ на Шейнсовски полкъ и пленилъ частитѣ му, които не успели изкочатъ отъ заслонитѣ. Достигналъ такъвъ бързъ успехъ, той завилъ налѣво и почналъ да атакува флангово позиции по дѣсния участъкъ, гдето вече частитѣ почнали да унасятъ сериозна съпротива. На котата 1700. Шейновци се

*) Сведенията сж посчерпени отъ анкетата произведена отъ генералъ Кутинчева.

отдръпнали до 2 ч. и 10 м. сл. пл. (споредъ френски източникъ) но, нече обходени, напуснали тоя връхъ. Остатъцитѣ Шейновеци се отдръпнали на в. Стоянова чука, гдето заедно съ противникитѣ, продължили да се съпротивляватъ до 6 часа вечерята.

Разположения, западно отъ Шейнсвиц, 10 Родопски полкъ, не допусналъ да се пробие позицията му и продължавалъ да се тържи упорито, обаче, обхожданъ отъ изтокъ, сжщо билъ принуденъ да напусне участъцитѣ си. Противника постепенно завладѣлъ в. в. Сипкавата височина, Руйчегата. Срѣбски постъ и следъ силно упоритъ бой, който траялъ до 9 ч. вечерята, взелъ най-после и в. Соколъ.

Къмъ 10 $\frac{1}{2}$ ч. пр. пл., началника на 2 Тракийска дивизия, генералъ Русевъ, узналъ за падането на в. Шейновецъ, изпратилъ на командира на 1 Тунджанска бригада, полковникъ Янакиевъ, да атакува. Изпратени били шестехъ роти отъ 31 полкъ, които начело съ командира си подполковникъ Ламбриновъ, бързо се втурнали напредъ, отнели в. Шейновецъ и продължили контра-атакитѣ си срещу настѣпающия противникъ. При първата контра-атака, заплашени съ обхождане отъ изтокъ, ротитѣ се върнали, обаче храбрия Ламбриновъ дотърсилъ удара. Заплашени наново отъ фланга, ротитѣ били принудени да се върнатъ. Последвала трета контра-атака, но юнакътъ Ламбриновъ падналъ смъртно раненъ, и ротитѣ, почти вече обкржжени, трѣбвало да напуснатъ и Шейновецъ. Издѣхвациятъ Ламбриновъ, донесенъ при полковникъ Янакиевъ, успѣлъ да доложи:

„Взехъ Шейновецъ. Организирахъ отбраната. Атакувахъ и последвахъ противника. Тъкмо отбияхъ първата и втора атака, други 4—5 ги връщаха и принуждавахъ и насъ да се върнемъ. Два пжти ги контрз-атакувахъ, но винаги бивахме обхождани отлѣво съ голѣми сили.“

Тѣзи сж именно атакитѣ, що споредъ изложението на французинъ Фотяди, което ще цитираме по-нататкъ, сж извършени въ трудно положение 17 Колониялна дивизия, по името Шейновецъ—Кравица.

Привечеръ на 15, бойния фронтъ на 29, 32, 30 и 10 полкове билъ вече изгиканъ назадъ въ дълбочина около 9 км. и само 3 Балканска бригада (съсѣдна на 5 Дунавска дивизия) и 1 и 3 Тракийски бригади, западно отъ в. Соколъ,

**Храбрия командиръ на 53 полкъ Подполковникъ Ламбриновъ
падналъ достойно на поста си при контра-атакитъ по
в. Шейновецъ.**

станали на мѣстата си. Артилерията и голѣма частъ отъ минохвъргачкитѣ и картечницитѣ на 1 Тунджанска и на 2 Балканска бригади станали плячка на противника.

29 Ямболски полкъ далъ плѣнени, ранени и убити: 25 офицери и 1149 подофицери и войници, и вечерята ималъ само 15 офицери и около 400 подофицери и войници. 30 Шиповски полкъ ималъ загуби 15 офицери и 1500 подофицери и войници. 32 Загорски полкъ е далъ по-малко плѣнени, но е най-много избѣгали, и вечерята ималъ едва $\frac{1}{3}$ отъ първия си съставъ.

За боя тоя день, ето какво се казва въ реляциитѣ на 2 Балканска бригада:

„Пробиването на фронта съ завладѣването на в. Борунъ, въ следователно за 32 полкъ, защото противника отначало се бил само съ 20—30 (?) войници задъ в. Петерникъ, атакува всички тамъ батареи и застави 2 дружина да напусне позициите, макаръ че по фронта тя се държеше здраво (!). Съ напускането на Петерникъ, откри се фланга и тила на 1 дружина по Баховския ридъ, голято, слѣдъ малко, противника се появи и почна да обстрѣлва вратитѣ на заслонитѣ.

Противника бѣ насочилъ главната си атака срѣщу първия постъ и в. Петерникъ. Посокитѣ за настѣпване той бѣ избралъ ония, които почти не се обстрѣлваха отъ нашата артилерия: Доброполската рѣка. Струпинското и Петернишко езеро. Пробилъ фронта на три мѣста, той обхождаше, изместваше позициите въ флангъ и тилъ, и успѣ да ги завладѣе. Преградния огънь на нашата артилерия бѣ много слабъ, а по доловитѣ, гдето противника насочи главния си ударъ, тоя огънь почти не засѣгаше. Преградния огънь на противника, напротивъ бѣ много силенъ и продължи до самия моментъ, когато атакующитѣ му части се явиха при нашитѣ позиции, съ което на много мѣста нашитѣ войници бѣха залягани въ тилъ и не можаха да проявятъ никаква съпротива. Голѣмото число плѣнници, които дадохме, може да свидетелстватъ съ това, че противника на нѣкои участѣци бѣ се издвигалъ въ тилъ, а на други мѣста, подъ прикритието на заслонитѣ си, бѣ се доближилъ до самитѣ заслони. И трѣбва да се признае, че пѣхотата не прояви съпротивата, която се очакваше отъ нея. Такава проявиха стояшитѣ по-назадъ стрелници, минохвъргачки и гранатохвъргачки. Дветѣ дружини

отъ 29 Ямболски полкъ, които заемаха участъка Гръцки постъ — Продановата височина бѣха напълно унищожени.

По-късна съпротива бѣ указана отъ подръжките (стоящи отзадъ) по в. Шейновець и Продановата височина, обаче и тя бѣ бърже сломена и съ това цѣлия фронтъ отъ Доброполската рѣка до в. Петерникъ, т. е. участъка на дветѣ дружини отъ 29 Ямболски полкъ и на дѣсната дружина отъ 32 Загорски полкъ бѣ напълно пробитъ и защитниците имъ избити, плѣнени и прѣснати (т. е. плѣнени, прѣснати и избити. Автора).

Постигналъ вече такъвъ успѣхъ, противника се яви въ тилъ на дружината (3) отъ 32 Загорски полкъ на Баховския ридъ и въ флангъ на 80 полкъ по Димова поляна. По тоя начинъ, къмъ 1 ч. сл. пл., цѣлия участъкъ на бригадата бѣ завзетъ отъ противника, като всички батареи и голѣма частъ отъ картечниците паднаха въ негови ржце. *Само 80 полкъ отстъпи по заповедъ*), а 29 и 32 полкове бѣха напълно разбити, и прѣснатите имъ хора, на групи и по единично, избѣгаха назадъ изъ гората и доловетъ, и чакъ късно презъ нощта се събраха на втората отбранителна линия На 15 септември вечерта, ний вече нѣмахме полкове, а само останки, представляващи никаква съпротивителна сила. Отъ 29 полкъ бѣха останали 216, а отъ 32 полкъ 529 бойци — сборъ отъ всички роти и дружини“.*

Горното изложение дава достатъчна представа за произшествието при 32 Загорски, 29 Ямболски и частъ отъ 30 Шейновски полкове, за допускането да бждатъ заловени по скривалищата. То много ясно говори и за голѣмото духовно падение, при очакването на неприятелския ударъ, за по-ранния тамъ разгромъ.

Така е било около Доброполската рѣка и къмъ Петерникъ, обаче съвсѣмъ не тъй по другите участъци, западно и източно, за потвърждение на което, ний ще приведемъ писаното за тоя бой отъ французина г. Фотяди (преводътъ помѣстенъ въ кн X и XI на Военния журналъ 1921 г.):

„При мъглива сутринъ, благоприятствуваща на изненадата, пѣхотата изкочи отъ своите окопи и се понесе срѣщу неприятелската позиция. 5 минути бѣха минали, и внезапно,

*) Трѣбва да се има предъ видъ, че артилерийския обстрѣлъ при 3-а Загорска дружина и оня при 80 полкъ е билъ по-силенъ отъ обстрѣла пѣху Ямболци и Шейновци. Авт.

поди, нашите първи линии, неприятелската артилерия откри силен преграден огън, но беше вече късно: нашите пехотни вълни бяха проникнали въ неприятелската позиция.

Началника на 122 дивизия, генералъ Топаръ, считайки Добро поле за най-важния пунктъ отъ участъка си, насочи срещу него 7 дружини отъ 9, съ които разполагаше, за това участие отъ позицията на Добро поле беше буквално удавенъ отъ атакуващи вълни. 45 и 84 полкове го заеха много бързо. Но дебуширането на дружините отъ втората линия на северъ, къмъ самата котла 1700, срещна силна съпротива отъ страна на противника (1 Тунджанска бригада авт.) който, свързетъ отъ лявата изненада, се отбраняваше отчаяно, силно подбързанъ отъ разнокалибрени артилерия. Само следъ вкарване на резервите и съдействието на артилерията, генералъ Топаръ, къмъ 2 ч. и 10 м. сл. пл. стана господаръ на тази височина.

На крайния лѣвъ флангъ на 122 дивизия, при в. Соколъ (отъ участъка на 2 Тракийска дивизия, собствено на Родопски полкъ) боя беше също ожесточенъ. Тамъ артилерията не беше успѣла да разруши достатъчно закритията на картечиците и минохвъргачките. 148 полкъ понасяше тежки загуби. Докато 3 дружина отъ полка настѣпваше къмъ височината непосредствено източно отъ Соколъ, 1 дружина, атакуваща самия в. Соколъ, попадна подъ силенъ артилерийски и миноенъ огънъ, даде голѣми загуби, и презъ целия день беше прикована на 150 метра отъ върха. 6 пѣхотенъ сръбски полкъ, отъ западъ на височината, също не можеше да напредне. А тъй като маневра на 1 сръбска армия беше въ зависимостъ отъ заемането на върха, а задържането му отъ противника указваше лошо влияние върху духа на тази армия, генералъ Топаръ изпрати къмъ него и останалата дружина отъ 148 полкъ, обаче тя, поради силно пресечения теренъ, не успѣ.

Колониялните полкове (черни) отъ 17 дивизия на генералъ Прюно поведоха успѣшни действия срещу 3 Балканска дивизия. Отъ 5 ч. до 8 сутринята те преминаха презъ въковни гори, атакуваха ладените имъ обекти отъ позицията и ги овладѣха. 3 колонияленъ полкъ на десния флангъ на дивизията успѣла прикове защитниците срещу себе си. По-западно отъ него бяха редомъ 1 и 54 колониялни полкове, които последователно завладѣваха позицията: Проданова височина—плащане Крушица—в. Щейновецъ. Тамъ отъ минута на минута

очакваха 95 сенегалски полкъ да обходи в. Кравица. Българитѣ (частъ Ямболци. Авт.) се мъчиха да окажатъ съпротива: изкачайки отъ скривалищата си, прави върху разрушенитѣ окопи, тѣ обсипваха съ бомби настѣпвающитѣ вълни. Съ едно явно пренебрежение къмъ смъртта, заедно съ пристигналото подкрепление отъ 53 полкъ (подполковникъ Ламбриновъ. Авт.), тѣ произведоха 5 контра-атаки, които поставиха 17 Колониялна дивизия въ доста деликатно положение (т. е. че работата е била много сериозна. Авт.). Огъня на 220 германско картечно отдѣление (пратено отъ генералъ Русева на в. Хлѣбарникъ. Авт.) ѝ нанасяше тежки загуби. Дивизията имаше нужда отъ бойни припаси. 122 дивизия, задържана срещу в. 1700 и в. Соколъ, бѣ открила левия ѝ флангъ, обаче, отъ изтокъ, лѣвия флангъ на Шумадийската дивизия ѝ съдействуваше. Едва къмъ 3 ч. и 30 м. сл. пл., Колониялната дивизия излѣзе побѣдителка и завладѣ самия в. Кравица, съ което стана напълно господарка на участъка си.

На крайния десенъ флангъ, Шумадийската дивизия напредваше постепенно и следъ пладнѣ вече се катереше по източнитѣ склонове на в. Ветерникъ. Авангардитѣ и напредваха по източния брѣгъ на р. Сушица (Куру-дере).

Най-после, следъ общи усилия, къмъ 9 ч. вечерята, позицията Соколъ—Добро поле — Кравица — Ветерникъ*) бѣха напълно завладѣни“.

И всичко това ще рече, че за полното завладѣване на участъка на 29 ямболски полкъ, противника е употребилъ 9 часа, а за оня на 1 Тунджанска бригада цѣли 16 часа; ще рече, че ако Добро поле бѣше засилено съ достатъчни подкрепления, съглашенцитѣ, следъ като заемеха първата линия, щѣха да изпаднатъ въ тежкото положение — да бждатъ бити и да дадатъ хиляди плѣнници.

Ето какво пише по тоя бой и полковникъ Калафатовичъ, началникъ на оперативното отдѣление въ бившата сръбска главна квартира**):

„Пълниятъ успехъ на пробива се дължи на щастливата изненада на атаката, на неуспѣха да се земе една тилна

*) в. Ветерникъ се намира по-северно и трѣбва да се разлѣчава отъ в. Петерникъ, който влизаше въ първата линия и падна преди пладне.

**) Въ списанието *Revue Militaire Générale* отъ 1920 год.

позиция, на която да се поднови борбата, а също и на грешки от висшето командване на групата Шолц. По-специалното трѣбваше да има на разположение достатъчно резерви за контра-ударъ или най-малко за поемане отстъпващите от I линия части . . . Българските части от I линия изпълниха честно своя дългъ и указаха едно по-дълго и по-упорито съпротивление; тѣ направиха всичко, което бѣ възможно за човѣка. Ние нѣмаме намѣрение да пѣемъ хвалебни пѣсни на българитѣ, обаче трѣбва да признаемъ истината. И най-добритѣ германски части, въ едно подобно положение, не бихи могли нѣщо повече да направятъ“.

Така се произнася сръбския полковникъ, обаче вижда се, че той говори само за силната съпротива. сръшната отъ I сръбска армия по в. Соколъ и западно, която не ѝ допусна да завладѣе на 15 позицията на 2 Тракийска дивизия. Тая съпротива се бѣ изразила така:

Едновременно съ атаката на Добро поле, противникътъ бѣ атакувалъ, съ I сръбска армия, участъцитѣ на 1 и 3 бригади отъ 2 Тракийска дивизия, отъ в. Соколъ западно до в. Славина. Макаръ неприятелскитѣ тамъ окопи да бѣха доста близо, както и ония срѣщу 1 Тунджанска и 2 Балканска бригади, и сръбитѣ цѣлъ день да натискаха на фронта, Тракийци успѣха да заплържатъ позициитѣ си. Сръбскитѣ атаки върху в. в. Змейца, Борцитѣ, Бороветѣ, Вѣнеца и Боруна бѣха отбити съ контра-атаки, а когато сръбитѣ наеха преднитѣ окопи на в. Борцитѣ, съ повратно нападение бѣха изгласкани обратно. Тѣй че, когато на Добро поле в източна, частитѣ бѣха вече прѣснати и плѣнени, дветѣ Тракийски бригади оставаха твърдо на мѣстата си, и само. когато Ропонскиятъ полкъ напусна вечеръта в. Соколъ и съ това откри лѣвия флангъ на дивизията, тѣ отстъпиха презъ планината по заповѣдъ, безъ да оставятъ ни едно оръжие или въоръженица на противника.

Още вечеръта на 15, шаба на действующата армия изпрати за станалото на Добро поле, но се надѣвалъ, че Марадо — Мжленския участъкъ ще се одържи. Обаче частитѣ били изтощително изморени, съвсѣмъ паднали духомъ и окончателно разброени. Тѣ брояли въ 2 Балканска бригада и въ III Шейновски полкъ $\frac{1}{4}$ отъ състава си. Изпратения въ полкътъ VI полкъ пристигналъ едва вечеръта, а германската артилерия и 16 Ловчанска полкъ закъснѣли. Тѣй че,

на разбититѣ и останали безъ артилерия, картечници и минохвъргачки части било заповѣдано: по единъ дълъгъ неухръпънъ фронтъ, да задръжатъ противника поне 2 дѣня, докато пристигнатъ подкрѣпленията, които, отъ своя страна, трѣбвало да изминатъ около 30—40 к. м., следъ което да се катерятъ по стрѣмнитѣ склонове на планината, и тогава вече да взематъ участие въ боя.

Лесовѣтъ, планинската местность, тъмнината и общата уплаха силно пречили за възстановяването на редѣтъ, за вземането на частитѣ въ рѣжа. Разбъркани групи и маса от дѣлни войници изпълнили тилѣтъ. Вече бойния редъ на 2 Балканска бригада се състоялъ отъ групички, групи, отдѣления и разбъркани взводчета и ротички, безъ връзка и безъ команлуване. Сѣщото било и въ 30 Шейновски полкъ, който споредъ генералъ Русева (книгата му „Добро поле и 2 Тракийска дивизия“) ималъ много бегълци и цѣли взводове съ оржие си пробивали пѣтъ. Запазено отстъпили презъ нощта само I и III бригади на 2 Тракийска дивизия (следъ като били заплашени съ обходъ откъмъ в. Соколъ).

На 16 септемврий, нашитѣ стояли на новата линия в. в. при с. Гредешница — Яребичникъ — Царь Фердинандъ — Тунджански гребень — Голѣмъ Козякъ — Прѣслапъ. Само 43 полкъ, на крайния дѣсенъ флангъ на 2 Тракийска дивизия, при с. Стравина, и 3 бригада отъ 3 Балканска дивизия, на лѣвия флангъ на позицията, останели на старитѣ си мѣста.

Още призори, противника предшествуванъ отъ аеропланни ескадри, разузнаващи отъ ниско, стрелящи съ картечници и пускащи бомби, миналъ въ настѣпване по цѣлия фронтъ. Срещу 1 и 2 Балканска бригади действувалъ Шумлийската и Гимочката дивизии, а срещу Тунджанската бригада и 2 Тракийска дивизия — три сръбски дивизии; Дунавска, Дринска и Моравска. Централно и въ обща посока къмъ в. Голѣмъ Козякъ и Бригаднитѣ височини настѣпвала Югославянската дивизия, задъ която следвали въ резервъ лѣви французки дивизии. Срещу 3 Балканска дивизия противникъ повече демонстриралъ; единствената негова атака била по в. Преслапъ, която 24 Черноморски полкъ отблъсналъ кърило.

Генералъ Русевъ осигурилъ лѣвия си флангъ съ изпрѣщанieto презъ нощта на пристигналитѣ две дружини отъ I полкъ на в. Голѣмъ Козякъ, и дивизията му срещнала при

тиника при следното разположение: остатъкитѣ на I Тунджанска бригада съ 53 полкъ по Тунджанския гребень и Бригадниѣ височини; I Тракийска бригада — по в. Царь Фердинандъ; 3 Тракийска бригада: 21 Средногорски полкъ — по височинитѣ западно отъ Царь Фердинандъ и 43 полкъ — на страта си позиция при с. Стравина.

21 Средногорски полкъ, усиленъ съ 1 дружина отъ 81 полкъ, действувалъ отлично; той произвелъ петъ контра-атаки по в. Яребична и задържалъ цѣль денъ противника срещу себе си 2 и 3 дружини отъ 81 полкъ на в. Голѣмъ Козякъ, ако и атакувани отъ значителни сръбски сили, задържали върха, който, два пѣти завладѣванъ отъ сърбитѣ, е билъ отне-маниятъ съ контра-атака. Тѣ отстъпили привечерь, когато били обходени отъ изтокъ. I Тунджанска бригада, съ 53 полкъ, много и силно разнебитена, се задържала на позицията по Бригадниѣ височини и отстъпила вечерята по заповѣдь. 44 полкъ на цѣсния флангъ на I Тракийска бригада, също се държалъ упорито. Само 28 Стремски полкъ, който трѣбвало да заеме позицията по в. Царь Фердинандъ, се объркалъ при отстъпването презъ нощта, и, частъ отъ него, вместо да застане на той връхъ, заела задния в. Любеница. Командиря му подполковникъ Стоенчевъ билъ принуденъ да излезе въ първата линия и лично да организира отбраната. Той вече разставилъ поститѣ по позицията и седналъ да пише донесения, но като забелязалъ, че почнали да ваятъ куршуми отъ мѣстото, само току оставилъ ротата на капитанъ Банелиевъ, тръгналъ да провери тамъ ли е тая рота. Видѣлъ, че настѣпватъ група сръбски войници, той, заедно съ щабнитѣ и прикритието си, се спусналъ да ги залови, обаче въ това време изкочили и отъ цѣлата дружина други сърби, и той билъ плененъ. Измѣнника Банелиевъ, съ избѣгването си, далъ възможность на противника на обхване полка, да плени частъ отъ него и да го приведе въ безредно отстъпване*. Това накарало и съседния 44 полкъ да поше да се отдрѣзва. Тоя неочакванъ инцидентъ компрометиралъ положението на цѣлата дивизия и тя трѣбвало вече да се отдрѣпне вечерята на задна позиция, обаче безъ да остави трофеи на противника.

* На 15 септември 28 Стремски полкъ се е държалъ отлично; да неговитѣ нѣколко пѣти контра-атаки се дължи до известна степенъ на успеха на I сръбска армия тоя день срещу 2 Трак. дивизия.

На разсъмване на 17 септември, остатъкът на 2 бригада от 3 Балканска дивизия, почнали да отстъпват и повлекли със себе си и 1 бригада, след което тия части още повече се пръснали и не искали да се спрат и бият. За това свидетелствуват реляциите на бригадата, гдето се казва:

„Отъ този моментъ (около пладне на 17) започна вече деморализацията и явното общо нежелание на войниците да се бият. По тия непристъпни планини, по тия стръмни и скалисти долове, може да се задържа и десеторно по-силенъ противникъ, щомъ защитника желае да се съпротивлява. Общия апатия бѣше обзела всички и никой не искаше да си даде смѣтка, че съ нежеланието да се биемъ, ние излагаме на катастрофа цѣлата страна“. — Иначе казано, че въ тая бригада, началството не е посмѣло да се противопостави съ оръжие срещу непокорните и се е оставило да бже завлечено назадъ.

Началника на 3 Балканска дивизия е показалъ предъ анкетната комисия следното:

„Непокорните заплашваха съ огънь и ножъ офицерите и войниците отъ щаба на дивизията и полицейския ескадронъ, които се опитваха да ги спрат. Тѣ изглеждаха не убити духомъ, а вършеши умишлено деяние, което оправдаваха съ това, че били разбити и че считали безцѣлно по-нататъшното продължение на войната.

Сжщото се вижда и отъ заключението на анкетата за действията на 3 Балканска дивизия (произведена отъ генералъ Кугинчева), изразено въ следните думи:

„Изобщо на 17 септември, 3 Балканска дивизия не е могла да задържи позициите си; почти всички полкове, при вечеръ, безъ да е имало особенъ натискъ отъ противника, са напуснали доброволно позициите, по общъ типиченъ претекстъ: заплашване на флангътъ и гилътъ, отстъпване на съседите, недостигъ на патрони и пр. Презъ тоя день се подчертава усиление на деморализацията у всички части на дивизията“.

Въ това време, частите отъ 2 Тракийска дивизия водили бой по новата линия: западните склонове на Пантелеймонската долина — в. Пантелеймонъ — в. в. северо-източно отъ с. Полище. Генералъ Русевъ успѣлъ да събере презъ нощта пръснатите 28 Стрѣлски и 44 полкове и ги поставилъ въ бойната линия. Неприятеля първоначално натисналъ на в. в.

решителните флангове на 1 и 3 бригади, по посока на с. Бешише, и, към пладнe, успял да превземе височината около това село, обаче изпратените роти на 16 Ловчански полк се хвърлили въ контра-атака и го отблъснали. Към 3 ч. сл. пл., той обходил дивизията и се приближил на 200—300 крачки до левия ѝ фланг, обаче и тук стремително контра-атакуван от ротите на 44 полк, също е бил прогонен. Съ това противника е бил принуден да се спре. Втората и третa дружини от 81 полк, отстъпили през нощта от в. Големия Козяк на в. Кучкин камък (гдето намбрили една германска егерска дружина), съ редица контра-атаки успели да задържат противника и отстъпили чак вечерта, по западния, 1 Тунджанска бригада, съ 53 полк, се била задържала на участъка между 2 Тракийска дивизия и останалите части от Сборната дивизия на генерал Ройтера (командующ по линията на в. Кучкин камък).

До 2 ч. сл. пл., положението при 2 Тракийска дивизия било добро, когато пристигналият германски капитан Кюлер предал на генерал Русев заповедта от корпусния командир, генерал Сурина: *Дивизията да се отдръпне на р. Черна, гдето щяла да се оттегли и 4 Балканска дивизия.* Генерал Русев, въ присъствието на своя си, поискал да му се повтори заповедта и капитан Кюлер отново я потвърдил, поради което, считайки, че отдръпването се прави по някакви съображения от корпусния командир, разпоредил да се почне привечер. Ето по този начинъ произлезе фаталната грешка: *когато 3 Балканска дивизия отстъпваше безредно въ северо-източна посока, 2 дивизия, по заповедъ, завиваше на ляво задъ р. Черна, гдето се образува голъм отворъ, около 50 км., въ който имаша само пръснати групи, и противника би вече своятъ да се насочва въ права посока към Вардара.* Мориховия фронтъ вече не съществувал и положението било окончателно компрометирано, а за да се поправи тръбвало е фронтни войски или пъкъ цѣлата XI армия да възвие на ляво и въ голъмо ядро да удари, въ фланг на съглашенците.

Корпусния командир генерал Сурина, се отказал от отстъпването за отдръпването задъ р. Черна и цѣлата вина се поемала върху Русева, макаръ че съществуването на тая линия на се потвърждава от телеграмата № 53577 от генерал Русев до корпусния командир (шомъ е била получена

заповѣдта), която гласи: „боя не е особено сериозенъ и ще се оттегля само поради вашата заповѣдъ“. Истината още повече се вижда отъ факта, че и Сборната дивизия на генералъ Ройтера (1 Тунджанска и Сборната на полковникъ Цонкова бригади и една германска дружина), източна съседка на 2 Тракийска дивизия, служаща за свързка между последната и 3 Балканска дивизия, и защишаваща важната посока по билото Голѣмъ Козякъ — Кучкинъ камѣкъ — Триборъ къмъ Вардарската долина, и тя се е отдрѣпнала вечерята задъ Черна. — Ето защо изглежда, че корпусния генералъ, прибързалъ съ отдрѣпването на частитѣ, съ което посоката къмъ Вардара вече останала свободна, за да оправдае грешката си, е стоварилъ вината върху неприятния му български генералъ, смѣната на когото той вече поискалъ още на 16-и вечерти съ мотивировка, че Русевъ не билъ схващалъ вѣрно обстановката и че отстъпилъ безъ нужда отъ линията: Голѣмъ Козякъ — Тунджански гребенъ — Царъ Фердинандъ — Яребицика, безъ да съобщи и на съседната 4 Прѣславска дивизия. Всичкото това обаче не отговаря на действителността. Както казахме вече, 2 дивизия е отстъпила поради безредното отдрѣпване на 28 и 44 полкове (инцидента на Любеница), а началника на 4 Прѣславска дивизия е показалъ предъ анкетата. Не е вѣрно, че генералъ Русевъ не ме е предупредилъ за отдрѣпването си; когато прочетохъ тоя мотивъ въ заповѣдта по корпуса, азъ поискахъ разяснение отъ щаба на корпуса“.

Тѣй или иначе бѣ смѣненъ българския началникъ, дивизията на който 3 дена бѣ се опитвала да спре вражеското напредване и която, ако не бѣ отдрѣпната задъ р. Черна, можеше да продължи съпротивата си по заднитѣ върхове. И да се даде време да се изкачатъ на билото идяшитѣ подкрепления.

ГЛАВА IX.

Замѣстникъ главнокомандующия на фронта.

Както видѣхме по-рано, замѣстникъ главнокомандующия генералъ Тодоровъ не остана въ главната квартира, а замина на фронта на 16 септември. За да се видятъ мотивитъ за това, както и какво е направено отъ него срещу пробива, ще си послужимъ съ даленитъ отъ него обяснения :

„За да получа ясна представа за положението, заминахъ на фронта и първомъ се отбихъ при щабоветъ на II и I армии, гдето, отъ разговора съ командующи армиитъ, извлѣкохъ впечатление, че войскитъ имъ не сж готови за единъ контра-ударъ (между другото — частъ отъ артилерийскитъ войски на II армия били пратени съ предаденитъ на I армия батареи). На 17, стигнахъ въ щаба на 3 Балканска дивизия и го намерихъ вече преместенъ въ с. Конопище, при едно временно приготвяване за по-нататъшно отстъпване. Жалко беше да се гледа какъ по въздушната линия се носеха столнове, столчета, маси, кюнци и разни дреболии, а по-важнитъ, войнитъ припаси, се оставяха. Дивизионния интендантъ бѣ въ отпускъ и нѣмаше кой да уреди отвоза. Назначения наскоро началникъ щаба на дивизията едва успѣваше да приеме допитанията и да дава съответнитъ распоредби. Генералъ Рибаровъ се суетѣше въ всичко; при всѣко донесение, той отпираше картата и търсеше пунктоветъ, поради което го запитахъ: обикалялъ ли е позицията презъ двегодишното столново на нея, на което получихъ отговора, че не е обикалялъ, понеже билъ боленъ. На повторното запитване: *защо не е пожелалъ да бѣде смѣненъ на време*, Рибаровъ отговори, че *презъ минувания день телеграфиралъ въ главната квартира на годинитъ*. — когато въ сжшность, подобна телеграма той получи на другия день, следъ като бѣхъ вече поискали уволненото му.

Понеже видѣхъ съ очитъ си, продължава генерала, безплатното отстъпване въ тилтъ и че подкрепленията се из-

прашатъ напредъ, гдѣто могатъ да бждатъ увлечени отъ отстъпающитѣ, подадохъ следната телеграма до щаба си въ Кюстендилъ:

„Тукъ положението е неясно и се мени всѣки часъ. Частитѣ сж доста разстроени, особено 29, 32 и 80 полкове, а отчасти и 24 полкъ. Липсва свръзка съ съседитѣ и нѣма предваритѣлно решение за стабилизиране новъ фронтъ; както върви работата не е мжно противника да печели все нови и нови успѣхи. Ако ли едно отстъпване се наложи, I армия трѣбва да вземе мѣрки за охрана съ завиване на дѣсния си флангъ по Мариянската планина. Трѣбва да се направи всичко възможно за да се пратятъ подкрѣпления, а особено повече планинска артилерия, и пр.“

За да спра безредието, още на мѣстото разпоредихъ: пристигащитѣ подкрѣпления да се спиратъ северно отъ с. Конопише, дето да се стабилизира единъ фронтъ, къмъ който да се присъединятъ отстъпающитѣ части, както и резерва, изпратенъ отъ I армия (2 полка и 5 батареи).

На 18, заминахъ отъ щаба на 3 дивизия съ най-грозно впечатление. Войскитѣ отстъпваха безспирно; не се задържаха на никоя позиция. Частитѣ, разнебитени и излѣзли изъ ржцетѣ на началницитѣ си, не слушаха никого; заплашваха съ оръжие всѣки, който се опита да ги посвѣтва да се върнатъ обратно. Цѣли взводове, безстройно и навели глави, вървяха назадъ. На запитване кждѣ отиватъ, или не отгоряха или даваха оскърбителни отговори.

Вечерта пристигнахъ въ Шипъ и имахъ разговоръ съ командующия XI армия генералъ Щойбенъ. И тамъ сжщо нѣмаха ясна представа за положението. Генералъ Щойбенъ, не само считаше невъзможно настѣпването съ войскитѣ му, а че може би ще се наложи скоро тѣ да отстъпятъ отъ главната позиция. Тукъ се съгласихъ съ мнението на началникъ щаба Шверинъ да се не бърза съ отстъпването, понеже смѣтахъ, че, следъ нѣкой день, може да стане възможно да минемъ съ дѣсното крило въ настѣпване.

На 19 септември се върнахъ при щаба въ Кюстендилъ, но понеже отъ свѣденията, които се имаха тамъ, разбрахъ че приятеля се насочва въ посока на Шипъ, решихъ да замина за Криволакъ и да организирамъ временна тамъ съпротива, докато пристигнатъ подкрѣпления и се уреди нападъ на

приялелскитѣ флангове съ 2 и 4 дивизии и съ всѣскитѣ отъ I и II армии. На 20 септември, по шосето за Криволакъ, срѣцнахъ групи войници, омърлушени, мрачни, не искаши да се спратъ; нѣкои даже заплашваха съ оржие. Пятъ бѣ мърстѣнъ съ отстѣпающи обози. Безредица ужасна; всѣки се стреми да се отдалечи възможно повече отъ бойното поле.

На следуюция день, намѣрихъ тоя пътъ още по-задрѣстенъ. Срѣцнахъ въ отстѣпление 80 и 87 полкове, съ две планински батареи, следъ малко пристигна и 66 полкъ. Въ тѣзи части, офицери и войници, началници и подчинени, бѣха стиснѣми отпаднали душевно и физически. Лица изтощени и изгорѣли отъ слънцето, устни попукани отъ жажда. Това бѣха хора още съ запазена дисциплина и съ съзнание на полга; тѣ ме послушаха, върнаха се назадъ и заеха позицията, която имъ указахъ. Тамъ имаше и 2 ескадрона отъ 6 коненъ полкъ, съ командира на полка, полковникъ Войниковъ. Тѣ бѣха бодри и дѣйствуваха смѣло. Пѣхотнитѣ войници имаха само по 20 патрона на пушка, а въ батареитѣ по единъ снарядъ. Тутакси разпоредихъ да се докаратъ татѣхъ отъ Велесъ съ камиони и да се доведатъ отъ Щипъ товари за изнасяне на позицията вода и храна. За общъ началникъ на тѣзи войски назначихъ полковникъ Икономовъ. Общата дисциплина на тия случайни защитници на Криволашката позиция едва достигаше около хиляда и двесте души. Нѣмцитѣ и тукъ вече се бѣха намѣсили. Генералъ Шойбенъ бѣ изпратилъ нѣкой си майоръ Фалкенхаузенъ, а генералъ Шолцъ полковникъ фонъ Плацманъ (изглеждащъ на изващъ отъ нѣкоя архива и дошелъ да си създаде кариера на войнъ грѣбъ). Скрилъ автомобиля си въ едни храсти, сгущилъ се тамъ съ телефона си, тоя германецъ започна да припиква при себе си нашитѣ началници отъ позицията. По-късно видѣхъ, че той бърка на работата, заповѣдахъ да не изпълняватъ заповѣдитѣ му, и тъй като на Криволашката позиция нѣмаше нито единъ германски войникъ, прѣдложихъ му да си върви. Дълго време се мъчихъ да влѣза въ телефонна връзка съ шаба на дѣйствующата армия и съ командующия I армия; телефонитѣ бѣха въ германски рѣжъ, и, никъде, следъ дълги препирни и заплашване, сполучихъ да изгледя телефона. Отъ тукъ заповѣдахъ на шаба на дѣйствующата армия да телеграфира на началниците на 2 и 4 армий да атакуватъ въ флангъ настѣпация къмъ Криво-

лакъ неприятелъ. Отъ командующия I армия поискахъ да отдѣли колкото може войски за да атакуватъ въ флангъ по посока на с. Радня, на което ми се отговори, че може да отдѣли само 14 Македонски полкъ, комуто вече далъ тази задача. На 29 Ямболски полкъ, който бѣ миналъ по-рано презъ Щипъ за Кочани, пратихъ заповѣдъ да се върне назадъ. При минаването му презъ Щипъ, пропуснахъ го край себе си; на поздрава ми нѣкои войници отговориха, а по-голѣ-маса частъ мълкомъ отминаха. Ротитѣ бѣха въ много слабъ съставъ. Виждаше се една злоба у войницитѣ; па и самитѣ офицери бѣха омърлушени. Заповѣдахъ полка да се спре южно отъ Щипъ, въ поддръжка на частитѣ при Криволакъ.

На 24 септемврий, неприятеля почна да натиска върху Криволашката позиция и да обхваща фланговетѣ ѝ. На пристигналата отъ югъ тежка батарея заповедахъ да спре и да заеме позиция. Стрелбата отъ нея подбодри нашитѣ войници, и неприятеля, спре напора си срещу дѣсния флангъ, обаче къмъ 2 ч. сл. пл., той отново почна да натиска и слабитѣ ни части, застрашенн стъ двата фланга и изморени отъ безводието, почнаха безредно да се оттеглятъ. Офицеритѣ не можеха повече да въдворятъ реда. Остана пакъ полковникъ Войниковъ, съ своитѣ два ескадрона и картечници, да задържи неприятеля и да дава възможностъ на пехотата и артилерията да се оттеглятъ. 29 Ямболски полкъ, който бѣ оставенъ отъ мене въ поддръжка, южно отъ Щипъ, още презъ нощта бѣ изчезналъ. Подкрепленията, за които съобщиха на действующата армия, че пристигатъ, не се явиха; германскитѣ подкрепления сжшо. При това положение, убедихъ се, че не може повече да се задържи неприятеля, нито да се организира нѣкъде наблизю съпротива и заповѣдахъ на подполковникъ Икономова и полковникъ Войникова да се одръпватъ постепенно къмъ Калиманската позиция. Въ Радовицъ потърсихъ телефонна връзка съ командующия I армия, обаче не можахъ да я добия; телефона се укъа заетъ отъ германски обозни офицери, не признаващи никакво българско командване; за тѣхъ бѣ много по-важно да спасятъ своитѣ обози и това, което бѣха ограбили отъ българското население.

Указаната съпротива у Криволакъ и постепенното съ бой отдръпванн на 6 коненъ полкъ повлия върху противника

и той почна да настъпва предпазливо по лѣвия брѣгъ на Нирдаръ, съ което бѣха спечелени три дни.

По пѣтя за Радовищъ сварихъ два камиона съ германски войници (отъ ландшурма), идящи на помощъ; по-нататкъ другъ камионъ съ германски картечници. Като ги запитахъ, защо не вървятъ напредъ, тѣ ми отговориха, че нѣматъ патрони и газови маски. Това бѣха обещани.ѣ германски дивизии!

Въ Радовищъ пристигна генералъ Цвѣтковъ, който бѣ получилъ заповедъ: съ части отъ I армия да атакува флангово неприятеля на Криволашката позиция. Генералъ Цвѣтковъ ми доложи, че разложението почнало и въ 9 дивизия и се съмнѣва въ устойчивостта и на поверенитѣ му части, а на сутринята, следъ направената провѣрка, той ми заяви, че войскитѣ му съвсемъ не вдъхватъ довѣрие. Войници и офицери били омърсушени, убити духомъ; между първитѣ се слушало рѣмжение и незадоволство.

На 25 септември, заминахъ за щаба на I армия, който се бѣ преместилъ въ с. Баница. Сварихъ го готовъ да отпътува за Пехчево. Командующия армията ми доложи, че войскитѣ му отъ день на день все повече се разлагатъ. Предшлия день билъ при тѣхъ на Костуринската позиция; всичкитѣ му обещали, че ще останатъ тамъ и ще срещнатъ неприятеля, обаче вечерята тѣ се дигнали отъ позицията и отстъпили. Предложихъ на генералъ Нерезова, като оттегли армията си къмъ Пехчево, да заеме позиция по планинитѣ: Цвѣтъ Мезаръ, Драголева планина и върха Огражденъ, а войскитѣ на генералъ Цвѣтковъ да се оттеглятъ на Калиманската позиция. Отъ с. Баница продължихъ за щаба на XI дивизия, командвана съ Князь Кирилъ, който презъ нощта, съ голѣмъ шумъ, бѣ успелъ да се промъкне между отстъпващитѣ войски.

(Бѣхме пропуснали да споменемъ, че Царския синъ Кирилъ Прѣславски, командуваше батарея въ 5 Дунавска дивизия и презъ цѣлата война се намираше на бойната линия и, заедно съ другитѣ строеви офицери, носеше тяжеститѣ и опасността въ първата линия. Авт.).

Къмъ обѣдъ, продължава г-лъ Тодорова, стигнахъ въ щаба на тая дивизия, гдето всичко бѣ спокойно. Следъ обѣдъ отидохъ въ щаба на II армия, гдето командующия армията ми доложи, че частитѣ му, макаръ още и здрави, не са въ състояние да предприематъ каквото и да е настъпление.

Като се убедихъ, че не ще може да се спре по-нататъшното неприятелско напредване, че разложението на войските отъ 3 и 2 дивизии е пълно и че е почнало да се разпространява и между войските отъ I армия, за да се запази цялостта и здравината поне на II армия, решихъ да преположа на правителството да побърза съ сключването на примирие.

Извикахъ по телефона министър-председателя г. Малиновъ, изложихъ му положението на фронта и изказахъ мнение да се предложи примирие и да се спратъ военните действия*.

Съ горното изложение генералъ Тодоровъ прави кратъкъ отчетъ за дейността си като замѣстникъ главнокомандующия, която, като неизвестна за мнозина, давала поводъ за натяквания върху му, че, съ заминаването си, презъ най-решителните дни, на фронта, билъ изпусналъ отъ ржце главното командване. . . " Азъ, добавя той, при бъркотията, която сварихъ, съ автономността на германското командване, при слабото ориентиране, което получихъ, за произлъзлото при Добро поле отъ щаба си въ Кюстендилъ*), и при нередовното функциониране на телефонните и телеграфни съобщения, не можахъ нищо друго да направя освенъ да отида на фронта както постоянно правеше генералъ Жековъ, и да се помъча тамъ да бжда полезенъ. Азъ не държахъ смѣтка за постоянната опасностъ отъ неприятелските аеропланни картечи нили и за възможността да пострадамъ отъ бунтарски ножъ или куршумъ, и заминахъ при частите. Наистина не успѣхъ да дамъ шастливъ повратъ на работите, обаче, при тежкото положение на новоназначенъ и още безъ авторитетъ, замѣстникъ, когото войските виждаха за пръвъ пътъ, азъ направихъ всичко възможно, споредъ собствените си схищания, действайки на самото мѣсто и поддържайки постоянно връзки съ Щаба си, комуто телеграфирахъ да заповеле направо на 4 Преславска и 2 дивизия да атакуватъ въ флангъ. Когато съобщенията бждеха прекъснати, азъ щѣхъ да бжда вече съвсемъ безполезенъ, ако се намирахъ въ щаба, отколъ

*) Генералъ Тодоровъ заявява, че (като помощникъ главнокомандующия), искалъ да му се опредѣлятъ правата, да му се разреши да обиколи фронта и да се запознае съ частите, обаче било му разрешено само да направи прегледъ на частите на командования отъ него до скоро II армия.

ното като бѣхъ на фронта. Веднѣжъ се върнахъ въ Кюстен-
 дилъ, но щомъ разбрахъ, че противника се доближава до
 Варларъ, тутакси заминахъ отново на фронта, за да уредя
 съпротива при Криволакъ, съ което спечелихъ два-три дена,
 да не навлезатъ враговетѣ въ пределитѣ на Царството,
 преди сключването на примирието. Изобщо, непознаващъ
 положението, азъ не можахъ да направя на 16 бърза про-
 мѣна въ завареното становище на шаба, да вземе само-
 стойно решение и да го наложи върху онова на началника
 на полка си и на групата Шолцъ."

Така е, ще добавимъ и ние, защото, при подобно опасно
 положение, само гениялнитѣ военачалници, които сж много
 рѣзки, взематъ самостоятелни решения, и въобще отиватъ „*à
 l'aveugle*" за повратъ въ действията. Иначе при подобни усло-
 вия, който и да би билъ отъ строевитѣ началници на мѣстото
 на генералъ Тодорова едва ли би могълъ да направи нѣщо
 за спасението на Отечеството.

ГЛАВА X.

Една българска победа средъ катастрофата, останала безъ последица.

На 18 септември, съглашенците бѣха вече пълни господари на Мориховскитѣ планини. Тѣ образуваха силенъ плацдармъ и оттамъ можаха да се насочватъ въ желателния посока, а особено въ свободната вече и най-къса къмъ Овче поле, та да заплашатъ тила на I и XI армии и съобщенията къмъ Царево село, по Морава и къмъ Скопие. Тѣ почнаха усилено да преследватъ отстъпвающитѣ части, особено съ аеропланнитѣ си ескадри, и тѣхното нахално увиране, на 21 вече достигна р. Вардаръ. Следъ двудневенъ бой, около с. Дрѣновци и Градско, тѣ отхвърлиха пристигналиятъ български полкрепления и окончателно осигуриха по-нататъшното си настъпване. Време за колебание не оставаше и крайно необходимо бѣ да се вземе по-скоро решение: *или контратака съ армиитѣ отъ свободнитѣ крила, или незабавно отдръпване на цѣлия фронтъ.* Обаче сгоднитѣ моменти презъ 18, 19 и 20 бѣха безвъзвратно пропаднали. Когато I и II балкански бригади не искаха повече да се биятъ и безредно спускаха къмъ Вардаръ, тамъ, около Дойранъ, частитѣ на I армия на генералъ Нерезовъ, не само останаха на позициитѣ си, но нанесоха и тежко поражение на английскитѣ и гръцки войски. Защо не бѣ използванъ тоя голѣмъ успехъ, ще видимъ по-нататъкъ, следъ като се запознаемъ съ тоя победоносенъ бой.

I армия имаше следния съставъ и разположение: а) *дясна участкъ* — 5 Дунавска дивизия, по дѣсния брѣгъ на р. Вардаръ, на височинитѣ, спускащи се въ източна посока отъ пл. Кожухъ до Гевгели; б) *центъръ* — Планинската и 9 Плевенска дивизия, по лѣвия брѣгъ на Вардара до подножието на Бѣласица и в) *лѣва участкъ* — една Македонска бригада, по югозападнитѣ склонове на Бѣласица. Общия фронтъ бѣ около 50 к. м., срещу който противникътъ разполагаше съ 4 английски, 4 гръцки и 2 французки дивизии.

На 16 септември (следъ пробива на Добро поле), англичанитѣ, съ около 16 батареи, открили силенъ огънь по позициитѣ на 9 Плъвенска дивизия на генералъ Вазовъ (Вл.), и изстреляли около 70,000 снаряди. Частитѣ заели мѣстата си и останали въ пълна бойна готовностъ. На 17, въ ранни зори, противника открилъ огънь съ около 550 топа, по участъка на 9 дивизия, а също и по 5 Дунавска и Планинската дивизии, обаче последния съ голѣми прекъсвания. Той пусналъ аеропланни ескадри (за урегулиране на огъня си), а нашия въздушенъ флотъ не билъ въ състояние да се противопостави. . . Артилерийски огънь изсипалъ около 300,000 снаряди, изборилъ на много мѣста теленитѣ мрежи, окопитѣ, телефонитѣ и телеграфни съобщения, обаче солидно устроенитѣ галерии — не можалъ да повреди, и пехотата въ тѣхъ спокойно очаквала срещата съ неприятелскитѣ части.

На смръкване, противника се опиталъ да настѣпи, обаче билъ отблъснатъ. Къмъ 10 ч. сл. пл., неприятелския огънь достигналъ максималното си развитие и продължилъ цѣла нощъ. Разположението на плевенци било засипано и отъ снаряди съ задушливи газове, и всички галерии и подслони били запълнени съ дебели удушливи пластове. Наденатитѣ свои причинно маски отстранили опасността, макаръ че много войници били опиянени и почти отровени. Това показвало, че войната на сутринта е предстояща, поради което нашата артилерия, не обръщайки внимание на неприятелската, поддържа усиленъ огънь по закрититѣ пунктове, гдето се предполагало да има съсредоточени неприятелски части.

На 18 септември, къмъ 4¹/₂ ч. сутринта, артилерийския огънь по плѣвенци отново билъ засиленъ, а подъ негова защита, неприятелскитѣ части, придружени отъ ниско хвърлящи аероплани, се понесли въ атака. Огъня на далекобийните топове билъ принесенъ въ тилтъ, по пжтищата и по железницитѣ, и даже по шаба и домакинската служба на 9 дивизии. За непосредствено водене на атаката върху плѣвенци и припадката македонци, английския генералъ Милне насочилъ три английски и два гръцки дивизии, и два французки полка, съ около 56 дружини, 550 орджия и 1300 картечници, срещу 11 дружини, 150 топа и 250 картечници, български. Дадения аеропореплането на командующия армията 14 Македонски войска, по заповѣдъ на генералъ Шолцъ, билъ отнетъ и изстрелялъ къмъ Мжгленско.

Нашата артилерия употребила извънредни усилия да спре атаката, обаче към 8 ч. пр. пладне, противника успял да отхвърли предните плъвенски части и почнал да се доближава до главната позиция. Нашите картечници, разположени шахматно, бомбардирите и миньорите, и решените да умрат пяхотинци, начело с началството, се надпреварвали въ усилията си, да спрат врагът... Цял ден всичко било забулено от прах и дим; виждали се само блъсците на ракетите и въздушните хвърчила: слушал се само хаосния шум на гърма на топовете и мините, на нервното трекане на картечниците, и на ехото-хала от планините. Всичко било съборено, унищожено; здрави били само войниците, готови да посрещнат и контра-атакуват противника. Борбата вече била въ пълния си разгар, а, през това време, генерал Неръзов нямал никакви сведения за хода на боя и, ако и да бил спокоен, че плевенци ще изпълнят честна дълга си, решил да отиде въ бойната линия и съ присъствието си още повече да ги окуражи.

Към 10 ч. пр. пл., когато противника навлезъл въ някои участъци от главната позиция, намисили се частните поддръжки на дивизията и армейските резерви, и съ контр-атака, отблъснали неприятелските части и взели обратно изгубените пунктове. Съсредоточения огън на нашите батареи нанесал големи загуби на бѣгашия противникъ.

Атаката срещу плѣвенци била отбита, обаче, към 2 ч. сл. пл., една силна колона, собствено Критската гръцка дивизия, подпомогната съ части отъ 28 английска, неочаквано се насочила къмъ лѣвия флангъ на армията, срещу Македонската бригада, намираща се на позиция по юго-западните склонове на Бѣласица), брояща всичко 3000 борци, 60 картечници и 24 орждия. Цѣлта на атаката била да се овладѣ единствения път за отстъпване на армията, шосето Валандово-Струмица. Тая колона се разгънала въ боен редъ и извадила по рѣчището придружаващите я 9 батареи... Последните, стигнали на действителенъ артилерийски обстрѣлъ и вече застанали на позиция, били обсипани отъ нашата артилерия съ убийственъ огънъ и, въ продължение на късо време, били доведени до несъстояние да действуватъ. Конете, прислуга, упряжь, зарядни ракли зафърчали на парчета и цѣлата тая артилерийска маса била разнебитена и орждията ѝ изпочупени. А въ това време неприятелските пѣхотни части бързо отивали къмъ позициите,

обаче, нашите батареи пренесли огъня си върху тях и ги подпалили въ бѣгащи тълпи. При подобна грѣцка напасть, високата трева, покриваща полето, се запалила и почнала да гори падналите ранени и настигнатите бѣглци, Бойното поле заприличало на ада на Данте, въ който най-тежката участъ се паднала на грѣцката Критска дивизия.

Този е билъ момента за единъ контра-ударъ, поради което генералъ Нерѣзовъ разпоредилъ: невзелата участие въ боя дружина отъ 34 Троянски полкъ да стане задъ участъка на Македонската бригада и самъ отишелъ при германския полкъ (иску пристигналъ при армията), та заедно съ поисканата помощъ етъ II армия, да насочи бригадата въ контра-атака. Оказало се обаче, че германския полкъ е билъ прикованъ на западъ и, понеже помощта отъ II армия закъсняла, контра-атаката била отложена.

На смръкване боя замрълъ, за да не се почне вече нищо. Гърците оставили на бойното поле повече отъ 1000 мъртви, много тежко ранени, и стотици плѣнени, успѣли да се укриятъ въ мъртвото пространство предъ позицията. Предъ 9 дивизия, следъ пладне, боя сжщо затихналъ. Отбития противникъ оставилъ и тамъ хиляди трупове и множество разбито; плячка: 50 тежки и 100 леки картечници, хиляди пушки, много снаряди. Заловени били около 400 пленници.

Вечерята генералъ Нерѣзовъ заповѣдалъ на Планинската дивизия да удари презъ нощта въ флангъ на английските части, все още стоящи, ако и отдалечено, срещу 9 дивизия. Атаката излѣзла сполучлива и осуетила действието на изчерпоточената тамъ английска дивизия, за обходъ на дѣясното крило на 9 дивизия.

На 19 септемврий, преди разсъмване, противника предпознелъ нови нападения. До 3 ч. преди пладне, неприятелската артилерия хвърлила 9 газови вълни върху главната позиция на пехотенци и следъ това пехотните му части отново трѣгнали въ атака. Излѣлъ се новъ ураганъ отъ снаряди и се завили редица атаки и контра-атаки. Плѣвенци и тоя пѣтъ пехотници безстрашие и непоколебимо отразявали неприятелските натори. Въ тоя последенъ и най-силенъ бой, английските и грѣцки дивизии окончателно били разбити и безредно се оттеглили въ укрепените си позиции.

Побѣдата при Дойранъ е била спечелена при загуби на 10 офицери и около 3000 войника, срещу 12,000 души гърци и турци и двойно повече ранени.

Следъ боя, ликующитѣ побѣдителѣ, почнали да се уреждатъ за нови подвизи: да посрещнатъ други атаки или да минатъ въ настѣпление. За да може да настѣпѣ, командующия армията поискалъ подкрепления поне два полка, обаче вмѣсто да му се дадатъ такива, получилъ заповѣдъ да оттегли незабавно цѣлата си армия (заплашена съ обхопъ отъ западъ). Това било грѣмъ отъ ясно небе, и, при всичкитѣ противопостави и молби, генералъ Нерезовъ, ако и да видялъ, че това отстъпване, следъ тежко изнесена победа, ще деморализира войскитѣ, билъ принуденъ да заповѣда отдръпването. То се почнало на 20 презъ ношъта.

Ето славната победа, която нанесоха частитѣ на I армия; ето какъ доблестно се противопоставиха юнацитѣ плевенци, планинци и македонци, срещу двѣсно по-силния противникъ, действащъ и съ одушливи газове, и то, едновременно, когато французи и сѣрби нахално гонеха безредно отстъпващитѣ отъ Мориховско части. Ето какъ въ обратъ получаватъ работитѣ, когато началницитѣ не се стряскаатъ предъ нищо въ борбата срещу деморализацията, и успеятъ да разведрятъ войнишкѣта заблуда и да въдворятъ въ душата на борцитѣ чувството на дългътъ за силна противопостава. . . Ето най-после какви резултати могатъ да се получатъ, когато позициитѣ сж укрепени системно и борбата се води при дълбоко разположение на частитѣ, застанали отзадъ на главната отбранителна линия, при едно слабо замане на предната позиция.

Презъ време на тия боеве, съседната II армия не е била потрвожена и тя не рискна да спомогне на атакуваната I армия, или пъкъ, съ частично настѣпване, да се опита да спре развиването на неприятелския успехъ въ Мориховско. Отъ поисканитѣ разяснения отъ началникъ щаба на тая армия генералъ Сирмановъ, се установява следното:

- II армия въ съставъ: 2 бригади отъ Македонската дивизия — на Бѣласица, 7 Рилска дивизия — около Демир-Хисаръ и 2 Тунджански бригади — при Сѣресъ, всичко 40 дружини, е била изтегната на единъ фронтъ около 60 км. Всичкитѣ полкове, поради маларията, имали слабъ съставъ, около 1100 души всѣкой, и едва можели да заематъ голѣмитѣ участъци. Предварителна подготовка за възможна офанзива не е била заповѣдана отъ щаба на действующата армия и е останала въ сила директивата за пасивностъ, на

ради което не е била направена никаква промѣна въ разположението на армията. При голѣмия фронтъ, било опасно да се ослабва предната линия и предварително да се образува отпадъ маневрено ядро. При това, на предстоящата съглашенска офанзива щаба на II армия е гледалъ като на по-раншниятъ и не е вѣрвалъ, че може да се развие до степенъ, я компрометиращъ силно общия фронтъ. На произхождащитъ боеве около Дойранъ се е гледало спокойно. Знаейки изпъредно силно укрепената позиция на I армия, а особено на 9 дивизия по в. Джбъ, и засилването на тая армия съ батареи, взети отъ II и IV армии, и предаването къмъ нея на III Македонски полкъ, генералъ Луковъ е считалъ отбраната на I армия осигурена и че единствената подкрѣпка, която трябва да укаже на тая армия, е да стои твърдо на позициите си и съ това да запази и лѣвия флангъ на тая армия.

Когато генералъ Нерѣзовъ поискалъ подкрѣпления, генералъ Луковъ му изпратилъ единствената свободна дружина отъ съседната Македонска дивизия и повече нищо не е можело да направи. Освенъ взетитъ отъ армията му 4 тежки батареи за I армия, било му отнето още и цѣло полско артилерийско отдѣление и почти всичката планинска артилерия, които били придадени на изпратенитъ, за посрещане на неочаквания успехъ, къмъ Мориховско и Кривскакъ, войски, по които което осганалата му артилерия вече била безъ въпрегательни сили и не можала да се запрегне. За да се спомогне за отбиването на атаката на Критската дивизия срещу I армия, той изпратилъ една тежка батарея по склона на Бѣласица, която, съ фланговия си огънь, съдействувала много за разгрома на тая дивизия. Тѣй че II армия не е бездействувала, а съ заздравянето си по Бѣласица, като остъ на връщане при по-нататъшното огъване на отстъпвающитъ линии между пл. Батунъ и Струмица, е принесла заслуга за ненагазването на провалянето въ предѣлитъ на Царството. Ако тя бѣ настѣпила, нямало е сто на сто да се дезорганизира и прѣсне и, съ това, да постави и I армия въ положение да не може да отстъпи.

Настѣпване съ цѣлата армия за контра-ударъ било нецѣлюлюбиво. Преди всичко не се е разполагало съ коне за заздравяване на батареитъ (полски). Круша планина била твърде силно укрепена, повече отъ позицията на Плѣвении по в. Цѣтъ (у която англичанитъ си разбиха главата), и срещу нея

нужна е била силна тежка артилерия, съ каквато армията не разполагала. Частитъ първомъ трѣбвало да преминатъ 15 километровото равнище по Струма, да завладѣятъ първата неприетелска позиция по лѣвия брѣгъ на рѣката, и, като се прехвърлятъ на дѣсния, да атакуватъ и втората, сѣще по-силно укрепена, неприятелска позиция по Круша планина. По полето всичко се виждало като на дланъ и нѣмало никакви закритиѣ за позиции на артилерията и подстъпи за пехотата, поради което атакующитъ сж рискували да попаднатъ подъ накрѣтенъ огънь, много по-ужасенъ, отколкото англичанитъ и гърцитъ при Дойранъ. Повече отъ очевидно било, че подобна атака, особено безъ достатъчна артилерия, не е по силитъ на войскитъ и щѣла е да се свърши, или съ повръщане назадъ още въ началото на кръстосания артилерийски огънь, или пъкъ съ тежко поражение въ последния моментъ. Едното и другото щѣло е да донесе безредно отдрѣпване назадъ, когато гърцитъ би използвали за натикването на тая армия въ тѣхното Кръсненско дефиле и за катастрофалното ѣ тамъ разбиване.

Тия сж мотивитъ, които щабътъ на II армия противно поставя срещу натякванията, че по собственъ починъ, не е заповѣдалъ контра-офанзива срещу Круша планина. Тая аргументация, ако и противна на принципа — да се парира не приятелския успехъ съ удари отъ фланговетъ, се явява пакъ основателна, понеже контра-удара освенъ, че не е билъ предварително подготвенъ, а напротивъ ослабенъ съ изтеглянето на артилерията, па и самъ командующиятъ армията полковникъ е билъ убеденъ, че при подобни условия, ако той се предприеме, не само нѣма да донесе успехъ, но сигурно повръщане назадъ и паника...*) а тогава: бѣгство по Кръсненското дефиле и навлизане на гърци и сърби въ предѣлитъ на България, по-рано отъ сключеното примирие, нѣщо, което съществено е щѣло да влоши положението ни, като по-

*) Презъ май месецъ, когато е било заповѣдано на II армията ипомогне на обратното завладѣване на Яребичинитъ височини, съ демонстративна атака къмъ Круша планина, спусналитъ се части на полето постепенно се издърпали презъ нощта назадъ; просто не искали да настѣпватъ. За тия части паметни били още голѣмитъ изгуби, които дадоха 13 Рилски и 14 Македонски полкове презъ 1918 год., въ тридневнитъ боеве срещу англичанитъ, а особено при атаката на с. Еникьой.

дени съ силата на оржжието. — Ето защо, принудени сме да търсимъ и тукъ вината по-горѣ, у щаба на действующата армия, който бѣ длъженъ предварително да обмисли въпроса за контра-удара, да заповѣда подготовката му и да наложи *"Vincit qui popo"*, решението си на командующи армиитѣ.

Интересното е, че IV армия, намираща се долу при морето, бѣ държана въ пълна неизвестностъ за произлѣзлото на Добро поле. Едва на 16 презъ нощта бѣ узнато, отъ частотъ източникъ, че противника е пробилъ фронта, обаче нащитъ сж успѣли да се задържатъ по дветѣ страни на в. Голямата Козякъ. На другия день бѣ узнато отъ II армия, че за отбиването на противника били насочени 4—5 полка, което увеличи увереността, че противника сигуръ ще бжде отхвърленъ. На 17 презъ нощта, сжщо чрезъ щаба на II армия, бѣ узнато за силнитѣ боеве, които противника води въ Мориховско, полска вероятностъ съ изпратенитѣ тамъ подкрепления; а когато на 19 вечерта се получи съобщението, че I армия на генералъ Нерезовъ е останала победителка при Дойранъ, вече се счете, че всичко отива въ наша полза. На 20, за по-големи подробности по Дойранския бой, бѣ извиканъ по телефона генералъ Луковъ, който едва вечерта можа да се яви (беше на неблюдателния си пунктъ на в. Висока чука на Бѣлавица) и събщи, че I армия почнала да отстъпва (противникътъ заплашилъ дѣсния ѝ флангъ). Тая изненада, бѣ доплатена на 21 отъ заловената радиотелеграма за станалия бой при Трояци, — т. е., че противникътъ е вече около Варна. Тогава едвамъ можа да се разбере, че всичко е изгубено. Командующия IV армия поиска да говори съ щаба на действующата армия и да узнае подробности по станалото.

II. при всичкитѣ направени до тоя день безуспешни опити да се влезе въ свръзка съ тоя щабъ, следъ четиричасово пошпо чакане на телефонътъ, успѣ да се говори съ генералъ Бурмова. Генералъ Тошевъ въ присѣдствието на началникъ, щабъ генералъ Азмановъ, началникъ на оперативното отделение подполковникъ Василевъ и личния си адютантъ капитанъ Гължбовъ, натякна защо го държатъ въ неведение и запита: защо не действуваме, на което генералъ Бурмовъ отговори: *"Взели сме всички мърки и пристигатъ онѣ 6—7 дивизии; само вие се дрѣжете здраво на позициитѣ"*. Това хубаво известие, потвърдено и съ официална телеграма, възбуди още повече надеждата, че съглашенцитѣ въ Варна ще бждатъ бити.

На другия денъ се пилучи въ щаба на IV армия телеграфна бележка отъ генералъ Р. Петрова, отъ София, съ която, като се съобщаваше за ликуването на столичани, поради слуха, че IV армия е завладѣла Круша планина и излязла нѣтъ тилъ на съглашенците, се добавяше: „Ако не е верно, генералъ Тошевъ непременно да го направи“. Идея отлична, обаче късипи и не отговаряща вече на обстановката. Зещото IV армия, освенъ че се намираще долу при морето, а Круша планина бѣ северо-западно, срещу II армия на генералъ Лукова, но още рѣдко полагаше само съ 6 свободни дружини, които, затворени нѣтъ тѣсното пространство между Тахинското езеро и морето, можяха да настѣпятъ фронтално и то само презъ трѣтъхъ минирани моста на дълбокия Чай-Азж (устието на Струма), за защитата на които бѣ построена предмостна укрепена линия и друга, още по-солидна, по висотитѣ на лѣвия брѣгъ на Чай-Азж. Подобна операция съ малко сили (6 дружини), даже и да успееше, като отдалечена и оставена безъ подкрепа отъ другитѣ армии, не можеше да укаже влияние върху успеха на неприятелския пробивъ въ далечния Мъгленско-Мориховски участъкъ, и частитѣ ѝ рискуваха да бждатъ отхвърлени къмъ морето или притиснати у Тахинското езеро.

Ото картата изведнажъ се вижда, че подобна операция би имала смисълъ при общо настѣпване съ I и II армии, което трѣбваше да бжде заповедано, или пъкъ да бѣ съобщавано своевременно за положението въ Мориховско, тѣ, като се влезеше въ споразумение съ генералъ Лукова, да се предприема действия по частенъ починъ. Тогава IV армия, като се береше съ време двата полка отъ 10 дивизия, охраняващи морския брѣгъ, отъ устието на Струма чакъ до онова на Моста, и, като оставаше само 38 полкъ на Кара-баиръ, при Чай-Азж, можеше да засили II армия съ три полка, или пъкъ да се реши да форсира мостовѣтъ на Чай-Азж, па ако ще би и половината отъ хората да бждатъ хвърлени въ вода, издавени въ устието на Струма и натъркаляни по склоноветѣ на Кара-баиръ и по отсрещния брѣгъ.

Докато се разбере истинското положение, победоносната I армия вече отстѣпваше; II армия трѣбваше да се грижи за осигуряване на застрашения си дѣсенъ флангъ, а малката I армия при морето сама нищо не можеше да помогне. . . Ето защо командующия IV армия отговори на генералъ Петрова: „Обърнете се по въпроси къмъ главното

инициатива в Кюстендилъ, отгдето получавамъ директиви.“

Тъй или иначе момента за единъ контра-ударъ срещу противника успѣхъ бѣ вече пропуснатъ, като при това и предвиденото париране на противника, по Мориховско, при Градско и Криволакъ, претърпя пълень неуспѣхъ. За целта щабъ на действующата армия бѣ изпратилъ подкрепления: 14, 49, 17, 11, 37, 54 и 66 п. полкове съ десетина батареи, обаче, едновременно, безъ да бждатъ сведени въ командна единица и прѣчени фактически на единъ началникъ. При неуреденото продоволствие и подъ влиянието на лошото впечатление отъ безредното отстъпване, тѣ не бѣха въ състояние да издържатъ врага, па даже и да му оказатъ сериозна съпротива. Противникътъ успѣ лесно да ги отхвърли оттагъкъ Вардара.

Що това късно и неуредено маневриране, тоя пропускъ не да се постави по-рано маневрено ядро въ долината на Вардара, иейде централно между Градско и Криволакъ, отгдето да може да се насочва, спорѣдъ нуждата, въ желателна посока, бѣ главната причина, както за неприятелския успѣхъ въ Мориховско, тъй и за изпускането да се използва победата на I армия за преминаване въ настѣпване.

Оставахе вече единственото решение: *Да се извади по-рано цялата българска армия отъ тежкото положение съ противника възможно по-назадъ, вгнъ отъ влиянието на противника, гдето да се устрои и укрепи.* Обаче и за подобно решение пакъ бѣ потребна голѣма смѣлостъ; трѣбваше да се имаме нѣкой да поеме върху си отговорността за напушане тикова голѣмо пространство отъ освободенитѣ земи.

Наистина, генералъ Шолцъ бѣ заповѣдалъ едно отстъпление, обаче съ малка дълбочина, по една линия теглена отъ Бѣласица край Рабово—Валандово—Клепа планина—Набуна и по-нататъкъ северно отъ Битоля къмъ Перистеръ, въ която се измѣняваха само позициитѣ на I армия, на 4, 119 и I дивизии, — отдрѣпване все пакъ целяще възможно възможно запазване на територия. Това решение бѣ одобрено и щабъ на действующата армия, обаче бързо развитѣ се помисли попречиха да се реализира, и разположението остана по-малко. По тоя начинъ бѣха изгубени 3—4 дня и, въпреки това, щабъ на действующата армия бѣ узналъ, че съпротивитѣ вече сж достигнали Криволакъ на Вардара, той

заповѣда на генералъ Шолцъ: *Да се изучи и укрепи една линия отзадъ, по височинитъ северно отъ Тетово, Скопие и Щипъ, и по планинитъ Плачковица и Огражденъ, съ една добавка: отдръпването да става постепенно за печелене на време, поне три седмици, за да пристигнатъ идящитъ подкрепления.* Това важно разпореждане се правеше късно, когато противника можеше за 2 деня, а съ бой най-много за 4, да стигне до тая позиция и да я сваря, може би само изучена, но не и укрепена. Чудно се явява рекомандуването постепенно отдръпване, за да се спечелятъ три седмици, когато подобно нѣщо можеше да донесе окончателното разнебитване на армията, преди още да е стигнала новата линия. Сигурно трѣбва да се е разбирало, изтегляването на ядрата, полъ прикригнето на силни ариергарди, които, постепенно и съ бой, да задържатъ възможно повече противника, както обикновено се прави въ подобни случаи.

ГЛАВА XI.

Още едно българско нещастие, и защо то прокълбзе

Щаба на действующата армия, стреснатъ силно отъ бързото развиване на неприятелския пробивъ и вече правилно осъзнавъ положението, бѣ решилъ да се намеси ефикасно въ работитѣ на фронта. На 22 септември той заповѣда на щаба на групата Шолцъ: „Да засили вътрешнитѣ флангове на I и XI армии съ голѣми ядра, при Щипъ и Велесъ, които да не допуснатъ неприятелското напредване къмъ Овче поле, гдето се заплашватъ сериозно посокигѣ къмъ Скопие и Царово село); а сжщо — да изтегли, отъ дѣсния флангъ на XI армии, I. VI и Сборната дивизии и да ги съсредоточи при Скопие, гдето, заедно съ очакванитѣ подкрепления, да образуватъ маневрена група за контра-настъпване по долината на р. Вардаръ. Решение много верно, за стратегическата идея, на което, щаба на действующата армия заслужава велика похвала,—решение, което сигурно можеше да донесе—щастливъ поврагъ въ действията. На другия день началника на оперативното отдѣление подполковникъ Нойковъ, узналъ, че щаба на групта Шолцъ иска да отлага отдръпването на тия дивизии (генералъ Бурмовъ билъ на докладъ въ София), подалъ следната телеграма:

„Необходимо е да се бърза съ отдръпването на I, VI и Сборната дивизия; съ усилен и непрекъснати маршове, тѣ трябва да стигнатъ Скопие преди неприятеля, и съ това да му се попречи да ги откъсне отъ другитѣ наши части“.

Щаба на действующата армия почналъ вече да гледа спокойно на положението¹⁾, още повече, че германското главно командуване съобщило за тръгването на две австрий-

¹⁾ Щаба се противопоставилъ категорически на исканието на австрийското командуване — да остане известно време Сборната дивизия при Албания за съвместно действие съ австрийскитѣ тамъ войски.

ски и една германска дивизия, и на германския алпийски корпус. Съ образуването на силните ядра при Велесъ и Щипъ, а особено на онова при Скопие, се е печелило голѣмо преимущество за маневриране, за единъ голѣмъ контра-ударъ на флангъ на съглашенците. Обаче хубаво заповѣданото бѣлошно изпълнено. Поради деморализацията, която бѣ се придала и въ частитѣ на лѣвия флангъ на XI и на дѣсния на I армии, образуването на тия ядра при Велесъ и Щипъ, не можа да се извърши и оставаше само голѣмото ядро при Скопие, което, ако успѣеше да се организира, щѣше да бѣлошно достатъчно за произвеждане на рѣдъкъ въ историята контра-ударъ въ флангъ и тилъ; на увлѣклитѣ се северно сѣрбци — едно истинско копие отъ едновременно, по сѣщия теренъ, удари на Иваца и пругаритѣ му върху Васили Бѣлиг роубиеца.

Но уви, за нещастие, и това ядро не можа да се образува. На военния съветъ, станалъ на 18 вечеръта, въ Прилепъ, началникъ щаба на групата Щолцъ, графъ Шверинъ, заявилъ, че Царя билъ изказалъ желание да не се бѣрза съ отсѣпването на Охридъ, Струга и Ресенъ, и командующия XI армии генералъ Щойбенъ възприелъ това гледище. Той останалъ на него даже и следъ като е получилъ заповѣдта за отсѣпване на I, VI и Сборна дивизия къмъ Скопие. Замѣстникъ главнокомандующия, безъ да е знаелъ съображенията на щаба си, одобрилъ това гледище. поради което отсѣпването се почнало на 25 презъ ношъта и дивизиите успѣха да стигнатъ при Скопие едва на 29 вечеръта, за да получатъ съобщение за сключеното примирие. Ето това забавяне 2—3 дня, поради съобразяване съ царското желание, съставлява вече изхабяването на последния български корпус.

Царското желание, което бѣ изказалъ всѣки българинъ, за да се задържи възможно повече столицата на нѣкогашното ни западно царство, е било заявено предъ щаба на групата Щолцъ, който е знаелъ положението и е можелъ да осветли Царя, че подобно забавяне трѣбва да бѣде условно, иначе дивизиите рискватъ да бѣдатъ отхвърлени въ Албания. Най-послѣ, следъ като му бѣ категорически заповѣдано отъ българското главно командване, тоя [щабъ] трѣбваше не само да разпорежи за отсѣпването. Изказвалъ ли е Царъ подобно желание, не можемъ да знаемъ, обаче отъ този фактъ, която лежи въ по-нататъшните разпоредби (заповѣди

до 4 Прѣславска дивизия — да се оттегли къмъ Кичево, а не къмъ Велесъ, която генерелъ Киселовъ не изпълнилъ), ли и германското желание—цѣлата XI армия да тежи повече къмъ Кичево — Скопие — Косово поле, та при нужда да послужи и по-нататъшни действия въ Сърбия *).

Изтъкваме тоя печаленъ фактъ, за да изнесемъ истината въ случая, която е, че, ако германското командване е било искрено въ съобразяването си съ царската воля, все пакъ не Царьтъ е винсовника, а само тоя шабъ, който е счелъ за естеснително да разясни на Величеството, че забавянето може да бжде катастрофално, или просто да игнорира желанието му и да разпоречи нужното, за което сигуръ щѣше после да бжде похвалено. На бойното поле царъ е стратегията и отъ нея само трѣбва да се изхожда.

Датитѣ 29 и 30 септемврий ще останатъ за всѣкога черни, дълбоко траурни, за българския народъ, — дни на ужасна гибелъ, презъ които се изигра последното юдинско хоро за смазването на хубава България. Когато предателитѣ бунтари отиваха за София и братска кръвъ оплиска политѣ на Витоша, тамъ въ Вардарската долина, около склоноветѣ на величествения Шаръ, произлезе друго българско нещастие, сѣриеразврателно по сжшность, огромно по размѣри и ужасно съ последицитѣ си. Тамъ три наши юначни дивизии, цвѣта на нашето войнство, вихровитѣ български полкове, що смачкаха Турканъ и съ редъ победи освободиха цѣла Добруджа, тия хубави части, само поради несвоевременно изтегляване, трѣбваше да сложатъ оръжие и да станатъ заложници у враговетѣ.

Останали твърдо на мѣстата си срещу Битоля и въ Албаниа и отблъснали неприятелскитѣ атаки, тия дивизии, какго споменахме, почнаха да се отдрѣпватъ едва на 25 презъ месецъта. Когато на 30 септемврий, тѣ вече разгѣваха при Скопие бойния си редъ, готови да се втурнатъ и режатъ въ тия увлеклитѣ се къмъ Куманово и Царево село сѣрби, дойде пероплана съ ужасната заповѣдь: *понеже е сключено*

*) Тая именно възможность накарала шаба на действующата армия да бжде много предпазливъ, поради което, освѣнъ настояващата си по телефона, той изпратилъ и подполковникъ Нойкова въ Скопие да поиска категорически незабавното отдрѣпване на дивизията.

примирие, дивизиите да останат заложенници — пленници. Мълния от ясно небе, сгромолясване от висини в дън земя, едно потресение до парализия — ето какъв е бил ефекта от тая заповед!

Вместо победоносно да гонят врага, пушки трябвало да сложат, топове да оставят, знамената, шумели победно в три войни, да предадат, и всички, всички, да преклонят глава под вражеския ярем, — ето ужасната отплата за славните дъла на тия славни юнаци! . . . И при грозни терзания, при велика душевна мъка, само за да не станат причина съглашения да навлезат в България, тия 70000 здрави бойци вече се обърнаха на огромни тълпи от убити духом хора, конвоирани само от стотици африканци.

Офицерите и войниците проклинали участието си; първите чупили сабит, вторите бързо запратвали пушките по общите камари. Трябвало да ги убеждават да направят тежката жертва за спасение на България. Знаменосците избугали, също и голъма част от непокорните, между които и една голъма група от 1 пионерна дружина с командири си подполковник Найденов (последното станало след няколко дни). Останалите, множеството около 70000 души здрави юнаци, на които, само да им се продумаше да си отворят пътя за България, щяха да се втурнат като хала и да пометат враговете, трябвало е съзнателно да понесат тежкия жребий, да изпият чашата на грозното отчаяние, на духовната мъка от очакващите ги страдания, като заложенници по умразна Гърция. — Дълбоко поклон вие доблестни български синове, вие, победители на запад, север и юг, що поради братска неиздръжливост и умишлено забавяне и отдръпване, вместо с лаврови, бяхте наградени с мъченически венци! Вечна памет на вас, български орли, угаснали безшумно по пленическите лагери, днес забравено поживащи в незнайни гробове по Солунските околности! . . .

Сърцераздиращо зрелище представлявала тогава долината на Вардара, тая свидетелница на нашата провала, с камарите от шестдесет хиляди пушки, с оставените паркози от стотини топа и хиляди зарядни ракли, с множество коне, каруци, санитарни линейки, картечници, минохвъргачки, бомбохвъргачки и пр., всички плячка на противника.

Такава била картината на печалното погребение на българската военна мощ, на станалото грандиозно счуване на

великата българска идеяност за освобождението на скъпия роден край, ужасните последици на ужасната коба, що извелнажъ събори надеждитъ на току освободенитъ братя. Вече нова робия се наплесваше върху злощастния край, и хилядни въздишки на неизмеримо отчаяние застъпваха довчерашнитъ тамъ светли очаквания и радости.

Сгреснатитъ отъ вѣковния сънь духове на славния Савинил, на юнацитъ Иваца, Елемага, Несторица, Николица, Фрунциса и Кракра, — тия нѣкогашни достойни, по сжшия терень, съперници на Василия Българоубиеца, събрани върху конуса на пеликана Шаръ, обглеждаха намръщено долината на погортъ и заканително клатяха глава, не на заложниците, а въ западно-източна посока, къмъ Кюстендилъ и София, отгдето щомъ излезе огромното нещастие. . . И плачеха по градове, села и колиби, и кършаха съкрушително ржце и жадно се вслушваха не ще ли пакъ ревнатъ топоветъ, не ще ли отново да гръмне победоносната българска ура. Уви! Македония бѣ загубена; България бѣ вече смазана!

* * *

Милиардни разходи, 40 години общественъ трудъ и лична дейностъ, геройски прояви на възвишени чувства и стоическо пренасяне на продължителни изтезания; заслугитъ на сто хиляди убити и осакатени доблестни български синове; явяващи се идеи и ярки надежди за осъществяване; хубавото лице и ореола на славата, спечелени въ редъ победни боеве, всичко, всичко това въ единъ мигъ се обезличи, събори. Свещената Македония, Добруджа златна, Моравскитъ предѣли, Балморскигъ земи, отново станаха блень, неосъществима и тъй пжтъ мечта за обединение на българското племе.

Юначнитъ полкове, следъ победоносни удари на северъ, западъ и югъ, останали три години по македонскитъ висове, изненадата да изгубягъ войната. Загорци, Ямболци, Шиповци и Сливенци, записали по-рано славни дати по Кай-Каликанъ, Нидже и Чеганъ, и отбили десетки атаки въ Мокрешко, саморазбили се вече, и не подкрепени своевременно въ достатъчно резерви, не издържаха последния ударъ. Проточили се въ 3—4 дена, успе да спечали ефтина слава и рѣшителни резултати. . .

Пространството по средното течение на Вардаръ бѣ изпитувано съ групи отстъпващи войници, не искащи да

се спратъ, отказващи да се биятъ, да защишаватъ родния си земя. Следъ като I армия разби английскитъ и гръцки войски при Дойранъ, безредното отстъпване на частитъ отъ Мсриховско спомогна на противника да заплаши лѣвия флангъ и тя бѣ сжщо принудена да отстъпи. И при всичко, че повече отъ половината войски стояха още твърдо на мѣстата си, готови да посрещнатъ врагътъ, по-нататъшна сериозна съпротива бѣ вече невъзможна. Пропуснатъ бѣ за великога момента за една офанзива и оставаше само издръпването на цѣлия фронтъ назадъ, т. е. стигнахме до положение, безъ да бждемъ бити, да бждемъ тежко победени.

България, въ старо време, е изпадала въ по-голѣми катастрофи, обаче българскитъ военачалници не сж прекланяли глава, докато не опитатъ и последното средство за излизане отъ бедата, докато все още иматъ войски за последно отчаяно нахвърлюване върху врага. Тѣ сж прѣкланяли глава само предъ силата на оржжието и следъ единъ решителенъ бой, когато вече сж бивали разбити и за по-нататъшната съпротива не сж разполагали съ сили и средства. Иначе тѣ сж добивали момента за поврагъ въ действията, било съ завличане на победителя къмъ клисуритъ или съ неочаквано нахвърлюване отъ нѣкой флангъ. Историята е пълна съ примери на подобна отчаяна решителност, отъ които ще споменемъ следния :

Въ 1014 г., въ очакване на голѣмото византийско настъпление, гоуено отъ Василий II цели 11 години, Самуилъ укрепилъ силно отрумишката долина и преградилъ единствения правъ пътъ за Македония. Настѣпилия съ голѣми сили Василий срещналъ извънредна съпротива и нѣколко дневнитъ му опити да пробие фронта останали безуспешни. Най-после, той прибѣгналъ до последното средство : изпратилъ пловдивския стратегъ Никифоръ Ксифий да заобиколи планината Бѣласица и да удари въ тилъ на българитъ. И докато отивалъ силенъ бой въ планината, тоя стратегъ иззабелѣзано прехвърлилъ билото и ударилъ въ гръбъ Самуиловитъ войски. Последвало грозно разбиване; българитъ били прѣснати и дали около 15,000 пленници.

Победителя Василий, считайки всичко свършено, изпратилъ силна колона отборна войска, подъ началството на Самуиловия стратегъ Теофилакта, да навлѣзе въ Македония. Останало не всичко било още свършено. Юнака Иваца, тоя неизвестенъ

днесъ за повечето българи и даже за много военни, решителен военачалникъ, за когото ще споменемъ и по-нататъкъ, имъсто да се отчае и уплаши, тутакси вдигналъ войскитѣ си и се притекълъ на помощъ. Докато Самуилъ задържалъ гърцитѣ фронтално при кр. Струмица, той съ бързъ маршъ се уловалъ въ фланга на гръцката колона, следваща по долината на р. Траканя (по пътя Струмица — Костурино), и стремително ударилъ върху ѝ. Последвала грозна сечъ, подъ която легнали всички гърци, включително и военначалника Теофилактъ. Тая неокаквана катастрофа, значително надвишаваша българската при Беласица, изведнажъ поправила положението до тамъ. Че разгневения Василии, следъ като изполтъ очигъ на 15,000 пленници българи (на Марино поле при р. Струма), незабавно отстъпилъ долу чакъ при Гюмюрджина (при стария Мосинополъ). — Ето единъ отъ многото примери на отчаяна решителностъ, който много можеше да ни послужи при пробива на Добро поле, та да не се плашимъ и отчайваме тъй скоро, а тутакси да решимъ да се опърлимъ и да биемъ противника. На смелия и Богъ помагал! Който не рискува на бойното поле всѣкога губи!

Ето защо съставеното у насъ мнение, че слетялото ни нещастие се дължи на нерешителността на височинето началство да подготви по-рано и да предприеме смели действия въ критическия моментъ, на липсата на инициатива у по-долнитѣ началници и на недостатъчната доблестъ у нѣкои строеви офицери да загинатъ достойно, но да спратъ починениитѣ си, е мнение съвсѣмъ близко до истината. За потвърждение, че въ боя всичко зависи отъ началниците, ще приведемъ хубавото извършено отъ нѣкои части прѣзъ време на пробива:

2 и 3 дружина отъ 81 полкъ (отъ резерва на XI армия), изпратени отъ генералъ Русева на 15 септемврий на в. Голѣмъ Козякъ, срещнали отстъпващитѣ групи отъ 2 и 3 дивизии, който ги убеждавали, че всичко е загубено и да се върнатъ назадъ: обаче шопитѣ (полка е билъ съставенъ отъ поповденитѣ отъ I Софийска дивизия войници) продължили изпъненето и, къмъ 9 ч. вечерята успѣли да заематъ обекта си.

Указало се, чи височината не била укрепена (имало само изкопани окопи въ една линия и за стрелба отъ колене).

Въ непозната мѣстностъ и въ тъмнината, дружинитѣ почнали да се устрояватъ за бой. Свързки по фланговетѣ не

могли да открият, а също и съ стоящите отпредъ части. Били само предупредени да внимават да не произлезе през нощта сблъскване съ частитъ отъ I Тунджанска бригада, които трѣбвало да минатъ край тѣхъ, отивайки на западна позиция. Нощта превалявала, но тунджанци не минали, и дружинитъ, считайки, че още има части отпредъ, били изненадани отъ сърбитъ, които атакували и завладѣли строящитъ се окопи. Удара е билъ особено силенъ при 8 рота на поручикъ Райчевъ, по западния склонъ на в. Козякъ, обаче шопитъ бързо се съвзели и съ бомби и ножове отблъснали вмъкналия се противникъ.

На сутринта, дружинитъ, видѣли, че по фланговетъ нѣма наши и че срѣщу имъ настѣпва цѣла сръбска дивизия, се приготвили за бой. Неприятеля се приближилъ на 150—200 крачки, засѣдналъ въ канаритъ и почналъ да засипва защитницитъ съ куршуми и бомби. Войницитъ, въ плиткитъ окопи, почнали силно да страдатъ. 8 рота, която имала само 80 бойци (всичкитъ роти били съ слабъ съставъ), загубила около 40 човѣка; въ картечната рота отъ 53 полкъ картечницитъ били изчупени, прислугата наполовина избита и единъ офицеръ убитъ и двама ранени, обаче, при все това, дружинитъ продължили да се борятъ самоотвержено. Сърбитъ скочили въ атака, но посрѣщнати стойко трѣбвало да се отдрѣпнатъ и да продължатъ огневата борба. Забелѣзали идящитъ отзадъ колони на една французка дивизия, ако и вече безъ здрави бмбохвъргачки, безъ ржции бомби, подържани само отъ две гаубични орждия и понесли значителни загуби отъ артилерийски огънь и отъ оня ил аеропланнитъ картечници, дружинитъ продължили да спиратъ сръбското напредване. Къмъ 5 ч. вечерята, в. Козякъ билъ буквално засипанъ съ неприятелски снаряди, а, къмъ 6 ч., неприятелътъ отново тръгналъ въ атака. По фронта сърбитъ били кърваво отблъснати, обаче отъ долината се появили други части въ обхватъ и работата съвсѣмъ се измѣнила. Съсѣдната група ямболци и лѣво-фланговата рота на 2 дружина отстъпили, безъ да съобщягъ, и увлѣкли съ себе си и находящата се отзадъ 21 допълняюща дружина. Лѣвия флангъ се указалъ обходень. Сърбитъ отъ фронта, посрѣщнати съ ножъ отъ 7 и 8 роти, отново се върнали, и само привечеръ, когато тия роти, били заплашени съ отрѣзване и почнали ил се отдрѣпватъ, върха билъ завладѣнъ.

Презъ нощта дружин тѣ достигнали в. Кучкинъ камѣкъ, гдѣто сварили дошлата тамъ германска егерска дружина. и имали неловършенитѣ окопи. На 17, съ редица контра-атаки, тѣ цѣль день успѣшно отбивали французския и сръбски патиски и задържали позицията до настѣпването на нощта, когато получили заповѣдь да се отдрѣпнатъ на в. Триборъ. Това отдрѣпване въ тъмнината вече е било извършено без-ропно, и 2 дружина, германската дружина и германската кар-тоина рота не сж спрели на в. Триборъ. 3 дружина трѣбвало на 18-и сама да задържа цѣль день противника и привечеръ, обхванната отъ две страни, насмалко останало да бжде плѣнена.

До колко е било силно съпротивлението на тия 600 войника на върха Козякъ, се вижда отъ сръбския вестникъ „Епоха“ (отъ 19 септември 1919 гд.), въ който, по случай годишнината отъ тоя бой, станалото се величае подъ название „Епопея Козяка“, а сжщо и отъ помѣстеното въ книга II отъ Военния ни журналъ отъ 1921 г., въ което (по френски източникъ) се казва, че падналиа въ неприятелски ржцѣ Ко-зякъ, е билъ два пжти отнеманъ съ повратни нападения отъ фронтитѣ, а сжщо, че при Кучкинъ камѣкъ, нашитѣ сж произвели нѣколко успѣшни контра-удара и задържали върха.

Къмъ горното ще добавимъ и нѣкои отдѣлни епизоди, произлѣзли на Добро поле:

На 15 септемврий: а) подрѣжката на 30 шейновски войина, следъ трикратни контра-атаки за отнемане в. Канаритѣ, която вече обходена, трѣбвало да си отваря пжть съ ножове; б) защитницитѣ на Сипкавата височина, следъ редъ контра-атаки, една къмъ пладне сж били отхвърлени; в) събралата се частъ Шейновци на задна позиция, по в. Стоянова чука, подъ на-влѣстието на командиря си подполковникъ Дюдюковъ, задър-жала противника до 6 ч. вечеръта, когато, заплашени съ об-щитѣ, трѣбвало вече да отгжпи; г) контра-атакитѣ на I Тракийска бригада по в. в. Борцитѣ, Бороветѣ и Ве-теша, съ които тя успе да задържи позицията си тоя день; д) 1 дружина отъ 32 Загорски полкъ, когато съседитѣ и сж били вече разнебитени, съ две контра-атаки е отхвърлила противника и отгжпила по заповѣль; е) упорната отбрана до 9 ч. вечеръта отъ 10 Родопски полкъ по в. Соколъ, която предотвратила напредването на I Сръбска армия цѣль день; ж) отчаяната отбрана на в. Кравица отъ частъ Ямболци, ко-ято, една къмъ 3 1/2 ч. сл. пл., когато били вече обходени, на-

пуснали тоя връхъ; з) отнемането на в. Шейновецъ отъ 6 роты отъ 53 полкъ и тритъ имъ контра-атаки върху настъпващитъ неприятелски вълни, и и) стойкото държание на 2-тъ дружини отъ 80 полкъ.

На 16 септември: а) Контра-атакитъ на 21 Средногорски полкъ, съ които противника билъ поставенъ въ невъзможностъ да завладе тоя день цѣлата позиция на II Тракийска дивизия; б) дветъ контра-атаки на подполковникъ Семерджиева, съ две роты отъ 44 полкъ; в) кървавото отбиване на неприятелската атака върху в. Преслапъ, отъ 24 Черноморски полкъ, който заносува на позицията си.

На 17 септември: а) силната контра-атака отъ 16 Ловчански полкъ и отхвърлянето на противника, заелъ вече върхи при с. Бешице и б) успешната контра-атака на 44 полкъ при с. Полище, срещу противника, обходилъ вече лѣвия флангъ на II Тракийска дивизия.

Заслужаватъ особено много да се отбелжатъ действията на 6 коненъ полкъ (влизащъ въ състава на окупационнитъ войски на Македонската областъ), пратенъ да прикрие отстъплението и да прегради неприятелското настъпване по лѣвия брѣгъ на Вардаръ. Тоя юначенъ полкъ, известенъ съ решителнитъ си действия още отъ Добруджа, воденъ умело отъ храбреца си командиръ полковникъ Войниковъ, издържа редъ ариергардни сблъсквания отъ позиция на позиция, давайки възможностъ да се изтеглятъ орждията, обозитъ и изостачалитъ войннци, и примирието го свари на позиция, все още готовъ за бой, около Царево село.

Знаменателно бѣ сжщо и отстъпването на 1. 6 и Сборна дивизии къмъ Скопие (поменато по-горе), при което частитъ запазиха пълненъ редъ и спокойствие, макаръ че по петитъ имъ да вървеше противникъ. 3 Софийска бригада, оставена за общъ ариергардъ, съ ежедневни боеве, прикриваше отстъпването, и, при една контра-атака, плени италиянци 1 офицеръ, 64 войници и 4 картечници. При Скопие 1 Софийска дивизия спокойно се разгъна въ боенъ редъ, обаче и тоя връме я свари заповѣдта — да сложи оржие.

Всички тия прояви на решителностъ, презъ днитъ на катастрофата показватъ, че по-големата частъ войници, които и да сж били недоволни и зле настроени отъ по-рано, при опасността за отечеството, сж се явили юначни борци. Тѣ говорятъ за повдигнатата морална стойностъ на частитъ предъ

неприятелския ударъ, която е позволявала да се подготви и направи опитъ, за да се отхвърли противника; че е било възможно, съ предварително съсредоточени резерви задъ заплашения участъкъ, да се биятъ зле съглашанцитъ; че високото началство твърде много е подценявало моралната стойностъ на частитъ, до степенъ да не счете за нужно да подготви за всъки случай единъ нападъ. Тѣ свидетелствуватъ ясно, че малко сж били българскитъ началници, що отъ страхъ или подхлъзване сж турили револверитъ въ кобуритъ и сж допуснали да бждатъ завлечени назадъ; че почти всички сж били готови да се противопоставятъ срещу вражеския напоръ: да биятъ, или да загинатъ. У решителнитъ началници всъкога съществуватъ доста духовни връзки съ подчиненитъ, за да повлияятъ върху последнитъ да отиватъ подиръ тѣхъ. А единъ смелчакъ увлича сто, стотѣхъ — хиляди. Прѣзъ найопаснитъ кризици, една само дружина, хвърлила се решително, може да даде начало на силенъ ударъ, да донесе победата въ действията. Едно висше началство, готово да срещне опасността, нѣма да изпусне момента за единъ решителенъ, а ако ще би и отчаенъ, ударъ. То не би се помирило съ неопределението, докато не направи и последния опитъ да бие противника. Като примеръ за това ще приведемъ последнитъ действия на военначалницитъ на нѣкогашното ни Западно царство.

„Следъ смъртта на Гаврила (синъ на Самуила), Василий Българоубиеца, следъ като бѣ покорилъ цѣла северна България (Тракия е била по-рано въ негово владение), и западното царство е включвало въ предѣлитъ си само: Софийско и охридската мѣстностъ при Витоша, Рила, Перинъ, Бѣласица, Мъгленски планини, западна Македония и Албания, той тръгналъ, съ силна войска, за да довърши окончателно това царство. Въмъкналъ се въ Мъгленско и превзелъ тамошнитъ крепости, той се насочилъ къмъ центъра на Македония. По пътя грабилъ, палилъ, разоривалъ, ослепявалъ, съ което вникналъ ужасъ и трепетъ въ страната. Царъ Иванъ Владиславъ неохотно да влезе въ преговори за миръ, обаче войнственитъ пачири, начело съ Иваца, се възпротивили и борбата отново възникнала. Трѣбвало вече малочислената българска войска, претърпяла по-рано нѣколко поражения, да почне борба на смъртъ и животъ съ многочислената, добре въсържжена и предводена отъ самия Василий, гръцка армия, която била засилена съ значителни руски и грузински отряди, изпратени въ помощ отъ сродника му, руския владетель. Тѣй че България

била почти на издъхване, обаче именно това запалило юнаците и те решили да умратъ или да биятъ императора.

Родолюбивите военачалници: Иваца, Несторица, Елемян, Николица, Драгомъжъ и Кракра, начело съ царския син Фружинъ, запалили бойния духъ у войските, надъхали ги съ отчаяна решителностъ и ги повели на смъртъ. Отъ плацдарма си: Охридъ — Прилѣпъ — Велесъ — Кичево — Скопие, те започнали удивителни, по идея и изпълнение, маршъ — макевци по вътрешни линии и, съ неочаквани удари въ разни посоки, успели да биятъ нѣколко пъти Българоубиеца и да го заставятъ да отстъпва. Когато Българоубиеца отивалъ за Дурацо, войските му оставени въ Пелагония (Битолско), били издебнати и до кракъ унищожени отъ Иваца, и Василий, отъ страхъ да не бже самъ битъ, трѣбвало да отстъпи долу, чакъ при Солунъ. Тръгналъ следната година за покоряване на Кастория (Костурско), той билъ пакъ издебнатъ и поразенъ силно, и трѣбвало отново да се върне при Солунъ. Тръгналъ другата година да завладѣе Струмица, той пакъ потърпялъ неуспехъ и отново билъ заставенъ да се върне. Настъпили за покорението на София, и тоя пътъ трѣбвало да се откаже отъ операцията. Неуспешно се свършила и обсадата на Перникъ, гдето юначния Кракра отбилъ всичките му нападения. По тоя начинъ Василий най-после трѣбвало да се откаже отъ завладѣването на средня и западна Македония, и оттеглил войските си въ южна Тракия.

Положението на западното царство се поправило по толкова, че Иванъ Владиславъ билъ вече въ състояние да предприеме операции къмъ Адриатика и да обсади важния градъ Дурацо, гдето отъ измѣнническа ръка билъ убитъ. И може да се каже, че благодарение на тия военачалници, които не сж се разколебали и предприели отчаяна борба, посредствомъ постоянни напади върху значително по-силния противникъ, Западното царство се запазило още 4 години Катастрофата, произлѣзла само следъ убиването на Ив. Владислава, когато партията на противниците на войната, начело съ царица Мария, патриархъ Давидъ и воеводата Богданъ, повикала Българоубиеца и му предала всичките крѣпости, включително Охридъ и София. Военорлюбивата партия, останала малочислена, се приготвила за отчаяна съпротива и подъ предводителството на царския синъ Фружина, Николина и енергичния Иваца, се оттеглили въ албанските гори и при

отказвала да действа. Неукротимия Иваца се съпротивлявал дълго, и, като видѣли, че не ще могат да го покорятъ съ оржие, гърцитѣ прибѣгнали до хитростъ. Въ единъ празникъ дошелъ му на гости Солунския стратегъ Евстатий Дафномилъ и съ измама успѣлъ да ослепи юнака.

Ето едно положение, което е било извънредно по-тежко и по-безисходно, отколкото произлѣзлото следъ пробива на Добро поле; ето по какъвъ начинъ нашитѣ стари сж посрещали бедата и се борили до край. А ние?.. останахме зрители по цѣлия фронтъ, отъ Бѣло море до Висока чука (на Еленица) и стъ р. Черна до в. Топъ въ Албания, когато само едно помръдване напредъ, щѣше да накара противника да се спре и да почне да осигурява фланговетѣ си.

Не е вѣрно, че съглашенцитѣ сж обладавали високъ духъ. Макаръ хранени и облечени добре, и въ тѣхъ продължителното стоене на фронта, далечъ отъ роднитѣ прѣстои, вече бѣ донесло силно разколебаване. Сърбитѣ били отчаяни да видятъ скоро отечеството си; гърцитѣ, вкарани почти насила въ войната, се плашили да не бждатъ въведени въ решителни акции, и за високия имъ духъ не можало дума да става. Обаче тамъ бѣ енергичния генералъ Д'Епере, който разбралъ лошото състояние на войскитѣ, замислилъ да го поправи съ единъ решителенъ ударъ върху противника. Той действувалъ да му се дадатъ достатъчни средства, подготвилъ операцията, заинтересовалъ подчиненитѣ си, и, като ималъ самоувереностъ въ войскитѣ, тласналъ ги за атака^{*)}. У насъ липсваше човекъ, който да подготви операцията, да направи нужната групировка на силитѣ, да разведри атмосферата на одремването, да разпали самоувереността и да бжде готовъ съ войскитѣ да отговори на удара съ ударъ. Липсалише ни вождъ смѣлъ и просвѣтенъ, който, поне презъ време на катастрофата, да поеме отговорността и да вземе бързо самостоятелно решение, съ голѣмъ размахъ. Щаба на действующата армия попадна на истинското решение, едва на 11 септември, когато заповѣда да се образуватъ силни ядра при Щипъ, Велесъ и Скопие, обаче германското командуване отказало съ изпълнението.

*) Огъ българскитѣ бегълци той е добре знаялъ ниския моралъ на войскитѣ на отбраната и обладавалъ точни сведения за състава и разположението имъ.

Да, липсваше ни решително и просветено командване, което предварително да изготви плана за действие, или, пък, в началото на пробива, да реши общъ контра-ударъ, поради което се даде възможност на противника да спечели ефтина слава. Иначе, когато щѣха да почнатъ да се групиратъ частитѣ, то поветѣ, картечницитѣ, минохвъргачкитѣ, взети отъ други участъци, когато се видеше, че сила се събира и се готви ударъ, самоувереността щѣше да порастне до пълна решителност по всѣки начинъ да се бие противника. Тѣй обикновено ставатъ тия нѣща, особено предъ очевидната опасност за отечеството, когато е необходимо да се отива на краенъ рискъ, а не да се чака противника да се наложи.

Врагътъ предъ очитѣ ни копаше гнѣзда за новитѣ си батареи, влачеше далекобийнитѣ си топове, полвзваше по цѣли дни снаряди съ камиони, маневрираше съ частитѣ си, а ний, като хипнотизирани, гледахме на растящото зло и съ това оставихме бойнѣто си разположение изтегнато по първата линия и точно споредъ установилия се шаблонъ: всѣка дружина, всѣки топъ, картечница и минохвъргачка непременно при своята частъ. Ний забравихме, че на заплашеното Добро поле дружинитѣ сж малко и броятъ всѣка по 500—600 души, че по цѣлия Мориховско-Мъгленски участъкъ се намиратъ само 151 топа срещу нѣколко пжти повече у противника. Врагътъ бѣ вече поставилъ тежкитѣ си батареи и притеглилъ частитѣ си срещу Добро поле, а ний, при заблудението за посоката на удара къмъ Прилѣпъ, германското, а следователно и нашето командване не счетоха за нужно да групираме централно и по-близо резервитѣ, отгдето да можатъ, споредъ нуждата, да се насочватъ напредъ и по стрѣлитѣ. Когато вече противника се бѣ вмъкналъ безразсълно въ човала и рискуваше да бжде пометенъ съ ударъ отъ фланга, тѣ наложиха пасивностъ на незаангажиранитѣ по боя 4 Прѣславска и 302 дивизии, когато тѣхното малко подаване въ източна посока щѣше да накара противника ту такси да бѣга.

Изобщо казано, ний се примирихме единъ видъ съ очакваното зло, предоставихме всичко на случая, дано противникъ не атакува, дано нѣкакъ и тоя пжтъ той бжде отхвърленъ. Когато пъкъ пробива произлезе, гледахме да кърпимъ фронта, мжчихме се съ пелеативни мѣрки да спремъ вражеския успехъ, съ което още повече му спомагахме, и съ това допуснахме да се разрасте озлобяването у чиниетѣ на полхлѣзналитѣ се

и пожеланието имъ да не искатъ повече да се биятъ и да се отдадатъ всецѣло на отрицателнитѣ качества, насадени въ продължителното истезание, отъ лошитѣ слухове и злобни агитации. Забравилитѣ се съглашеници вече се спускаха нѣкъде Вардаръ, когато, ако се ударяха въ флангъ, турците щѣха да се спратъ и да изгубятъ спечеленото преимущество. Германското командване не посме да направи това, защото не му се наложи.

Войскитѣ ни имаха тогава нищожна маневрена способностъ, поради което не бѣ възможно да се предприеме настъпателна акция, — заявяватъ нѣкои, обаче забравятъ, че подобна акция имаше достатъчно време да се подготви и да имаше да има за целъ да се отива на Солунъ, а само 3 дена, колкото да се застави противника да се отдрѣпне спре. До колкото е извѣстно, конския съставъ, особено конница, е билъ почти попълненъ и достатъчно охраненъ (още 10 августъ щаба на действующата армия е телеграфиралъ спре изпращането на добитъка на далечна паша, а следователно, и да се върне изпратения по-рано). Храна и фуражи имало достатъчно; бойнитѣ припаси били въ комплектъ и нѣма дума всичко е било достатъчно, за да се спомогне на изнурената способностъ на частитѣ. Ше рече, че недостатъкъ се е считалъ въ живата сила, въ степенъта на мобилитетъ у офицеритѣ и войницитѣ. Обаче повдигането на тая сила бѣ въ рѣцетѣ на началницитѣ, въ онова умело и енергично въздействие върху подчиненитѣ. Самоувереността и куража на високото началство бързо се предаватъ на по-долнитѣ; затупялото отъ патритическа жаръ началство сърце неминуемо разтупва и онова на подчиненитѣ. Въ разколебанитѣ началници, даже и при пълна маневрена способностъ на частитѣ, упѣхътъ всѣкога е равенъ на нула. Имаше се на разположение не по-малко отъ 15 дена да се заплати огъня, да се настрѣи войнишката душа да е готова за момента. Голѣмата опасностъ се разбираше отъ всички и върху нея именно трѣбваше да се наблегне отъ началството, за да се запали и удвои рѣшителното самопожертвование, като, въ краенъ случай, се прилагало и до най-строги мѣрки. И тогава, ако ли трѣбваше да се мѣкнатъ щѣха да се мѣкнатъ отъ войницитѣ, а не ли да се носятъ, щѣха да се носѣтъ на рѣце, ако имало да се гладува нѣкой день, щѣха безропотно да

гладуватъ всички (условно гладуване, поради ранцевия запас) и всичко щеше съзнателно да се вдигне за посрещането на противникътъ, та поне съ временемъ успѣхъ да се отстрани голѣмата опасностъ за отечеството.

Че моралното състояние не бѣ тъй лошо се доказва отъ изпратенитѣ слѣдъ пробива на подкрепа: 14, 16, 77, 49, 53, 54, 66, 81, и 87 полкове, които отидоха и се биха, за да преградятъ пътя на противника, и не тѣхна е вината, че, по неуредба на командването и поради късното имъ и частично изпращане, не можаха да спратъ противника.

За по-ясна представа на онова, което може да стане при единъ опитъ да спремъ противника, ще възпроизведемъ следната обстановка: Противника, вмъкналъ се следъ пробивъ въ планинитѣ на Мсриховско, съ обърканитѣ си и силно изморени части, съ останала тежка артилерия по южнитѣ склонове на Мжгленско, при невъзможността да си подновятъ достатъчно огнестрелни припаси по стръмнитѣ и тѣсни пътеци, и въобще съвсемъ още неуреденъ, преживѣва най-тежката криза—да попадне подъ страшния въ планинитѣ фланговъ ударъ. Въ това време, XI армия (на Битолския фронтъ) подъ прикритието на 4 Преславска дивизи, решава да тръгне съ 302, 1 и 6 дивизия и, съ 60000 си маса да нападне съ лашенскитѣ части около Битоля и да продължи по-нататъкъ въ югоизточна посока. Едновременно съ нея, минаватъ и настѣпване и I, II и IV армии отъ севѣръ и изтокъ. Съглашенцитѣ, изненадани силно, сж вече принудени да спрятъ напредването къмъ Вардара, да се отдрѣпнатъ или най-малко да ослабятъ фронта и да осигурятъ заплашенитѣ си флангове. Съглашенската операция къмъ северъ е спрѣна, която ще рече—загубена, а новата ѣ подготовка ставаше въпродъ време, което можеше да се използва за почване преговори на по-износни условия. Така можеше да бжде, обаче за жалостъ това не стана, и за проявената инертностъ и духовна безсилие, които ще отбѣлже историята, има много да се каже за такватъ иднитѣ поколения. Ний видѣхме, слѣдъ пробивъ неудовлетворителното физическо и духовно състояние на съглашенскитѣ войски и се червахме отъ срамъ, че се оставяме да ни побѣдатъ, когато достатъчно бѣ да се предприеме крачка напредъ и да се ревне пакъ българската урл, за да бждатъ принудени за всѣкога да се откажатъ отъ желанието

не пробиятъ фронта, а даже и да си отидатъ. Имали биле много артилерия и аеропланни ескадри, обаче всички тия машини изведнажъ щѣха да изгубятъ значението си, предъ живата сила, която би израсла съ налета на нѣкой нашъ флангъ.

Нашитѣ стари военачалници, при съзнаване на лошото положение на войскитѣ и при липса на шансове за успехъ, не биха се колебали да свършатъ войната, а ако това е невъзможно, то, съ крайни усилия, съ една извънредна строгостъ и въздействие върху подчиненитѣ, биха се помъчили да подготвятъ силенъ нападъ, даже и при най-голѣми рискове. Вроденото у тѣхъ подушване на опасността, би ги накарало да дадатъ последенъ рѣшителенъ бой, съ майсторско маневриране, съ заблудяване на противника и съ неочаквано върху му нахвърляне. Тѣ не биха се помирили съ бездействието да чакатъ противника да се приготи предъ очитѣ имъ и да дойде да ги бие, а, или биха го изпрѣварили съ ударитѣ си, или биха му устроили сюрпризъ, та, когато почне боя, да го изненадатъ съ ударитѣ си.

Войскитѣ ни, въ старо време, благодарение на хитрия и изобрѣтателния начинъ на действие, почти всѣкога сж оставали побѣдителни. И нѣма да сгрѣшимъ, като кажемъ, че ако начело на войскитѣ, въ 1918 г., стоеше единъ старъ нашъ войнъ, то, по силата на вкоренилия се навикъ за маневриране, пробива на Добро поле и безрасждното съглашенско увличане въ Мориховско, тѣмъ биха му добръ дошли, за да струпа по фланговетѣ на противника и да унищожи противника. Тѣй щеше да бжде противника, тѣй трѣбваше да бжде и сега, обаче това не стана. Нашата пасивностъ бѣ успѣла да изтика маневрирането и да наложи духовната неподвижностъ у началството, онака, че инициативата, на творческия интелектъ, безъ който побѣдата е невъзможна. Когато овчаритѣ спятъ дълбоко, съвѣтъ имъ не е мжно на вълкътъ да издебне момента и да издаде своята лапото...

ГЛАВА XI.

По-нататъшния развой на катастрофата--позорът.

Както видяхме, 2 Тракийска на генералъ Русева и Сборната на генералъ Ройтера дивизии*) се помъчиха да се противопоставят и на 16 и 17, обаче положението не можеше вече да се поправи. На 17, безредието и деморализацията на 3 Балканска дивизия вече достигна у войниците до такова нежелание да се спрат и бият. Ако до това време бяха страхливците, отъ тоя денъ се започна срамътъ, онова, побуждано, отъ скриващите се до тогава злоумишленици, омледълски клевети, нарочно отстъпване на цѣли части, които се направи невъзможна по-нататъшна съпротива, — престъпление вече равносилно на едно предателство. Окаяниците у лѣвокоха следъ себе си и други окаянници, и долината на Вардара се изпълни съ тълпи бунтари, постоянно увеличаващи се отъ нестроевите и съ всичко що бѣ рекло „назадъ“; искания само „по-скоро въ Бъогария“.

Същия 17, 2 Тракийска дивизия и оная на генералъ Ройтера бѣха издърпани отъ корпусния командиръ на лѣвокоха брѣгъ на р. Черна и съ това бѣ открита за противника цялата посока къмъ Вардара, което му даде възможностъ да преследва безредно отстъпващите и да заплаши сериозно тѣлото на I и XI армии. Следъ 5 деня вече, Огражденъ, Плаковица, Малешевска планина и южните склонове на Осоговецъ, бѣха пълни съ бегълци и, съ накладените по тѣхните нѣвова, приличаха нощемъ на огромно пиршество на пѣвни диво племе. Жалките остатъци отъ 2 Балканска бригада спрѣха при Криволакъ и Щипъ, за да продължатъ отново безредното отстъпване. 3 Балканска бригада на генералъ Петрова, запазила редътъ и дисциплината, отстъпи по вѣдъ, едва на 21, и води бой съ противника по планината

*) Дивизията на генералъ Ройтера бѣ формирана на 16 мартъ отъ 2 Тунджанска и отъ Сборната на полковникъ Цонев бригади.

Градешница, като ариергардъ на 5 Дунавска дивизия. II Тракийска дивизия, остатъкитѣ на I Тунджанска бригада, 16, 51 и 81 полкове се групираха на лѣвия брѣгъ на р. Черна за нова противопостава, заедно съ IV Прѣславска дивизия. Обаче нищо не помагаше. Безредието се предаде и въ отстъпващитѣ части на победоносната I армия, които не поискаха да останатъ на Беласица и се опжтиха безредно къмъ Берово — Пехчево. II армия, намираща се на Беласица, трѣбваше да извършва лѣвия си флангъ къмъ Огражденъ и остана на позицията си, както и далечната IV армия. По-нататъшното отстъпване на частитѣ, ако и да бѣ извършено въ удобствителенъ редъ, обаче въ сраженията около Вардара войскитѣ бѣха слабо устойчиви. Следъ като съгласенцитѣ се прехвърлиха на лѣвия брѣгъ на р. Черна, на IV Преславска и II Тракийска дивизии, на I Тунджанска и Сборната на полковникъ Цонкова бригади и на третѣ германски егерски дружини бѣ заповѣдано да се отдрѣпнатъ при Велесъ, гдето да прикриятъ посоката къмъ Скопие и оная презъ Овче пояе къмъ Куманово и Страцинъ. Обаче IV Преславска не се спрѣ и продължи на северъ.

Противника, следъ като отхвърли изпратенитѣ подкрепления при Градско и Криволакъ, бѣ задържанъ три дѣня при Велесъ, а сръбскитѣ части по Овче поле бѣха приуредени да настѣпватъ по-внимателно и да намалятъ увиранието си. I Тунджанска бригада влезе въ бой при гр. Св. Никола, като ариергардъ по пътя за Куманово, а 6 коненъ полкъ постепенно натѣржаше противника по пътя Щипъ — Царево Къмъ 28, отстъпващитѣ ни колони по посока Страцинъ — Кюстендилъ, Щипъ — Царево село и къмъ Берово — Царево-село бѣха вече уречени и взети въ рѣже. IV Преславска и II Тракийска дивизии, I Тунджанска и Сборната бригади, застанаха на позиции около Куманово, а германскитѣ егерски баталиони — по долината на Морава. I Балканска бригада, при новоназначения командиръ полковникъ Георгиевъ (К.), води бой на 29 септември при Царево село и не ги допусна да навлѣзатъ въ България. Полковникъ Георгиевъ ако и раненъ, не напусна бойното поле.

Войскитѣ, къмъ дѣня на примирието, имаха следното положение:

а) 1, 6, 302 и Сборната дивизии въ отстъпване къмъ Скопие:

б) 4 и 2 дивизии и 1 Тунджанска и Сборната на полковникъ Цонковъ бригади, около Куманово :

в) 5, 9 и Планинската дивизии между Царево село и Пехчево ;

г) II армия по Бѣласица, предъ Демиръ-Хисаръ и Стрелска, и

д) IV армия между Тахинското езеро и морето.

Това положение бѣ крайно несгодно и много опасно при единъ съсредоточенъ неприятелски ударъ, обаче то можеше още да поправи положението, ако 1, 6 и Сборната дивизии успяха да дебуширатъ отъ Скопие къмъ Овче поле, както и ако ли пристигнаха идящитъ германски подкрепления. Обаче не стана нито едното нито другото. Въмѣсто това, засилени групи на напусналитъ строя бойци и хиляди нестроеви, съединени въ бунтарски банди, почнаха да буйствуватъ въ тилътъ, даже да заплашватъ съ събарянето на държавния строй. Една частъ мина презъ Кюстендилъ и малтретира членоветъ на щаба на действующата армия, друга се оплоти отъ Горно Джумая за Радомиръ, гдето разграби армейскитъ складове и направи голѣми пакости на жителитъ.

Освободения отъ затвора земеделѣлчески лидеръ А. Стамболийски, пратенъ отъ правителството да уговори бунтаритъ, подъ влиянието на земеделѣлеца Райко Даскаловъ, се присъедини къмъ тѣхъ въ качество на президентъ на обявената република, а последния за главнокомандующъ, съ началникъ на щаба артилерийския подофицеръ Георги Дамяновъ, и всички потеглиха за София да наложатъ републиканско управление.

Ржката ми трепери пищевой тия редове; чувствувамъ се смазанъ подъ тежкитъ впечатления отъ произлѣзлата грозотия, отъ она ужасенъ актъ на първо по рода си, отъ освобождението на България, братско сблъскване и проливане на родна кръвъ въ Владайското дефиле, гдето бунтаритъ, посрещнати отъ частитъ на Софийския гарнизонъ, бѣхе разбити, прѣснати и заловени. Злото бѣ смазано, обаче, водителитъ А. Стамболийски и Р. Даскаловъ успеха да се скриятъ.

Ето какъвъ печаленъ завършекъ имаща за насъ Свѣтлоната война; ето умопомрачението до което бѣ достигнала българина, когато противника побѣдоносно навлизаше на роднитъ му предѣли; ето какъ престѣпниците юди подкара слѣдъ себе си враговетъ, отваряха имъ свободенъ достъпъ

и роднитѣ предѣли, и, съ междоусобищата въ страната, ис-
нах да спомогнатъ за да се тури кръстъ на България.

Българина никога не е постъпвала тъй ниско къмъ оте-
чеството; дѣдитѣ ни, щомъ се е появявалъ външенъ врагъ,
сж забравяли раздори и вжтрѣшни борби, и дружно сж се
опылчавали за посрещгнето му. Отъ историята ще споменемъ
само два подобни случая.

Слѣдъ убийството на Асеня I, се възкачилъ на престола
войница му Иванко, което донесло междоусобица въ Бъл-
гария, отъ която поискалъ да се възползува гръцкия импе-
раторъ Алексии. Подъ предлогъ за помощъ на Иванка, той
изпратилъ, подъ началството на Камица, отборни войски за
Търново. Отъ гръцкитѣ лѣтописци се вижда, че тия отборни
войски, когато стигнали до балканскитѣ клисури, въ които
гърцитѣ сж били толкова пжти катастрофално разбивани, не ис-
каели да навлѣзатъ въ България, и, като се изплашили да не
будатъ пакъ нападнати, втурнали се безредно да бѣгатъ, като
не нѣкой ги преследвалъ по петитѣ. Слѣдъ тая несполука,
императоръ Алексий самъ повелъ многочисленна войска,
обаче, дошелъ до българската граница, легионитѣ му отново
отказали да навлѣзатъ въ планинскитѣ клисури и се разбѣ-
голи. „Кждѣ ни водишь ти и съ кого трѣбва да се биемъ?
Малко ли пжти сме ходили по тия планински пжтища и не
само никога не сме достигали нищо добро, но едва ли не
погинахме всички. И тъй върни се незабавно, върни се и ни
оповеди въ нашата страна!“—Така казва гръцкия лѣтописецъ,
който за да се скрие истината, че легионитѣ дѣйствитѣлно
сж били нападнати и обърнати въ бѣгство, поставя за при-
чина: *само стваха отъ възможна опасностъ, поради който
тия отборъ войски се спуснали да бѣгатъ, като че ли нѣ-
кой ги преследва и поразява съ всякакво оръжие.* Въ сжщ-
ността, българската войска и население, ако и въ междоусо-
бищ. предъ очевидната опасностъ за отечеството, сж се опъл-
чили срещу врагътъ и двата пжти сж го смазали въ балкан-
скитѣ клисури.

Презъ време на Ивайла, когато византийцитѣ бѣха въз-
вратили на търновския престолъ протежето си Иванъ Асенъ
III, а Ивайло се е борилъ да отнеме престола, гръцкия импе-
раторъ Михайлъ, изпратилъ въ помощъ на Асеня силна вой-
ска за Търново, обаче и тоя пжтъ размиренитѣ българи се

опълчили срещу външния врагъ и, на 17 юли 1280 г., унищожили тая колона до кракъ. Следъ месецъ, императора изпратилъ нова войска, обаче и тя е била унищожена на 15 августъ въ клисуритѣ на Срѣдна гора.

Така е било всѣкога при опасността отъ вражеско нападение. На кжшата и имуществото си българина е гледалъ, па и сега гледа, като на минитуарна държава и това си понятие той пренася и върху общата държава, на благо то на която той е преданъ и се чувствува напълно свързанъ съ интереситѣ ѝ, а отъ тамъ вече — и родолюбивото чувство и съзнаването на дългътъ къмъ отечеството. Когато той даже е недоволенъ до озлобяване отъ съществующия редъ, когато е готовъ и на най-крайни постъпки, достатъчно е само да му се посочи, да му се разтълкува добре неминуемото зло, та да се убеди, че действително държавата и общото и частно домакинство сж застрашени, за да проблѣснатъ у него заложитѣ на доблестенъ защитникъ . . .

Ето защо, и при катастрофата на Добро поле, когато около десетки хиляди бунтари извършваха предателство, не искаха да се противопоставятъ срещу противника и отиваха да съборятъ държавния строй, други 350,000 верни синове на отечеството продължаваха да оставатъ съ гърди срещу неприятеля. Ето защо, престъпното деяние отъ малцинството предатели не може да бжде отнесено за смѣтка на голѣмата маса доблестни български борци. I Софийска дивизия, презъ цѣлата война, никога не се разколеба (освенъ веднажъ 26 Драгомански полкъ при преминаването презъ Дунава за Ромъния), защото тамъ бѣха коравитѣ шопи, при здравата ржка на генералъ Недѣлковъ. Въ Сборната дивизия, дошли отъ Добруджа и тикната въ Албания, най-зле облечена и трудно продоволствуванa, поради което бѣ и най-недоволенa и постоянно роптаеше; въ 6, 7, 8, 10, Планинската и Македонска дивизии, въ всички тѣхъ имаше роптания, но не и бунтове, и до край останаха вѣрни на дълга си, благодарения на войнишкия патриотизъмъ и на заинтересоваността и служебниятъ тактъ на началниците: генералитѣ Кантарджиевъ, Поповъ, Тасевъ, Боглановъ, Петровъ, Сапунаровъ и Златарева.

Първоначално, въ частитѣ на 9 Плъвенска дивизия имаше опити за непослушане и бунтъ, даже единъ видъ комплотиране, обаче смѣлия генералъ Вазовъ не се поколеба да прибѣгне и до крайни мѣрки, и сполучи да успокои войниците,

да повдигне духътъ и боеспособността имъ до тамъ, за да бждатъ въ състояние, следъ 2—3 месеца, да издържатъ силнитъ английски и гръцки атаки. 5 Дунавска дивизия, въ която работата бѣ стигнала до явно бунтуване (следъ катастрофата на Яребична), и тя се бѣ вече успокоила и остана твърдо на позициитъ си срещу гърцитъ. 4 Прѣславска дивизия на генералъ Киселова, тъй славна съ боеветъ си въ Добруджа и дошла на македонския фронтъ ужасно озлобена за загубата на скъпия български край, ако и попълнена съ голѣмъ процентъ турци, албанци и даже гърци, и тя остана твърдо на позицията*). Нарушила първоначално реда при отстъпването, тя можа да стигне до Куманово готова за бой. Най-после, и въ 2 Тракийска дивизия, съ пристигането на новиятъ ѝ началникъ генералъ Русевъ, се е почнало да се работи силно за подигането на духътъ и боеспособността на частитъ (споредъ заключението на назначената анкета по действията на гая дивизия на Добро поле).

Искаме да изтъкнемъ, че българина е билъ и ще остане и за напредъ горещъ патриотъ и отличенъ войникъ, снабденъ съ залозитъ на веренъ служителъ на отечеството, съ неограниченитъ качества на самоотверженъ борецъ, съ оная несъкрушима сила при нападитъ, прясвена тъй мощно при открититъ атаки на твърдинитъ и на силно укрепенитъ позиции презъ Балканската и Свѣтовна войны. Голъ, босъ, крайно мале храненъ, три години не смѣняванъ отъ бойната линия и при усилената престѣпна дейность отъ злосторницитъ, той все пакъ устоя, презъ последната война, на поста си, почти еднакво съ съюзницитъ, които при подобни лоши условия и при липса на достатъчно въоръжение не биха могли да издържатъ даже една година... Подобно чисто войнишко чело не досегаемо за позорътъ извършенъ отъ престѣпницитъ и българската честъ и слава все още оставатъ незапятнени, за да се предаватъ на поколенията отъ родъ въ родъ, като ония, презъ времето на Крума, Симеона, Самуила, Асѣновци и гръко-латинския Калояна. Ако и победени, враговетъ дълги години иматъ да помнятъ добруджанскитъ ни урагани, оная тригодишна упоритость по македонския фронтъ, атакитъ и контраатакитъ по Мъгленско, Каймакчаланъ, въ завоя на Черна и около Дойранъ!

*) При намирането ѝ на позиция сколо р. Черна имало случай на избѣгване отъ млади войници, обаче взетитъ мѣрки прекратили понтарянето.

ГЛАВА XII.

Има ли предателство на Добро-поле.

Да се хули е лесно, стига само да съществува желание, обаче да се оправдае самъ охуления обикновенно е много мъчно, както това се вижда отъ французката поговорка; „Клеветете, клеветете, все ще остане по нѣщо“. Хулитѣ, хвърлени отъ вънъ, като непременно последица отъ умразата къмъ единъ народъ, или отъ желанието да се потули собствената вина, не се подаватъ на опровержение и много мъчно се спиратъ, обаче реагирането срещу имъ е отъ голѣмо значение за общественото мнение у всѣки народъ. Ето защо ще се помжчимъ, за самитѣ насъ, да поразчепкаме въпроса и да видимъ — имало ли е действително предателство при пробива на Добро поле и въ какво се е то изразило.

Както е известно, моралното подхлъзване на българските части презъ 1917 г., а особено презъ първата третина на 1918 г., бѣ твърдѣ голѣмо, даже до опити за бунтуване и единични атентати. Защото търпенето бѣ вече задминало границата на възможната физическа и духовна износливостъ; защото крайно неблагоприятнитѣ усилия за обдържането на войскитѣ все повече нарастваха, а пъкъ много началници се указаха слаби да влияятъ и подкрѣпятъ подчиненитѣ си въ пжтя на добросъвѣстното носене на дългътъ, да се борятъ успѣшно съ агитациитѣ и подсрѣкателствата на злосторницитѣ. Омръзването бѣ се обърнало въ ужасно отвръщение къмъ продължителната война, до едно болестно състояние, обзело войнишкото същество. Достатъчно бѣ да се яви, кой и да е, да говори срещу тая война, за да бжде най-жадно изслушамъ. Особено злѣ бѣха настроени върналитѣ се отъ отпускъ войници, видѣли съ очитѣ си покварата въ страната и надъхани революционно отъ разни агитатори и емисари, майсторски използваващи тжжното имъ настроения при прищането обратно на фронта, за да съятъ у тѣхъ съмето на деморализация.

Тръгнали отъ къщи при писъкътъ и окайването на съпругитѣ и презъ всичкото време слушали въ вагонитѣ натякванията на съпътниците, войницитѣ стигаха въ частитѣ си напълно подготвени за противопостава и бунтове. Обаче, българската трезвостъ не имъ допушаше подобни крайности и почти повечето успѣваха да задавятъ у себе си горчевината на впечатленията, да забравятъ заканитѣ, съ които се връщаха. По-трудна бѣ работата съ партизанитѣ на земледѣлцитѣ, що, при отиване и връщане отъ огнупускъ, считаха за дългъ да посѣтятъ земледѣлческитѣ лидери въ Софийския окръженъ затворъ, да имъ докладватъ за положението и да получатъ инструкции по престѣпната си дейность на фронта. Тѣй или иначе, озлобяването все повече растеше, а не се вземаха ефикасни мѣрки за да се подобри положението, да се премахне благоприятната почва за агитациитѣ и подстрѣкателствата.

Смѣната на правителството, въ 1918 г., внесе известно успокоение у войскитѣ, обаче все пакъ останаха части силно разколебани и угнетени, при парливото желание: *да се свърши въ най-непродължително време войната*. Това бѣха ония въ планината, що вече приключваха двегодишното си безсмѣнно намиране въ бойната линия, що все още ходеха але облечени, лошо хранени и бѣха силно изтощени физически и духовно отъ тежкото стояне по Мориховскитѣ висове. *) Въ своето озлобяване, тѣ не вѣрваха на слухътъ за скорошно примирие и доверчиво се отдадоха на другия слухъ за предстояще хвърлюване на пушкитѣ отъ всички части, ако ли до 15 не бжде сключенъ миръ. При това настроение, службата у тѣхъ не се подобри, падналия духъ не се подигна, ропота и бѣгствата не се прекратиха. Цели роти демонстративно отказваха да получаватъ храна, да отиватъ на работа, да заематъ известни участъци и пр.

За да се види моралното състояние на частитѣ въ Мажанско ще си послужимъ съ книгата на новоназначения тогващъ началникъ на 2 Тракийска дивизия генералъ Русевъ „Добро поле и 2 Тракийска дивизия“.

„Бѣхъ изненаданъ отъ размѣра на войнишкитѣ бѣгства; отъ 1 мартъ до 1 августъ имаше 264 бегълци отъ които 20%₀

Новитѣ дрехи не бѣха още раздадени и станаха после плячка на противника по складоветѣ. Сѣщо тѣй бѣха оплячкосани и складоветѣ съ материалъ, провизии и бойни припаси.

къмъ врага. Имаше и подофицери избѣгали. Мѣрки срещу това зло не взимани, освенъ нѣкои други преписания, за да има повече канцеларски номеръ. Имаше роти отъ единъ и сжщъ полкъ безъ никаквн беглеци. а други съ 10 — 15 такива; сжщото въ разнитѣ взводове, както и въ полковетѣ, — а хората навсѣкжде едни сжщи.

Престжпността въ дивизията голѣма; сждътъ претрупанъ съ дѣла.

Отдаване честь, взаимна почитъ и взаимно внимание — съвършено запуснати; единични хора и цели команди не отдаваха честь, лежаха и гледаха офицера отъ 4 — 5 крачки. Цѣли роти ме посрещаха лениво, лениво; кое какъ, ставаха едва; едва отговаряха на поздрава; равнение, хватки — лоши. Всички признаци на строеви упадъкъ, липсва на бодростъ, на бойно настроение.

Отношенията между офицеритѣ въ дивизията не навсѣкжде добри. Въ единъ полкъ офицеритѣ бѣха образували две партии и командиря на полка ми се оплака отъ нѣкои офицери, които намирали скрита подкрепа отгоре. На единъ такъвъ офицеръ е била обявена въ заповѣдъ по дивизията благодарностъ за укрѣпването на позицията по представление на... дивизионния инженеръ... безъ да е билъ представенъ отъ неговото строево началство. Събраха офицеритѣ отъ полка на позицията и много сериозно имъ говорихъ, следъ което безименнитѣ писма отъ тоя полкъ престанаха, а командиря на полка по-после се похвали, че живота между офицеритѣ се подобрилъ значително.

Чувството на изпълнителностъ въ дивизията заварихъ затжпено, а особено въ нѣкои части. Обърнахъ имъ вниманието, че за всѣко разпореждане грѣбва да се напомня и провѣрва дали е изпълнено. Единъ командиръ на артилерийско отдѣление ми доложи, че срѣща голѣми съпротивления отъ страна на подчиненитѣ си при изпълнение на разпорежданията му. Запитахъ какви мѣрки е взелъ, доложи, че обръщаль вниманието имъ . . . само това!

Много дадени указания за готовността на преграднич огнь, въ нѣкои батереи и сжщото, лично заповѣдано отъ менъ на командира на едно отдѣление, не бѣха изпълнени.

Отъ личната провѣрка на позициитѣ на нѣкои роти отъ сжщата бригада, забѣлезахъ че имаше заповѣди, не само неизпълнени, но даже и не се знаяха; а пъкъ за оперативната

заповѣдъ на дивизията, за да се предаде отъ щаба на бригадата въ щаба на полка. бѣха нужни само три дѣня.

Желание за изпълнение нѣмаше: имаше просто затѣпане на навика да се обръща внимание на заповѣдитѣ, да се изучаватъ и използватъ . . . безусловна сѣтнина на усвоено артилерийско командване въ дивизията . . . което се ограничавало само да пише, безъ да иска да знае дали се изпълнява заповѣданото.

Въ нѣкои полкове, презъ 1918 г., е имало явни бунтове. Единъ отъ полковетѣ, съ запусната служба, въ който е имало откритъ бунтъ и единъ войникъ е стрѣлялъ въ полковния командиръ, го заварихъ да стои още отъ априлъ безъ командиръ. По моя молба, щаба на дѣйствующата армия, изпрати замѣстникъ, (подполковникъ Стоенчевъ, Авг.) но послѣдния, ако и отличенъ офицеръ, не можеше въ кѣсо време да поправи полка.

Агитациитѣ бѣха въ пълния си ходъ, особено между артилериститѣ, а почва за агитации отлично създадена — въ страната отъ обшата непреслѣдвана поквара, а въ дивизията отъ слабото и безгрижно командване. Войниците явно ми говориха за кражбитѣ и рушветитѣ въ страната, за износа на хранитѣ и суровитѣ материяли, за неуспѣха на нашата политика (Добруджа и Маришкия пѣпросъ); въ тия тѣхни разговори се виждаха и агитациитѣ. че не е само побѣдата, която може да наложи и мирътъ и пр. . . .“

Тая кратка извадка е достатъчна да обрисова общото положение на тая дивизия, при приемането ѝ отъ генералъ Русева, презъ юли мѣсець 1913 г.

Че и положението и въ 3 Балканска дивизия не е било добро, се вижда отъ направената, по пробива на Добро поле, отъ генералъ Кугинчева, анкета, въ която се казва:

„Военната дисциплина и въобще морала въ частитѣ на 3 Балканска дивизия сж били понижени въ значителна степенъ, три-четири мѣсеца, а може би и повече, преди неприязненото настѣпване, въ септември 1918 г. Командира на 2/3 Бригада въ писмения си докладъ за положението на 5 май 1918 г., както и командиря на 3/3 бригада, изтъкватъ, че духа на войскитѣ билъ добъръ само за отбранителни действия, а не и за нападателни, което е равносилно съ нежелание на войскитѣ да участватъ въ борбата.

Презъ сщия периодъ е установено, че войнишкитѣ бѣгства въ вжтрѣшността на царството сж се увеличавали все повече; а въ 11 Сливенски и 32 Загорски полкове те почнали да се изразяватъ на групи по 8—10 чаловѣка. Отъ ежедневнитѣ донесения отъ полковетѣ до щаба на дивизията се вижда, че отъ 1 май до 1 септември 1918 г. сж избѣгали общо около 75 войника, отъ които 8 къмъ противника.

Едновременно съ бѣгствата, отъ началото на пролѣтъта, увеличили се и случаетѣ на самонараняване, за да се избѣгне отъ тежеститѣ на фронта, както и нарочно просрочване на отпуска, за да бждатъ виновнитѣ наказани и изпратени въ Поправителния полкъ, въ който не сжществуватъ рисковетѣ на фронта.

Почнали да се проявяватъ манкирания по длѣжноститѣ за почитѣ и уважение къмъ началницитѣ и старшитѣ, под претекстъ на несъзиране, или съ отдаване на честъта поохотно и съ видимо неудоволствие.

Отпускаритѣ почнали да се връщатъ въ частитѣ доста деморализирани и изобщо съ едно униние: почнали да проявяватъ непослушность, а негдѣ и колективни претенции поради храната, облеклото и пр. Засилило се разпространението на вестницитѣ — органи на крайнитѣ течения, и на земледѣлческитѣ организации, абонатитѣ на които въ нѣкои роти достигнало до 30—40 души.

На 8 юни 1918 г. войници отъ 29 Ямболски полкъ хвърлили презъ нощъта 3 бомби въ блиндажа на капитана Марчева.

На 9 юни сж били намерени въ районитѣ на 11, 29, 30 и 80 полкове стотици надписи и позиви, изрѣзани по дървотата и камѣнитѣ, за хвърляне на пушкитѣ и напушането на позицията.

На 13 юни с. г. сж били намерени въ района на 29 Ямболски полкъ три анонимни писма съ заплашително и революционно съдържание.

На 9 юли с. г. е била хвърлена презъ нощъта бомба въ землянката на командиря на 1 батарея отъ 16 артилерийски полкъ, която контузила последния.

На 10 юли с. г. е била намерена въ района на 11 и 29 полкове революционна плакарда съ надписъ „Балканци“.

На 3 септември с. г., група войници съ двама-трима младши подофицери, разтоварили насилствено дружинната

парница (80 полкъ), за да не отива да готви на в. Шейно-
вецъ, понеже войниците не желаяли да работят на тая ви-
сочина, обстрелвана отъ противника.

На 9 септември с. г., презъ нощта била хвърлена бомба
въ земянката на подполковника отъ 24 полкъ Робевъ.

Въобще напоследъкъ се забелѣзвала всжде голѣма ин-
диферентностъ у войниците къмъ служебнитѣ задължения и
къмъ устрояванитѣ ротни развлечения и беседи. Отнасяли се
апатично къмъ всичко и често сж подхвърляли оскърбителни
подмѣтания по адресъ на офицеритѣ. Ако ли ротния гайдаръ
или свирачъ засвири, недоволнитѣ се обръщали къмъ него съ
думитѣ: „защото още стоятъ тука като тебе свирачи да сви-
ратъ, за това войната нѣма да се свърши“. Следъ устрое-
нитѣ увеселения или беседи въ ротитѣ се чувало отъ стра-
ните на сжшитѣ недоволници: „тѣ сж офицери: това имъ е
работата, тѣ не губятъ, ами ние.

Възможно е да е имало въ частитѣ много повече по-
добни прояви, добавя анкетата, обаче мнозина началници сж
ти умѣлчавали, за да запазятъ реномето на частта, собстве-
ното си реноме, още повече, че подобни прояви сж се по-
ставяли въ тежестъ на атестациитѣ и командната стойностъ
на началниците. Фактъ е, че въ ежедневнитѣ срочни донесе-
ния за времето отъ 1 до 15 септември 1928 г. сж били пока-
чени само 4—5 души бегълци, когато въ сжщностъ (по други
документи), такива сж били значително повече; че въ тѣзи
донесения за духътъ се говорило: *духъ добъръ; бойна готов-
ностъ пълна*, когато въ сжщностъ: *духа, морала, па и дис-
циплината* сж били разклатени отъ основа и едва е могло
ня да се считатъ удовлетворителни“.

Така казва анкетата, така говорятъ почти всички участ-
ници въ Мъгленско. Тамъ два-три мѣсеца по-рано почнала
ня се осѣща скорошната провала, оная удушлива атмосфера
ня пълното разложение, особено въ гилнитѣ и нестроеви
поприздѣления, които, като при слаби началници, по лесно се
попадали на зловерното влияние на агитациитѣ. Гѣ собствено
сж били разносвачитѣ на тревожни слухове, на разни писма,
изявления, вестници и брошури, съ бунтовническо съдържание.
И именно това е подготвяло почвата за пълна неиздръжли-
востъ при единъ ударъ въ планината, за успѣха на който е
имало вече нужда отъ предварително уговаряне за напускане
Фронта или отъ нѣкакви подкупи, както казватъ нѣкои. Пло-

доветъ около Добро поле била вече узрѣли и едно само раздрусване стигало, за да паднатъ, особено пъкъ, когато събарянето имъ бѣ станало отъ единъ ураганъ. Отъ хора изгубили идейността и силно подали се на съблазънѣта — да се тури точка на бойнитѣ действия, друго не можало да се очаква.

За да се види какъ частитѣ отъ 3 Балканска дивизия постепенно сж били доведени до разложение, ще си послужимъ съ извадки отъ книгата на подполковника отъ 29 Ямболски полкъ Бумарджиевъ; *„Има ли предателство на Добро поле“*.

„Основната позиция на която трѣбваше да се укрепимъ и останемъ бѣ Каймакчаланъ — кота 1881—в. Соколъ—Руйчетата—Сръбски постъ—кота 1700—в. Шейновицъ—в. Кравица—Зжбаритѣ—Кукурузитѣ—Ковилъ—Прѣслапъ—Кожухъ планина. Това бѣ линията, която естествено бѣ най-силната и съ отлично закритъ тилъ. А ний заехме линия по южнитѣ склонове на казанитѣ висоти, а нѣкаде и въ политѣ имъ, — позиция, съ тилъ постоянно наблюдаванъ и битъ отъ неприятеля. Единъ презъ м. юли 1918 г. се сетиха да укрепяваме нѣкои отъ горнитѣ пунктове, но бѣ вече късно, защото противника не ни даде време за това.

Освенъ всички бойни неудобства на изнесената напредъ позиция, освенъ многото дадени жертви за заемаването и задържането ѝ, освенъ огромната фортификационна работа извършена на нея безъ система и планъ, тази позиция имаше и това неудобство, че извънредно много одѣлжи огнената линия и поглѣщаше много повече бойци, а съ това отслабваше бойнитѣ сили на частитѣ. Всички тѣзи усилия, ако бѣха насочени за укрепяване на естествената и силна по природа отбранителна линия, можеше, въ продължение на 2½ години, да се изгради непревземаема нова линия на Добро поле, пробива на която не щѣше тъй лесно за два дни да се извърши а напротивъ, твърде възможно бѣ противника да си строи главата . . .

И така ний сами се поставихме въ най-неизгодни условия, като останахме на очерганитѣ, следъ боеветѣ презъ 1916 г., неестественитѣ и изложени на неприятелскитѣ погледи „Войнишки позиции“.

Ако следъ боеветѣ презъ септемврий на 1916 г., се бѣ направила една щателна рекогносцировка на цѣлата позиция

и би билъ усвоенъ отгоре единъ планъ за укрепяване, ний щяхме да бждемъ отбранители на главната и природно силна позиция. *Линиата на единъ общъ планъ за създаване на позиционитъ отбрани*, които можаха и трѣбваше да се създаватъ въ продължение на позиционната война, отъ май 1916 г. до пробива, и *изчисането на позициитъ ни по южнитъ склонове и равнината сж една отъ причинитъ за пробива на Добро поле.*

Следъ главнитъ боеве на 12, 13, 14 и 15 септемврий 1916 г., се оформи нашата „Войнишка позиция“. Тамъ, гдето трона и са окопа нашия войникъ, се издълба въ последствие, при най-тежки условия, нашата първа и последна отбранителна линия . . . Трѣбваше следъ това да изправимъ нашата позиция, като напуснемъ неестественитъ позиции: на Димовя долъ, Кара дере, Гръцкия междиненъ постъ и Пожарския долъ, чието държане бѣ ненужно и на които се топяха безцѣлно въ продължение на двѣ години частитъ на дивизията. Прогонване на противника, а не насъ, въ първитъ дни на войнотъ, се корегира коренно задържането на Пожарски долъ, защитницитъ на който, следъ падането на к. 1881, се намира точно въ тилъ отъ неприятелската артилерия. 46 полкъ който го държеше, само за 24 часа бѣше пресполовенъ отъ противника. За жалость, и следъ тази услуга отъ противника, ний пакъ не се опомнихме, и останахме изъ гората ниско, по южнитъ склонове на Добро поле, въ непрогледнитъ долини и гори на Гръцкия постъ, по Струпенския долъ и Каленъ ридъ, — точно мѣстото на пробива (на 15 септември 1918 г.), фаталното и лобно мѣсто на всичкитъ ни трудове, мечки и родни идеали . . .

При все това, деня на пробива свари защитницитъ на Добро поле отлично укрепени, но, за жалость, само на една защитена първа и последня укрепена линия. Въ продължение на 2 години, защитницитъ на Добро поле бѣха работили денемъ и нощемъ, безъ да знаятъ почивка, за да се залепятъ въ земята. Бѣха построили стотици заслони, дължината 5—7 метра; разни галерии; 3 реда окопи; много ходове и изходи до два човѣшки ръста дълбоки, и 3—6 метра височини телени мрѣжи и козли (на мѣста по 2—3 линии). За всичкия всички този колосаленъ трудъ бѣ отишелъ само за една укрепена линия, изложена на погледитъ на противника и била отлично отъ артилерията му. — Гръшка бѣ не

на войника и офицера, а на военните инженери и висшето началство, които не схванаха, още следъ октомврийските боеве въ 1916 г., необходимостта да се измѣсти „Войнишката позиция“ и укрепи съобразно съ мѣстните и тактическото изисквания, системно, планомерно. Твърдението, че съ натурането тая позиция, щѣли сме да дадемъ нѣкои наблюдателни пунктове на противника не е основателно, понеже и безъ това той имаше такива. Напротивъ противника не щеше да ни вижда, ако бихме възприели гореказания начинъ на разположение и укрепяване . . .

Усилената работа по укрепяването, при близостта на противника, страшно изтощи хората. Работѣха въ най-бурното и лошо време, да не чува противника, и повече нощно, а това отнемаше единствената имъ нощна спокойна почивка. Борбата съ природата, лошата и продължителна зима, съ нѣжните страшни бури и виелици, придружена съ тежки лишения, ужасно хабеше силитѣ. Всичко това изморяваше и изтощаваше организма на хората, и не можеше да не се отрази върху силитѣ и духътъ имъ.

Лошата и недостатъчна храна и облекло повлия и върху появяването на болестта „Скорбутъ“, взела особено широко размѣри въ 29 Ямболски полкъ. Имаше времена, когато на войника се даваше топка калъ, подобна на хлѣбъ, съставена отъ всѣкакви примѣси, но не и отъ жито. Тая калъ войникътъ трѣбваше да яде, съ нея да поддържа организма си за една дневната работа, за бдение и борба. Къмъ нея се преправяше голата и безъ всѣкаква питателностъ войнишка чорба, приготвена отъ овча, често пѣти вмирисана, пастарма, която разстройваше стомаситѣ и отваряше почва за всѣкакви болести. Винаги хлѣба на предалия се пленникъ и обличае му повдигаха апетитътъ и завистта на нашия изгладнѣлъ голъ войникъ. Не бѣ редкъ случай да се среща чуждъ наблюдател съ открити срамни части, и при това окаяно положение, съ трепетъ да следи всѣко мръдване на противника. — Много даде нашия войникъ за защита на своя родина и не бива повече да се клейми.

Лютата и продължителна зима затрудни много укрепяването. На 1700 метра надъ морското разнище, гдѣто презъ $\frac{2}{3}$ отъ годината върлуватъ снѣжни бури и виелици, нашия войникъ трѣбваше да се борятъ освенъ съ противника, още и съ тѣхъ, и да работятъ. Осъмнали при затруднения

пжти окопи и засипани пжтища, тѣ улавяха лопатата да чиститъ рововетѣ, да отравятъ затрупанитѣ си другари и да отпорятъ пжтища далечъ въ тила, за да пристигнатъ товариѣ съ храна, които често пжти по 3 — 4 дня не идвахъ, защото не биваха посрещани отъ згладнелитѣ защитници. Това се случваше твърде често. Отъ лошата зима добитѣктѣ умираше, и числото му намаля до 3—4 слаби недѣгави коне на рѣка, отъ които се чакаше да снабдятъ съ храна и припаси войнитѣ. Това заставяше частитѣ да пращатъ команди, за да доставятъ до позициитѣ хранитѣ и бойнитѣ припаси на грѣбъ.

Мѣстността въ тила на позицията бѣ извънредно пресечена и отнемаше твърде много хора и средства за направата на позиционни зигзагни пжтища и пжтеки. Само който се изкачвалъ отъ щаба на 29 полкъ на позицията, презъ зидаритѣ, може да има представа за пжтищата и колосалния трудъ, положенъ за направата имъ. При тѣзи условия, освенъ че се отнемаха половината войници отъ състава на частитѣ, но и смитѣ пжтища бѣха крайно изморителни за хората и добитѣкта, и тежки за подвозъ на материали по укрепяването.

Превъзходството на противника му даваше възможность денонощно да безпокои нашитѣ зидари и да имъ нанася големи загуби. Всѣки ударъ на чукъ бѣ чуванъ отъ противника и за мигъ се нахвърлюваха мини и снаряжи въ нашитѣ окопи, добре измѣрени, благодарение близостѣта. А нѣе, колкото бѣхме слаби съ артилерия и минохвъргачки, толкова бѣха спѣвани и доблестнитѣ ни батареини командири, като се определяше по колко снаряда денонощно да изстрѣлятъ. Никога противника не закѣсняваше, при всѣко обаждане да изпосла наша батарея, да се нахвърля съ маса снаряди срещу нея. *Доброполскиятъ участѣкъ, считанъ за второстепененъ и природно силенъ, бѣ оставенъ безъ средства за отпора въ всѣко отношение, особено откъмъ артилерия и минохвъргачки,* за което защитницитѣ му до последния моментъ бѣха изложени на тежки загуби.

Духътъ у войскитѣ, поради крайната умора и изтощение отъ продължителността на войната, бѣ лошъ. Въ продължението на две и половина години, частитѣ отъ дивизията не получаваша почивка, а непрекъснато стояха на позиция, безъ достатъчно подрѣзки, поне за сменяването имъ отъ 1 линия, а и за оттегляне то имъ по-назадъ. Дружинитѣ стояха сѣщо несмѣнени отъ 1 линия, а когато ги смѣнявахъ,

отдръпваха ги въ поддръжка, непосредствено задъ окопите на 500—700 м., засѣгани не само отъ артилерийския огън на противника, но и отъ минохвъргачките му, а това не бѣ почивка, напротиво, още по-голѣма умора. Тамъ частите се освобождаваха отъ гнета на противника и често пѣти паваха по-голѣми жертви отъ внезапно избухналия неприятелски ураганъ, сварилъ войниците вънъ отъ заслоните — на прѣсти или забава . . . Да се стои 2 1/2 години непрекъснато подъ постоянния огънъ на противника не е леко. Крайно неприятелно бѣ да се изтегли дивизията отъ тоя участъкъ, за да се подтегне и почине. Всѣки камъкъ, всѣка долчина изпояняше труповете на достойно загиналите другари. Брате и бащи*.

Подполковникъ Бурарджиевъ завършва своето описание така :

„Защитниците на фаталното Добро поле, презъ тригодишната война до деня на пробива, съ достоинство изпълниха своя дългъ въ неравната борба. Тѣ издържаха на Добро поле нѣколкодневните атаки на противника отъ 3 до 21 май 1917 г. сжщо атаките му на 29, 30 и 31 августъ с. г. Въ 1918 г. на май тѣ устояха на нѣколко силни нападения, а сжщо и на юний на редъ шурмови и огневи удари, всички кървящи и бити. *Може ли прочее да се допусне нѣкакъвъ пазира между нашия храбъръ войникъ или офицеръ съ противника на 15 септемврий 1918 г., както нѣкои го обвиняватъ?*“

Ето какъ полковникъ Бунарджиевъ излага извънредно лоши условия, при които цѣли 2 1/2 год. сж били постоянни Балканци въ Мориховския участъкъ, какъ постепенно сж били доведени до положението на окончателно падане на нѣ хъгъ, до озлосбяването, пригответило почвата за възприемане на престѣпнигѣ агитации и за изстраване на зложелелни за скорошенъ край на войната. Мръзнали, злѣ облачени и отвратително хранени дълго време, тѣ търпеливо претрѣпв всичко, докато най-последно физически и морално изжабени оставени сами на себе си въ първата линия, подъ артилерийските урагани, не сж били вече въ състояние да понесатъ неприятелския пробивъ.

Що се отнася до уговорено отъ по-рано претрѣпано на Добро поле, ние напълно се присъединяваме къмъ мнението на полковника, че такова е нѣмало и не е могло да бжде. Тамъ нѣмо е имало пълна незаинтересованостъ презъ продължително

стояне на частитѣ въ Мъгленско—Мориховско и отпускането на рѣце, много по-рано отъ пробива, отъ всички началници. Човѣкъ просто не може да отговори на въпроситѣ: какъ тѣй, при толкова високи голѣми и щабове, да не се намѣри нѣкой да рекогносцitra разположението, да провѣри позицитѣ, да обиколи поне веднажъ бойната линия? Какъ е можало тѣй дълго да бѣде оставено бойното разположение на очертанието, направено отъ първата войнишка позиция, презъ боеветѣ още въ 1916 г.? Защо, при наличиността на дивизионни, корпусни, армейски, групo-армейски и въ щаба на главното командуване инженери, е било тѣй много занемарено системното укрѣпване на тоя боенъ участъкъ? . . . Вижда се, че инженеритѣ сж се ленили или, по-вѣрно, бояли, да отидатъ и на самото мѣсто да изпълнятъ най-главното си задѣлжение; че у началството е липсвало желание да се трепи по върховетѣ и да се излага на възможна опасност съ по-близко отиване къмъ противника, поради което, въпрѣки опититѣ по другитѣ фронтове за разположение въ дълбочина, частитѣ, до самня пробивъ, сж били оставени по първата линия, като сигурна жертва за врага. Иначе казано, въ дейността по Морихово—Мъглянско силно изпѣква елемента на голѣмото престѣпление, наречено *бездействие* и наказуемо съ смъртъ, като единъ видъ спомагане на противника.

Право прикосновенитѣ къмъ тая вина началници заявяватъ, че много пжти сж ходили на бойната линия, че сж провѣрявали често разположението, обаче въ сжщность излиза, че това е било рѣдко, частично и само до бригаднитѣ наблюдателни пунктове, безъ да се отиде въ бойната линия, даже до окопитѣ на подрѣжките. Следъ падането на Яребинитѣ височини, главнокомандующия и Н. Ц. В. Престолопоследника обиколили участъцитѣ на 3 Балканска дивизия и на 1 Тунджанска бригада, но дѣжда и силната мъгла не имъ позволили да се запознаятъ съ състоянието на укрепването, и трѣбвало да се задоволятъ съ направения имъ докладъ и съ плановѣтъ въ щаба на дивизията, на които били нанесени, и сж свършени, и тритѣ отбранителни линии. Командира на 11 корпусъ сжщо ходилъ на фронта, обаче само до бригаднитѣ наблюдателни пунктове. Изпращанитѣ ревизори отъ българското и германско командуване сж достигнали до дивизионнитѣ щабове, гдето, следъ изслушването на доклада, били отнеждани на нѣкои пунктове за да назърнатъ къмъ

позициите, и, съ това, се считала свършена основателната и на самото място ревизия. Изобщо казано, редицата инстанции включително германските, цъли две години сж проявили пълна незаинтересованност по най-главните си бойни задължения. По това, ето какво срещаме въ реляциите на 2 Балканска бригада:

„Ако началника на дивизията, въ продължение на 3 години, бѣ обиколилъ поне веднѣжъ позицията, може би много отъ недостатъците по укрепяването щѣха да бждатъ поправени. Една позиция, не посетена ни веднѣжъ отъ началника на дивизията, отъ началникъ щаба или дивизиснии инженеръ, не може да бжде укрепена до свършенство отъ по-долните началници.

Сжщото говори въ показанията си предъ анкетата и командира на 16 артилерийски полкъ, полковникъ Спайдаровъ:

„Началниците (висшите) редко обикаляха позициите, нѣкои и никога не посетиха войниците и офицерите въ окопите, Азъ знамъ дивизия, гдето никога голѣмия началникъ не е видѣлъ окопите и никога войника не е видѣлъ него. Рѣдко забикаляха и нѣкои бригадни командири, а сжщо селеняха и по-долните началници. Всички по-високи началници посещаваха фронта само до щабовете и, понеже по тия щабове се правеха заключения за командирите, последните всячески се мжчиха и конкурираха за устройството на добри щабове въ ущърбъ на позициите и окопите. Азъ зная полкове, гдето по цъли месеци и сезони, много роти работиха за устройството на хубави щабове, а войниците въ окопите, при дъждъ, стояха въ водата и тинята“.

Още по-добра представа за укрепяването въ 3 Балканска дивизия дава заключението на произведената отъ генералъ Кутинчева анкета, въ което се казва, че само предните позиция на дивизията е била изработена, като въ участъка на 29 Ямболски полкъ втората линия окопи не е била довършена; че междинната позиция, само въ участъците на 1 и 3 бригади, е била усилена съ кое що; че на главната позиция (в. в. Голѣмъ и Малъкъ Козякъ, Камила, Мечи камъни и пр.) е имала само тукъ-таме стрелкови окопи и почивни галерии.

За собствено оправдание, отговорниците сочатъ на щабна действащата армия, който не отпусналъ необходимите

средства за завършване укрепяването. Генералъ Рибаровъ заявява: „Въ участъка на дивизията ми бѣ направено всичко, което бѣ възможно, съ отпуснатитѣ мат ераал; че, за да се създадатъ яки съоръжения въ дълбочината на участъка, необходимо бѣ много циментъ, желъзария и пр., които, при настоятелнитѣ ми искания, се отпускаха въ ограничено количество, едвамъ стигаще за осъвършенствуване на първата линия. Именно на това се дължи, че заднитѣ линии останаха само изкопани, но незасилени съ бетонни постройки, галерии и пр., т. е. съвсемъ незавършени“.

Отъ поисканитѣ по тоя въпросъ обяснения отъ началника на инженерния отдѣлъ при щаба на главното командование се узнава, че материали сж били отпускани въ зависимостъ отъ имеюшитѣ се такива на разположение и споредъ общитѣ нужди на цѣлия фронтъ, т. е. че въ Мжгленско е било отпускано това, що е могло да се даде и на другитѣ части и, че щомъ сж били набавяни такива, тутакси сж били раздавани.

Ето защо на тоя въпросъ, ние ще отговоримъ съ това що казва въ горепоменатата книга подполковникъ Бунарлиевъ, а именно: „Доброполскиятъ участъкъ, считанъ за второстепененъ и природно силенъ, бѣ оставенъ безъ средства за отбрана въ всѣко отношение, т. е. онова, което откровенно избѣгватъ да признаятъ отговорнитѣ инстанции. Тѣй че отпускането или неотпускането на материали и безсистемното укрепяване на позициитѣ, трѣбва всецѣло да се търси само въ погрѣшното гледище на участъка въ Моричовско, като на вворостепененъ и естествено силенъ, не нуждающъ се отъ укрепване въ дълбочина, въ нѣколко линии, снабдени съ модерни съоръжения. Планинскитѣ великани, скалитѣ и шеметнитѣ урви въ тила сж се считали достатѣчна защита за вражеския успѣхъ, поради което всичкото внимание е било обърнато върху укрепяването на първата линия. Иначе просто необяснимо се явява: какъ тѣй германското командование, толкова сведущо по системното укрепяване на позициитѣ и въобще по начина за отбраната, бѣ пропуснало цѣли две години да не се намѣси и да наложи системно укрепяване и разположение въ дълбочина, което само гарантира якото отстояване подъ вражескитѣ удари... Това погрѣшно гледище за силата на планинския теренъ е било тѣй силно покоренено и у по-долнитѣ началници, че то не се е из-

мѣнило, даже когато шаба на действующата армия се е намесилъ и съ предписание № 10307 отъ 24 юни 1918 г. дѣлѣ следнитѣ упѣтвания:

1) Да се устроятъ поне две позиции, отстоящи една отъ друга отъ 3—5 км.;

2) Всѣка отъ тия позиции да бѣде организирана въ дѣлѣ бочина съ три линии окопи, по на 80—200 кр. (понеже едина единствена линия не е въ състояние да издържи съсредоточения артилерийски огънь);

3) Задъ по-важнитѣ участъци на позицията, на около 300—500 кр., да се построятъ преградни позиции;

4) Въ първата линия окопи да се построятъ малки подслони само за дежурнитѣ отдѣления и постове; по-голѣмитѣ подслони да се построятъ по втората и третя отбранителни линии;

5) Първата линия окопи да не се заема навсекжде; на нея да се разполагатъ дежурнитѣ отдѣления (постове), които да поставятъ само двойни часови. Когато неприятеля атакува, *дежурнитѣ отдѣления оставатъ на мѣстата си и продължаватъ борбата, и, само когато противника преминѣ изкуствениѣ препятствия, да се оттеглятъ на втората отбранителна линия.*

6) Неприятелския ударъ се посреща на втората отбранителна линия, която се заема отъ ядрата на ротитѣ отъ бойната частъ. Нито единъ отъ защитницитѣ на тази линия имѣва право, безъ особена заповѣдъ, да отстъпи назадъ. Даже ако противника прегази тази линия, борцитѣ оставатъ на нея и продължаватъ борбата. Когато противника се спре на първата линия, частитѣ отъ втората линия извършватъ повратно нападение веднага, безъ да чакатъ ни заповѣдъ, нито подрѣжкитѣ отъ третата линия;

7) Третата линия окопи е линия на подрѣжкитѣ и изходно мѣсто за повратнитѣ нападения. На нея се разполагатъ ротитѣ отъ дружиннитѣ подрѣжки, а кога се види, че противника ще я атакува, трѣбва да се притеглятъ къмъ нея части отъ полковитѣ подрѣжки. поради което на тая линия трѣбва да се намиратъ достатъчно галерии и заслони, за да се пазване отъ поражение, до вкарзането на тия подрѣжки въ действие.

8) Когато противника достигне втората линия, повратно се отъ третата линия повратно нападение. за което нѣма

удобния моментъ е, когато той започне да минава втората линия окопи. Тогава съ рѣшително и безоглядно втурване напредъ подрѣжките атакуютъ и възстановяватъ първоначалното положение."

Иначе казано, щаба на действующата армия споредъ опититѣ по руския и французки фронтове, бѣ указалъ точно какъ трѣбва да се извърши фортификационното усиление на позициитѣ и разполаганието на войскитѣ по отбранителничѣ линии, и въпреки това и когато другитѣ участъци на македонския фронтъ бѣха напълно организирани, само тамъ въ Мориховско, като че нарочно, укрепяването и разположението бѣ оставено по една единствена линия. Ето защо защитницитѣ тамъ, задавени отъ масата снаряди и мини, пропаднаха всецѣло по първата линия.

Всичко гореизложено се отнася само до вината на висшето началство, германско и българско, което бѣ длъжно да се погрижи за създаването на силна твърдина въ Мориховско и за снабдяването ѝ съ достатъчно средства за борба. Що се отнася до по-долното, строевото началство, до разпоредителитѣ съ живата сила въ боя, тѣ, ако и не виновни за разгрома на частитѣ имъ по първата линия на Добро-поле, носятъ друга не по-малка вина: старшитѣ — съ намирането си на далечни наблюдателни пунктове, и оставането на първата линия на собствената ѝ участъ, безъ да иматъ въ рѣшетѣ си поддрѣжки, съ които въ последния моментъ да се намѣсятъ въ боя за парирание на случайноститѣ; младшитѣ — съ безгрижието си да оставятъ частитѣ да бѣдатъ заложени по скривалищата. Полковитѣ командири, вкарали още въ началото подрѣжките си въ сферата на първата линия, а сами останали назадъ, не сж можали да посрещнатъ случайноститѣ съ твърдо заставяние отзадъ или съ преминаване въ контра атака. Въ реляциитѣ за действията на 2 Балканска бригада не се вижда каква роля е играла бригадната поддрѣжка, която трѣбваше да се намира нейдѣ по-назадъ за да укаже влияние въ последния моментъ на боя, поне като възприема не себе си отстъпващитѣ части отъ 1 линия. Подобна поддрѣжка трѣбва да е липсвала, когато непременно трѣбваше да се отдѣли такава, поне една рота. Командиря на 1 Тунджанска бригада, разполагайки съ 2¹/₂ дружини отъ 53 полкъ и съ по една отъ 21 и 28 полкове употребява тая силна поддрѣжка само за обратното завладяване на в.

Шейновецъ (6 роти), а останалитѣ две дружини ги запържа задъ центъра и дѣсния флангъ на участъка си за локални действия, и то тамъ гдето напора на противника не е билъ все тъй силенъ. *)

И разбира се, че противника майсторски използва подобни изгодни за него условия. Оценилъ предварително значението на Мориховското било, той бѣ организиралъ атаката за бръзъ пробивъ, който да обърка отбраната и да отнеме възможността за по-нататъшна съпротива по висотитѣ въ тилтъ. Съсредоточилъ 8 дивизии срещу Мъгленския участъкъ, той бѣ опредѣлилъ 5 отъ тѣхъ за непосредственъ ударъ върху Добро поле (участъка на I Тунджанска и 2 Балканска бригади), за подготовката на който поставилъ 640 разноталибени топа и засилилъ окопнитѣ орждия и минохвъргачки. . . И когато избухна артилерийския ураганъ съ градушката на барабанныя огнь и се почна 24 часовото непрекъснато обсипване на Добро поле съ чугунъ, олово и мини, смаянитѣ защитници трѣбвало да се укриятъ и да мислятъ само за безопасността си. Най-изложенитѣ по първата линия дежурни части и наблюдателни постове били бързо разнебитени и заставени да се скриятъ, пръснатъ и избѣгатъ, съ което наблюдението за противника и охранението на позицията изчезнали. На разсъмване, гъститѣ неприятелски вълни изминали късото разстояние, което ги дѣлило отъ окопитѣ, нахлули въ позицията, достигнали скривалищата и заловили въ тѣхъ ротитѣ отъ бойната линия. По-нататкъ, съ обхващане и обходи, тѣ пленили и дружинитѣ подръжки, сжщо по скривалищата. По тоя начинъ цѣлата бойна линия около Доброполската рѣка и източно отъ в. Петерникъ била разнебитена и сериозна задна съпротива въ тоя участъкъ не можла да се прояви. Липсата на войски отзадъ, не допусна да се спре още въ началото безредното отстъпване, да се приведатъ частитѣ въ релъ по задни линии, да се смаже въ зародища бунтовническото настроение у войницитѣ да не искатъ да се спратъ и биятъ.

И именно тоя бързо развитъ вражески успѣхъ дава голѣмо съмнение за нѣкакво уговорено предателство, — съмнение, което и до сега продължава да трови мнозина наши воени и служи за натяквания отъ генералъ Лудендорфа, а сжщо и отъ австрийския полковникъ Новакъ, въ книгата му: „Съгромолясванието на Централнитѣ сили“, гдето се казва:

*) Казватъ че дветѣ дружини сж били изтеглени отъ началника на 2 Тракийска дивизия западно.

„Управляющия Американската легация, агентитѣ и златото му кръстосваха страната прѣзъ лѣтото на 1918 год. и почна изведнажъ да звѣнти злато по всички джобове, даже и въ войнишкиѣ, които не сж могли да го спестятъ отъ заплатитѣ си“, — т. е. иначе казано, че и българскитѣ бойци на Добро поле трѣбва да сж били платени, за да не се противопоставятъ на удара.

Горното съмнение още повече се засилва отъ факта, че, десетина дня до атаката, нѣкои швейцарски вестници сж писали за предстоящия пробивъ на фронта, съ точно обозначение на самата дата. То нараства още повече отъ престъпното държане на страхливцитѣ отъ 8, 1 и 6 роти на 32 Загорски полкъ, отъ 8 рота на 80 полкъ и отъ ротата на капитанъ Банелиева, които, средъ бѣлъ день, се прѣснаха, предадоха въ пленъ или избѣгаха; както и отъ слуха, че една Шейновска рота, при Доброполската рѣка, вдигнала бѣлъ флагъ и се предала*).

Признавайки това фатално съвпадение на датата и изтъквайки, съ болка на душата, позорната постъпка на страхливцитѣ отъ горепоменатитѣ роти, ние, приценявайки истинското тежко положение въ което бѣха изложени Доброполскитѣ защитници, съ поставянето имъ въ първата линия, все пакъ смѣло твърдимъ, че гореизложеното съвсемъ не е достатъчно да установи предварителенъ уговоръ съ противника, — деяние крайно унижително за цѣлата българска армия.

Подобно уговаряние въобще не е могло да стане. по-неже, както е известно, военната иерархия въ частитѣ се състои отъ редица: началници на отдѣления, подофицери, младши офицери, ротни, дружинни и полкови командири които всички заедно съставляватъ свързанитѣ звена на цѣлата служба и само чрезъ тѣхъ се постига общо изпълнение. Ако ли едно отъ тия звена, по разни причини, не е подготвено да възприеме и да предаде по-нататъкъ известно действие, последното се явява осуетено. Веригата отъ тия звена се движи само съ тласъка отгоре и всѣкога по точно установени правила. За да се предприеме известно действие, на-

*) Сжщото тѣй голѣмо съмнение даватъ беглицитѣ къмъ противника, обаче това е обикновено явление за всѣка войскова частъ, която дисциплината и духътъ западнатъ и се продължи дълго лонето имъ обдържане. При това, въ тѣхното число влизатъ и войницитѣ иноплемени; гърци, турци и цинцари.

мираше се вънъ отъ установения редъ, необходимо е да се осигури поне съдействието на по-главнитѣ звена: хилядниците, стотниците, полустотниците, тъй че да не се яви нѣкое неочаквано препятствие при изпълнението. Иначе казано: за да се подготви едно предателство, по инициатива отъ повисшето началство, трѣбва да се подготвятъ сериитѣ по-долни началници, да се влезе съ тѣхъ въ ненормални отношения. да се убеждаватъ за да престѣпятъ клетвата си и да станатъ предатели на отечеството, — нѣщо, което и най-разколебания началникъ нѣма да си допусне, па и самитѣ подчинени не биха се замислили да поставятъ такъвъ на мѣстото му. Подобенъ уговоръ не би могълъ да остане въ тайна и все щѣше да се намѣри нѣкой отъ по-долнитѣ да се възмути отъ мерзкото дѣло и да донесе.

Същото се отнася и до уговоръ извършенъ по натискъ отдолу, който, като непременно станалъ достояние на значителна частъ отъ масата, не може да остане неизвестенъ на началството, което щѣше тутакси да вземе мѣрки.

Съ гореизложеното искаме да установимъ, че предателство на Добро поле не е могло да се полготви и да остане въ абсолютна тайна за дружиннитѣ и ротни командири, младши офицери и толкова подофицери . . . И заявяваме, че пробива тамъ всецѣло се дължи само на силния раздрусъ на и тъй изхабения отъ по-рано нерви; на силно падналия, поради престѣпнитѣ агитации, духъ; на изгубването на последната частица воля и на съзнанието у бойцитѣ за противопоставя. При потресътъ отъ продължителната бомбардировка, изоставенитѣ сами на себе си защитници, силно тероризирани духомъ, сж били изплашени до толкова, че не сж можали да мислятъ за друго освенъ за лично спасение.

Ето защо най-енергично ний протестираме срещу цитиранигъ по-горе обвинения върху армията и особено срещу онова на полковникъ Новака за златния звънъ въ войнишкитѣ джобове. Защото, ако наистина е дрънкало злато, то сигурно у ония на подкупенитѣ безотечественици, въ тилътъ, за да се подготвятъ по всѣки начинъ отечествената Голгота на фронта, съ цената на златнитѣ таленти на Синидриона, за да се съсилятъ българскитѣ интереси и честъта на народното име. Пратеницитѣ на адскитѣ кутила, следъ като бѣха изпитали на ранимѣта фронта, най-последъ успѣха да се загнѣздатъ въ Мореховско и въ неговия тилъ, и да започнатъ да реализиратъ

пъкления планъ на патронитъ си за поемане по всѣки начинъ държавната властъ. Тия юдови органи, влѣзли подъ кожата на разни слабо културни до простотия чиновове, почнаха да смущаватъ войнишката душа съ разни слухове за безцелността на войната, за необходимостта тя да се спре, което щѣло да предизвика застъпничеството на Америка за българската кауза. Използувайки извънредното тежко положение на частитъ по Мориховско, за да предизвикатъ още по-голъма съблазнь, тѣ пуснаха слухътъ, *че всички войници на фронта били решили да хвърлятъ пушките, ако ли до 15 септември не бѣде сключенъ миръ*, съ което успѣха да внесатъ още по-голъма деморализация у защитниците, да съборятъ още по-ниско бойния духъ у частитъ въ планината и съ това косвенно да спомогнатъ за успѣшния ударъ на противника върху Добро поле.

Българскитъ офицери и войници, ако и смазани отъ ефекта на продължителната силна бомбардировка, не бѣха способни да извършатъ юдинско предателство на отечеството. Тѣ се явиха въ опасния моментъ крайно паднали духомъ, не въ състояние да се противопоставятъ на вражеския успѣхъ, и ако ли има грѣхове у нѣкои началници, презъ време на боя, тѣ не могатъ да служатъ за доказателство на уговорено предателство, още повече, че оцелѣлитъ групи защитници все пакъ продължиха да се борятъ, на 15 до мръкване, по заднитъ пунктове. Последствията отъ престѣпнитъ агитации и злоумишлеността у защитницитъ се появиха после, следъ пробива на Добро поле, когато деморализацията и озлобението, поради разгрома, взеха връхъ надъ съзнанието за отечествения дългъ; когато слабото началство съвсемъ се обезпечи и загуби, та да не смѣе съ оржие да спре бунтаритъ.

Следователно, пробивътъ на Добро поле и по-нататъшния му развой сж чиста последица отъ редица командни и тактически грешки, отъ голѣмото бездействие въ всѣко отношение отъ горе до долу.

ГЛАВА XIV.

Прѣки причини за подготовка на катастрофата.

Сангвиническия ни темпераментъ ни прави буйни и устрема напредъ, много нетърпеливи при дълго застояване и твърде чувствителна при отстъпването. Обзети отъ пламъка на една идейностъ, ние самоуверено летимъ на полесражението, при пълно желание, съ силни удари да свършимъ по-скоро войната. При всѣко дълго забавяне, [а най-вече при продължителната пасивностъ, идейността у насъ почва да се изпарява, настѣпва едно омръзване и разколебаването ни става неминуемо. Тая наша особеностъ трѣбваше да се има предъ видъ при намѣсата ни въ Свѣтовната война и да отива непременно въ темпъ съ диктовката ѝ, още повече, че и въ всѣка армия продължителното бездействие донася морална умора, която силно влияе върху боеспособността ѝ. Ако ли пъкъ при това съществуватъ и причини, засѣгащи злѣ животътъ и службата на войскитѣ, тѣ вече влечатъ рѣшително положението, а, следователно и поражението. Ние по-рано не съвѣтъвахме, до колко лошо се отразиха върху простата и крива нишка душа крайнитѣ неблагоприятни условия: продължителността на бсрбата, гладуването, окъсването, обсяването, омръзването по планинитѣ, безсмѣнното тригодишно стояние въ бойната линия, изгубването вѣрата у съюзницитѣ, лошото положение въ страната и пр., при които условия, никоя друга армия не би могла да устои срещу моралната поквара. Въ изкушението за бунтуване. По тоя въпросъ намираме, че не е лишено да се повръщаме и тука ще зачекнемъ само началото, което тия неблагоприятни условия упражниха върху стрелковитѣ началници, офицери. Намиращи се въ бойната линия, редомъ съ войницитѣ, при постоянната опасностъ отъ шрапнелътъ и бомбата, въ калъта и влагата по окопитѣ, съ тежко и лекло ужъ по-здроаво, но по видъ и чистота неразличимо се отъ войнишкото, тия строеви началници, не смѣняйки рѣдко години отъ огнената линия, постепенно отслабнаха и, поради

нието на служебните задължения, а особено по духовното влияние, което тръбваше да указват върху подчинените си. Отъ уморения водачъ на хорото не може да се иска кръшно пропане, особено ако то му е вече противно съ продължителността си. Необходимо се явяваше вече силно въздействие отъ по-високото началство (отъ полкови командири на горе), а въ крайни случаи съ принудителни и най-строги мерки да се подтегнатъ разпуснатите се по-долни началници.

Значителна частъ отъ по-високите началници сжщо изморени отъ продължителното духовно напрежение, отъ бездействието и еднообразието по носенето на бойната служба, сжщо бѣха се поддали на морална леностъ и на отслабване волята: да бждатъ по-често въ близка връзка съ подчинените, да контролиратъ дейността имъ, да проверяватъ на място мѣсто изпълнението на разпоредбите, и въобще периполтически да обикалятъ бойното разположение. Тѣ постепенно се бѣха свикнали да се придържатъ повече до формата, до писание на предписание, до предаване на заповѣди и въобще до канцеларшината, като единствено средство да стоятъ частите на позицията, да се одържа фронта, който по нѣкога тѣ виждаха отъ далечния наблюдателенъ пунктъ. Тия началническа леностъ и игнориране на духовната страна на командуването бѣ станала едва ли не обща и за нея сжществуватъ сума анегдоти. Тя се вижда и отъ докладването на представителя на главната квартира при щаба на XI армия, подполковникъ Мархелевъ предъ главнокомандующия: че началниците на дивизията и командирите на бригадите и полковете не обикалятъ позициите, не виждатъ войниците си; че имало ротни командири, които не познавали бригадите си командири и пр.; сжщото се вижда и отъ доклада на командующия групата армии Шолцъ.

Понеже обиколката на позициите изисквала физическо напрежение и е била съпрегната съ опасности, по-високите началници бѣха се свикнали да оставатъ продължително време въ щабовете си и даже по-редко да отиватъ на наблюдателните пунктове. Когато трѣвало да се взематъ мѣрки, които налагало непременно да се излѣзе на първата линия, тѣ се приближавали до телефоните, безъ да считатъ за нужно да отидатъ нѣкой денъ и на мѣстото да проверятъ извършеното. Подобна разслабеностъ отгоре неусѣтно бѣ се предала поначалу, гдето сжщо почнали да не се стѣсняватъ да се на-

миратъ по-назадъ, въ баракитѣ, отколкото при частитѣ. До-
несенията, при типичното: *всичко е благополучно*, правени
чрезъ щабоветѣ, когато всички тамъ сж знаели, че
съвсѣмъ не е благополучно, привикнали и по-долнитѣ къмъ
неетичния обичай да скриватъ истината, която, въ повечето
случаи е била много неприятна за по-високото началство, ис-
каше непременно да бжде всичко благополучно. Въобще бѣ
почнала да се проявява слаба заинтересованостъ отгоре.
слаба заинтересованостъ и отъ доле, при едно привидно ста-
ране къмъ работата, представлявана всѣкога за безукориз-
нене. Едно бѣ утешително, че тая духовна разслабеностъ все-
пакъ не бѣ обща. че все се намираха още части, въ които
добросъвестното носене на началническитѣ задължения не
бѣха засѣгнати отъ омръзването, отъ моралната леностъ,
отъ страхъ за лична безопасностъ. Тамъ началництѣ, благо-
дарение на импулса на личния си манталитетъ, държаха въ-
ръзка командуването и управлението, следяха зорко службата
на подчиненитѣ си и се бориха успѣшно съ неблагоприят-
нитѣ условия, пречещи на издържливостта и дисциплината
между подчиненитѣ.

Особено силно бѣ повлияло за отслабването на начал-
ническата дейностъ, станалото формиране на нови пол-
кове, което повлече и формиране на нови щабове и на-
ложи повишение въ длъжностъ отъ ротни до бригадни ко-
мандири. *) Много отъ добритѣ и опитни ротни и дружинни
командири се указаха неотговарящи на по-високитѣ постове.
Това повишение повлече и онова на поручицитѣ и подпору-
чицитѣ, и мѣстата имъ трѣбваше да се заематъ отъ младе-
житѣ, свършили набързо школата за запасни подпоручици.
На последнитѣ липсваха достатѣчни познания, опитностъ и по-
хвати за командуване на полуротитѣ и взводоветѣ, порази
което гѣ бързо се видѣха въ зависимостъ отъ фелдфебелитѣ и
подофицеритѣ. (Трѣбва да се признае, че свършилигѣ по-ран-
тая школа младши офицери бѣха показали похватностъ и
извънредно старание при носенето на длъжноститѣ си, и ги

*) Това формиране на нови части, съ изваждане по един
дружина отъ дотогавашнитѣ четири-дружинни полкове, съставлява
най-големия минусъ на организационната дейностъ на шабъ на дей-
ствующата армия. То намали бойната сила на старитѣ полкове и
създаде импровизации, безъ сцепление, безъ всѣкакви традиции.

дѣла частъ отъ тѣхъ се отличи въ боеветѣ презъ Балкан-
ската и Съюзническата войни).

По тоя начинъ, много отъ началническитѣ мѣста се указ-
ваха заети отъ посредствени и неподготвени за по-високи
постове началници, а пъкъ подпоручицитѣ, които трѣбваше
да бждатъ въ прекъ контактъ съ войнишката среда, почти
негодни за командуване и ръководене на подчиненитѣ си
подофицери и войници. Службата почна силно да куца, осо-
бено духовната ѝ страна; властта и подчинението при но-
вичѣ началници взеха да ставатъ условни; моралнитѣ връзки
между подчиненитѣ бѣха или запустнати, или, още по-лошо, за-
мѣнени за лична популярностъ, обърнати въ неразбрано дру-
жбуване.

Подчиненитѣ, успѣли да схванатъ стойността на по-
добри новоназначени началници, се разколебаха въ понятието
за безусловно подчинение, въ почитта и уважението,
което тѣ дължатъ къмъ началството. Това бѣ вече единъ
материаленъ крахъ по стъпалата на военната иерархия, който
постепенно доведе до желанието за мѣнкиране, за недобро-
совестно изпълнение на възложенитѣ поръчения. Предоста-
венитѣ сами на себе си войници почнаха още повече да се
поддаватъ на зловредното влияние на агитациитѣ. Събрани
къмъ нейде въ леса или въ нѣкоя долчина, тѣ, въ общо ко-
лективно, слушаха внимателно покъртителнитѣ (често пѣти пре-
увеличени) разкази на върналитѣ се отпътскари за лошото въ
войната, или жадно четеха броеветѣ на „Земледѣлско Зна-
ние“ или пуснатитѣ отъ неприятелскитѣ аероплани възвания
за бунтуване. Появи се нарочито неотдаване на военната
власт, едно нежелание за изпълняване на заповѣдитѣ, запла-
шанията съ разни плакарди и даже опити за атентати.

Слабото началство почна да се прави, че не вижда и не
чува, пано въкакъ се размине злото, обаче то не се разми-
няваше. Лошото ставаше все по-лошо, и изплашенитѣ начал-
ници още повече се изгубиха. „Лошо, много лошо“, казваха
и смирено поглеждаха презъ прозореца на щаба къмъ
неприятелската позиция на фронта.

Кто какъвъ край взе работата, гдѣто по-високото начал-
ство не умѣеше да стои достойно на поста си или, поради
изплашеностъ или за да не си създава неприятности, то бѣ вече
откачало отъ правата и задълженията си, и обичаше да

прѣкарва врѣмото въ шаба, гдѣто можеше да се похвали, да се слуша спокойно случайно избухналия органъ по позициитѣ и въобще да не рискува съ срѣща на противопоставяне отъ подчиненитѣ, при което не му изнасяше да се намѣси, или явно да прояви боязньта си. Тая слабостъ, схваната добрѣ отъ подчиненитѣ, като леностъ или страхъ за собствена целестност, доуби и тъй убития авторитетъ на подобни началници и тѣ не можаха вече да се реабилитиратъ, да се освободятъ отъ съобразяванията си съ волята на подчиненитѣ. Частитѣ имъ останаха до край деморализирани и свободни въ проявитѣ на зложеланията, и тѣмъ именно се и дължи цѣлѣвата катастрофа.

А при това служебно отпадане, шаба на действующата армия не бѣ прѣстаналъ да дава упѣтвания, да разпорежда, да иска най-точно изпълнение, обаче, обрѣгването бѣ вече донесло навика да се гледа на тия разпореждания като на несходима канцелярщина, която трѣбва да прѣдизвика сѣмъ такава въ по-долнитѣ шабове. — дѣйностъ съ перо, съ прѣдаване отъ горѣ надолу заповѣланото, указаното, исканото, слѣдъ което се считало, че необходимото е вече направено, че е избѣгната опасната прилирка за неизпълнение отъ писарското началство. А между това, не писане е трѣбвало, а прѣчести обиколки и даване упѣтване на самото мѣсто, като при това се отстранеше и влѣзлия въ обичай болнавъ вѣтъ изѣмъ — когато се попаднатъ виновни, да не се преследватъ съ пълната строгостъ на закона а само да се смѣняватъ отъ длѣжностъ. Послѣдното снисхождение даваше имъ возможность на виновнитѣ да се okayватъ и роптаятъ, като пострадали отъ началническо преследване, и съ това се всѣкимо навикъ у другитѣ за любоугодничество и хитрувание прѣдъ по-горнитѣ, като се скрива лошото и всичко се представя за благополучно.

Необходима е била по-честа и основателна ревизия отъ реидицата по-горни инстанции и, споредъ добититѣ резултати, да се предаватъ бездейницитѣ подъ сждъ, престѣпността отъ които въ никой случай не е могла да се оправдае съ прѣпускане или незнание. Трѣбвало да се ладе всѣкому да разбере, че инспектуриющия иде не за гошавка, че уголитъ на вкуса му нѣма ди повлияе върху безпристрастната оценка на служебната дейностъ, съ което лицеприятието и грѣшатъ за началническото равположение щѣха да се премакнатъ и

и всеки щеше да се опира само върху добросъвестната си работа.

Така изобщо отиваше служебната дейност на много места по фронта, (както казахме по-горѣ, имаше добросъвестни началници, работящи съзнателно, по собствена подбуда), когато най-послѣ злото не можеше повече да се скрива. Проявитѣ на незадоволство, на опити за бунтове и агентати грѣснаха началството и предизвикаха силно подтегане по носенето на службата, — едно събуждане отъ инертността, наложена отъ еднообразието и продължителността на пасивната отбрана и поради причинитѣ изложени по-горѣ. Шабо-зѣтѣ грѣбваше вече да заработятъ живо; началницѣтѣ да се събудятъ и да почнатъ да посѣщаватъ по-често окопитѣ, да разговарятъ съ войницѣтѣ и да контролиратъ дейността на подолнитѣ началници. Това усърдие отгорѣ се предаде и на подолнитѣ началници, на старшитѣ строеви, вече силно заинтересовани за носянето на службата и за духовното състояние на подчиненитѣ, и повели интензивна борба срещу зловреднитѣ агитации.

Действително тая дейност изискваше голѣма настойчивост. Необходимо бѣ дреди всичко да се предизвика и импулсира измореното оберъ-офицерство, младитѣ началници и подпофигери, непосредствено влияющи върху войницѣтѣ, за да се отърсятъ отъ привидното носене на службата, да се освободятъ отъ придобитата апатичност и обръгване, да изплатъ по-горѣ отъ разслабеността и отъ разколебането въ успѣха на дѣлото. И ето че, въ края на полугодieto на 1918 г., вече можа да се отбелѣжи съживяване на началницката енергия за да се въздействува за повишението на дисциплината и воонния духъ въ частитѣ. Разбира се, че пълно оздравяване бѣ невъзможно; че нѣкога все пакъ прояви на незадоволства, на ропотъ, обаче тѣ бѣха главо колективни и бързо отстранявани, за което много спомогнаше и надеждата за недалечния свършекъ на войната.

При подобно посредствено духовно състояние, дойде епиха да не произлѣзе нѣкой новъ Яребичникъ по фронта, нѣмто понесе още по-силно отрезвление въ повечето части, нѣмто още по-голѣма заинтересованостъ у всички началници. Нѣмто стана даже и въ най-зле облечената и почти обосѣла 1-ва дивизия въ Албания. На прегледа, направенъ отъ командующия, на 20 юли 1918 г., на една дружина отъ

19 Шуменски полкъ, подофицера Стефанъ Ивановъ, наперени, но много окъсанъ и безъ подметки, си позволи да заяви демонстративно: „Голи сме, боси сме, гладни сме; ще потрпим още малко да ни облечете и обуете, но гледайте по-скоро да се свърши войната; иначе не можемъ трая повече, И туй е тежко, но ще го търпимъ; обаче не можемъ да търпимъ това що ставо въ селата ни; тамъ обраха и иззеха всичко, а ние ходимъ боси и гладни*). Сжшото, стана само въ още по-голямъ размъръ, при прегледа на новопристигналия 71 полкъ, въ който около 600 души бѣха боси и презъ сжжнитѣ дрехи се виждаха голитѣ мяса на войницитѣ. Когато главнокомандующия почна да говори, всички съ навелени глави и застанали въ положение да демонстриратъ износването си, искаха мълкомъ да отговорятъ на хубавитѣ думи на висшия началникъ. Така бѣ, обаче, при все това, тая дивия, освенъ че остана на мѣстото си, но още и презъ времето на пробива, атакува и зае частъ отъ неприятелската позиция по Мокра планина, следъ което по заповѣдь отстъпи въ пълень редъ къмъ Тетово.

За потвърждение на повдигнатия, въ надвечерието на удара, дужъ, може да послужи и следното:

IV армия, тамъ у Бѣло море, бѣ най-слабата по съставъ и налично състояние. Комари и разни хапливи мухи бѣха силно изтощили конетѣ, а злокачествената малария бѣ прѣполовила числото на хората въ ескадронитѣ и ротитѣ. Кавалерията бѣ принудена да изпрати половината отъ конския съставъ на поправка въ Родопитѣ; службата на станалитѣ въ строя войници стана извънредно трудна. Ротитѣ отъ Бѣломорската отбрана брояха само по 50—60 човѣка, които освенъ началствующитѣ, всички други бѣха албанци, необу-

*) Когато тоя подофицеръ свърши оплакването си, генералъ Жековъ, възмутенъ отъ дрѣзката му постѣпка, заповѣда да го арестуватъ и дадатъ подъ сждъ, обаче Н. Ц. В. Престолонаследникъ узналъ чрезъ доклада на Генералъ Тошева, че виновния подоф. е голѣмъ храбрець, че презъ вечеръ участвува въ патрулнитѣ нападения, и застѣпи за него, и генералъ Жековъ го извика предъ фирмата благодари му за смѣлата откровеностъ, прости го и му порочи лични писма да продължава да съобщава за нуждитѣ на дружината. Тоя своеобразенъ жестъ на главнокомандующия бѣ единъ отъ пресрамяване на по-долното право началство, което се старалъ да представи всичко благополучно.

чени и съвсемъ неразбираши български. Тъй че отбраната съ огълченската бригада отъ р. Мѣста до р. Марица бѣ номинална и всичката надежда се възлагаше върху презполовената конница, на която сѣщо бѣ ладенъ крайморски участъкъ. Когато новоназначения командующъ армията генералъ Тошевъ, пристигна въ августъ той остана изплашенъ отъ лошото положение на армията, донесе обстойно съ рапортъ и лично се яви на докладъ въ главната квартира. Той намѣри почти въ сѣщото положение и 10 Бѣломорска дивизия, която заемаше съ частъ Струмския фронтъ, по в. Кара-байръ (при усгieto на Струма), а съ друга — морския брѣгъ отъ Струма до Кавала. Разницата бѣ само въ по-правилното и по-внимателно носене на бойната служба и въ задоволителната дисциплина, за която щаба на дивизията бѣ взелъ най-сериозни мѣрки. За да се смѣни силно изморения, отъ продължително стоене въ бойната линия, 40 полкъ, стана нужда да се извади 38 полкъ, който до тогава не бѣ влизалъ въ действие и се считаше непостатъчно надеженъ при една сериозна неприятелска атака. По лицата на всички чиновове се четеше едвамъ скрития страхъ и слабото желание за охотно поемане на опасната бойна служба въ първата линия, което задаваше сериозни грижи на щаба на дивизията. Обаче застаналъ вече на позиция, на 400 крачки отъ противника, тоя новакъ полкъ понесе старателно службата, а следъ десетъ деня, презъ време на Доброполския пробивъ, обсипанъ съ гранати и бомби, отблъсна гръцкитѣ атаки по Кара-байръ и остана тамъ непоколебимъ до деня на примирието, като отстъпи, по заповѣдъ, въ пленъ редъ...

Стрѣскането отъ пробива въ Мориховско съживи всички части отъ IV армия, които сѣщо тѣй останаха на позициитѣ презъ целото време и се отдрѣгнаха безъ всѣкаквъ инцидентъ, следъ примирието. Така бѣ въ слабата IV армия, така бѣ и въ останалитѣ $\frac{3}{4}$ части отъ македонския фронтъ. Макаръ и да имъ липсваха способностъ и средства за настѣпателни действия въ пространство, все пакъ тѣ бѣха въ състояние да *предприематъ кѣси удари*, т. е. именно това, което бѣ нужно за да се парира силната неприятелска атака.

Действително при подобно задоволително морално състояние, въ което се намираха останалитѣ части на фронта и другитѣ ни армии бѣха въ състояние да посрѣщнатъ достойно неприятелския ударъ, ако той се насочеше срещу тѣхъ. Обаче констатирайки това, ний не можемъ да скриемъ

истината, че подобно подигане на духътъ бѣ само изразъ на послѣдно морално напрѣжение, което можеше да донесе даже единъ нападъ, обаче щомъ се наложеше отстъпване следъ боя (както стана за 1 армия) или, следъ като противника бждеше битъ, ако не се почняха преговори за миръ, щѣше да се предизвика ново избухване на отрицателнитѣ качества, до пълно безредие и напускане на фронта отъ цѣли части. Защото, както всѣки организмъ, следъ продължително боледуване, линѣ дълго време и, при мало-малско ново усложнение, загива, тъй и армията, подвергната цѣли три години подъ тежкитѣ условия за обдържане, почивка, моралъ, изхранване и при двойствено командване, не можеше вече основателно да оздравѣе и се поправи. За да станеше това необходимо бѣ: избавяне отъ продължителното бездействие, и съ решителни удари да се наложи сепаративенъ износенъ миръ.

Признавайки горното, ний трѣбва да добавимъ, че въ сжщото почти състояние се намираха и армиитѣ на съюзницитѣ. Продължителността на войната и у тѣхъ бѣ понесла разколебаване и голѣмото желание за скорошенъ миръ; и тѣ, по-рано отъ насъ, бѣха вече записали голѣми неуспѣхи, равни на катастрофа. Нѣстина тѣхното влизане въ войната бѣ станало една година преди нашето, обаче и нитоу излѣзли отъ две предшествующи войни, 1912 и 1913 г., бѣхме силно изморени и материално изтошени, а по ториялнитѣ загуби съ Букурейския миръ, още и морално разслабени. Ние тръгнахме на бой слабо подготвени въ техническо отношение, при липса на спомагателни средства, безъ достатъчно облекло, припаси, складове и уредени интенданства . . . и при все това, търпяйки крайни лишения, нашитѣ части издържаха войната цѣли три години, при каквито условия германската и австрийска армии едва ли биха могли да устоятъ даже една година. Коровия германецъ, навикналъ на удобства даже и по бойнитѣ полета, не би могълъ да изтърпи парцаливото облекло, презъ което проглеждаха голитѣ мяса, продълненитѣ обуша, босото ходене, царевичния хлѣбъ, постоянното хранене съ голата чорба, която полковникъ Но вакъ нарича *пошия съ лукъ*, и онова безсмѣнно стояне 2—1 години подъ огъня, въ първата линия.

И при подобно положение, само тамъ въ Мориховско, разколебаното началство не бѣ въ състояние да

се издигне на висотата на положението си, да спечели изгубения си авторитетъ, да въздействува за възвръщането на дисциплината и високия духъ у частитѣ. Апатията у него все повече се е усилвала; разслабването на дисциплината и зложеланието за непослушане у подчиненитѣ все повече нараствали. По-старшитѣ началници — въ баракитѣ, при единъ удовлетворителенъ комфортъ, или най-много — на наблюдателнитѣ пунктове; подчиненитѣ — въ окопитѣ и закритията, при най-мизерна обстановка. Единитѣ и другитѣ, всѣки за своя сметка, безъ често единение, безъ общностъ въ мислитѣ и предначинанията, и то до толкова, че когато остатъцитѣ отъ Доброполскитѣ защитници вече успѣха да излѣзатъ отъ сферата на ужасната бомбардировка, не искаха повече да слушатъ и да се подчиняватъ, и началницитѣ имъ бѣха безсилни да ги спратъ и заставятъ за по-нататъшна съпротива. Дуловното падане у частитѣ е немислимо безъ онова у началницитѣ. Генералъ Рибаровъ, на 15, два пѣти заповѣда на ком-м 2 Балк. бригада да спре частитѣ на близка отзадъ позиция, обаче последния не бѣ въ състояние да изпълни тая важна заповѣдъ. Нищо хубаво не може да се очаква въ боя, когато началството не е готово да се пожертвува въ опасния моментъ и, съ личенъ примѣръ, да увлече подчиненитѣ си за самоотверженъ подвигъ. Извиненията, че войницитѣ заплашвали съ орѣжие, когато ги карали да се спратъ и биятъ, нѣмайтъ никаква стойностъ, понеже никой отъ началницитѣ не се бѣ опиталъ да заплаши бунтаритѣ съ силата на щцото, или употреби последното, даже при явенъ рискъ на загинване. Като се изключатъ офицеритѣ, които паднаха въ боя, всички останали благополучно се върнаха, заедно съ непокорнитѣ въ България. Питаме: защо не се повтори щцото, както въ подобни случаи бѣ ставало въ другитѣ армии, за да заиграятъ пистолитѣ и револверитѣ и да се спратъ непокорнитѣ? Гдѣ бѣ прочие военната доблестъ у тия началници?

ГЛАВА XV.

По-раншни социални и отъ вътрешно естество причини, повлияли за катастрофата

Нашето пропадане, съ всичко произлѣзло, следъ сипи
ченото примирие, не бѣ инцидентно, или само поради
недостатъцитѣ въ командуването и лошитѣ политически и
вътрешни условия, а право послѣдствие отъ верига грѣшн
и недостатъци презъ 40 годишното ни свободно съществу
ване; отъ оная още отъ началото безсистемна дейностъ, по
литическа, обществена, стопанствена, педагогическа, админис
стративна и военна, която продължи неизмѣнно до почването
на Балканската война. Новаци въ свободния животъ, ние, оная
на първия кръстопѣтъ, се объркахме, и, вмѣсто да вземемъ
върната насока къмъ прогреса, посредствомъ постепенна асими
люция, тръгнахме прѣко, дано настигнемъ изпреварилитѣ на
народи. Ние се подадохме на подражание и почнахме да при
лагаме чуждото модно върху нашия битъ, безъ да държимъ
сметка, че презъ етапитѣ на западната култура сж преминали
цѣлѣ поколения.

Най-напредъ, по просвѣтата ние прекалихме съ рево
люцията — да снабдимъ учащитѣ се съ възможно по-широко
научни познания и възприехме всецѣло системата и програм
митѣ на първокласнитѣ средни и висши учебни заведения на
Западъ. Това увлечение изтика на заденъ планъ възпитател
ната страна, за да се добива споредъ субективнитѣ схващан
ния на учащитѣ се. По тоя начинъ оставенитѣ, сами на себе
си, младежи, естествено склонни къмъ крайности, взехъ
насока въ самообразоването си и се предадохъ на социал
стическитѣ вѣяния, на оная на интернационализма, за което
много спомогнаха и самитѣ учители, нѣкои отъ които, поради
демонстрацията на крайнитѣ си убеждения, успѣваха да по
наватъ за мъченици въ борбата срещу държавния строй, и
единъ видъ апостоли на новото учение. Въ туй отношени

особено много попринесоха ония от паланките и селата, които, поставени зле във материално отношение, колкото само ни се препитаватъ, бѣхе силно озлобени и тласнати въ пътя на комунистическите въжделения. Тѣй сжщо спомогнаха и нѣкои отъ опозиционните водители, що въ желанието да печелитъ симпатии и привърженици между учащата се младежъ, и да създаватъ неприятности на правителствата, я подси́ркваха по нѣкога къмъ бунтове срещу преподавателите. Даже и нѣкои министри по просвѣтата не останаха чужди на новото въяне за отрицание на обществените задължения и за борба срещу буржуазния строй. За да се покажатъ напредничави, тѣ отидоха да покровителствуватъ опасното течение у учителите и допуснаха съюзите имъ, които, вмѣсто да спомогатъ на просвѣтата, почнаха да образуватъ, едва ли не, автономни организации, подкрепящи интересите си и налагащи своеобразните си нововъведения, даже и върху самото министерство на Просвѣтата. При подобна колегиална гарантираностъ, учителството вече можеше свободно да насажда семето на интернационализма, даже и на комунизма, средъ учащата се младежъ и население.

Вниманието, съсредоточено изключително върху общо образователния отрасълъ на просвѣтата, остави на страна и техническата подготовка на младежите, отъ която се имаше много голѣма нужда. По партийни съображения, постепенно се отваряха гимназии следъ гимназии, подготвящи голѣмъ комплектъ ученъ пролетариятъ, който, постепенно увеличаващъ се, не можеше да бжде удовлетворенъ съ чиновнически и учителски мѣста. Свършилите и останалите безъ средства младежи биваха принудени или да ставатъ върли партизани или да се присъединятъ, като фанатизирани дейци, къмъ крайните течения въ страната.

Новите въяния въ учителската среда постепенно изтичаха на запенъ планъ преподаването на отечествената история, считана вече като предметъ за насаждане на шовинизъмъ въ младежта. Преподавателите ъ не се назначаваха споредъ основателното познаване на материяла или по желание да пренесатъ полза, а, въ повечето случаи, отъ останалите свободни при разпредѣлението на предметите, на които все трѣбва да се предвидятъ известни часове. По тоя начинъ, често пъти попадаха преподаватели изучаващи историята по липните учебници и не обръщащи никакво внимание върху

поучителността, която трѣбва да се извлича отъ нея. Ако ли пъкъ нѣкой отъ тѣхъ се попаднеше добросъвестенъ, той биваше презиранъ и подиграванъ отъ колегитѣ си, като ретоградъ и голѣмъ шовинистъ. Съ това, изучаването на историята ставаше съ обикновено, както за всички сухи предмети, изучаване, безъ да се вниква въ сжщността, пълна съ поука и назидание за младото поколение. Придобититѣ по тоя начинъ познания, затрупани подъ баласта на другитѣ сведения отъ общеобразователно естество, постепенно се замъгляха и отъ тѣхъ оставаха само кратки спомени: кой царъ е покрѣстилъ българитѣ, че Крумъ отсѣкалъ главата на Никифора, че Симеонъ билъ великъ царъ и пр. А между това имаме светли ери отъ старото минало, които трѣбваше да се знаятъ за подхранване на народната гордостъ; имаме и тежки робства, причинитѣ за които необходимо бѣ да се изтъкнатъ и добре да се запомнятъ за поука въ новия ни политически животъ.

Още по-зле бѣ въпроса съ историята на културата на нашиѣ стари, която ако и бедна съ образци на народно творчество, включва прояви на просветна тогавашна дейностъ и предаване на съседитѣ писменостъта, на кипящата български мисль, богомилството, преминало презъ западна Европа и запалило чакъ Франция, — предшественика на Реформацията. Тая история не само не бѣ преподавана, но никой не се сети да потърси материяли и поне колко годе да я възстанови.

А при подобни условия на пренебрежения къмъ старото минало, разбира се, че възпитанието на младежъта, на интелигенцията, а следователно и на народа, не можеше да донесе друго, освенъ слабо скѣпение съ отечествената гордостъ и роднитѣ интереси, голѣмо отслабване на жаркото родолюбие и спомагане за насадата на интернационалнитѣ убеждения.

Тѣй, че когато възраждащата се България имаше голѣма нужда отъ истинско просвѣтни и родолюбиви граждани, съ девиза: „Българя надъ всичко“, се работеше планомерно за възприемането на най-крайнитѣ социалистически вѣяния, което скоро разколеба националната идейностъ и почна силно да пречи за подготовката на съзнателни и самоотвержени борци. Постъпващитѣ въ казармата почнаха да донасятъ съ себе си отрицанието на отечественитѣ задължения, на позитивнитѣ добродетели и пр. На понятията: отечество, знаме, об-

и обществен дълг, на самопожертвуването предъ народния олгарь, почна да се гледа, като на измислици, на военна схоластика, които отъ немай кжде трѣбва да се заучватъ, безъ да е нужно да се възприематъ поуки за добросъвестно служене на отечеството.

Неразбраната насока на обществения животъ, поради криво схващане на конституционнитѣ свободи, донесе погрѣшни понятия у гражданитѣ — да търсятъ само права и да не хаятъ съ задълженията си къмъ държавата и обществото. При голѣмото желание да печелятъ партизани и съмишленици, водителитѣ народни забравяха дълга си за възпитанието на обществото въ пѣтя на гражданскитѣ добродетели, тъй необходими за всѣки културенъ човѣкъ. Тѣ всецѣло се отдадоха на гореща партийна борба и внесоха между гражданитѣ кипежа на прѣкалено партизанство, на раздори и преследвания. Тѣхнитѣ голѣми амбиции за министерски постове и за лидерство доведоха раздробяването на партиитѣ, което внесе още по-голѣма неразбранщина и ожесточение въ борбитѣ. Зловрѣднитѣ агитации, съ абсурднитѣ обещания: намаление на данѣцитѣ, подаряване на държавни гори, построяване желѣзници до най-затѣнтенитѣ градчета, шосета, мостове, водни привилегии и пр., и всичко това непременно придружавано съ отвратителна демагогия, за да се въздигнатъ своитѣ и да се охулятъ противницитѣ, — отровиха бѣлгарската душа и създадоха опасното настроение на песимизмъ и охлаждане въ понятията за общественото благо. И най-простиятъ разбира, че властѣта и борбата за нея не сж освенъ средство за узаконено своеволие, за лични и партийни облаги.

И разврати се силно народътъ и настѣпи голѣмъ мораленъ упадѣкъ до степенъ: общественото благо, благото на отечеството, да се разбира само въ благото на партията, т. е. въ всѣко обществено предприятие партийниятъ интересъ да стои по-горѣ отъ отечествения. И разцѣпи се масата на партии и партийки, и започна се интензивна борба да се събори Иванъ, да се настани Драганъ; а по-крайнитѣ: работническото съсловие отиде на лѣво, гдѣто сладко се вѣщаеше за неговитѣ права върху капиталътъ, а голѣма частъ отъ многогълганата селска маса — къмъ земледѣлческата организация, която обѣщаваше подобрене на земледѣлието и разширение на правата на селското население. И дветѣ тия течения постепенно намѣриха много последователи, за което

правителствата трѣбваше вече да държатъ смѣтка, а Министерството на просвѣтата и онова на войната да поведатъ интензивна борба срещу общественото зло, нѣщо, което първото просто не смѣеше да направи, а второто можеше да го достига само чрезъ казармата. Лошото третиране на офицерството въ обществото, което тъй много допадаше на крайнитѣ течения въ страната и за което тъй много работяха между младежитѣ, бѣ влѣзло въ мода почти у всичкитѣ слоеве на обществото, като една психологическа необходимостъ да се подрови престижа на марсовитѣ синове, наричани царски преториянци, и да се подкопае началническия авторитетъ предъ долнитѣ чинове въ военната иерархия. Утопиститѣ лѣвичари се стремяха постепенно да съборятъ цѣлия воененъ институтъ, а неразбранитѣ дѣсничари не съзнателно спомагаха на тая имъ разрушителна дейность.

Вмѣсто да отиватъ въ пѣтя на съревнованието къмъ прогреса и културното повдигани на страната, партиитѣ, постепенно се изродиха въ слигархии, които при дохождането на властъ, поемаха камшика на своеволието, въртящъ вчера отъ противницитѣ. И дохождаха и поемаха управлението, единъ следъ други. разни кабинети, и управляваха тѣ, първоначално въ името на народовластието, обаче, следъ заангажирането си въ борба съ противницитѣ, започваха да се отбраняватъ, да преследватъ другитѣ, да пазятъ интереситѣ на своитѣ и да прокараватъ въ парламента само онова, което шумно ги рекламираше, като просветени ревнителѣ за общественото благо. Въ демагогското желание да се показватъ пестовни при разходванието на държавната пара и въ сжщото време, за да не бждатъ обвинени въ ретроградство, тѣ обикновено биваха щедри за другитѣ ведомства, а старателно отбѣгваха да отпускатъ достатъчни средства за създаване на силна армия. Тѣ, повечето пѣти, силно обрѣзваха военния бюджетъ и довеждаха шатолетѣ до тамъ, че частитѣ, съ лични си съставъ и съ началническия персоналъ, едвамъ можаха да функциониратъ като строеви единици. Тѣ намаляваха сумитѣ за домакинско издържане до толкова, че частитѣ трѣбваше да се обръщатъ въ майсторски, на домакински компании, и командиритѣ сами да търсятъ начинъ за издържане на частитѣ (посредствомъ казармевитѣ дюкенчета, отглеждането на зеленчукови градини, заготовление на сѣно и продажба на конски торъ и пр.). А всичко това отнемаше отъ строя го

лѣмо число войници и силно пречеше за обучението и възпитанието.

Едновременно съ горното, отиваше и неотпускането на суми за заготовление на необходимитѣ предмети и материали за военно време. На милионитѣ, които ежегодно трѣбваше да се гласуватъ отъ камарата, като свѣрхсмѣтенъ кредитъ на Военното министерство, се гледаше съ лошо око отъ всички партии и такива се отпускаха рѣдко.*)

Наистина, при либералнитѣ кабинети въ 1890 и 1904 г. армията бѣ значително увеличена и модерно въоръжена, обаче необходимо бѣ всѣка година да се предвиждатъ достатъчни суми за попълване на облеклото, снаряжението, бойнитѣ припаси, медикаментитѣ, материалитѣ отъ разнo естество и пр., тъй необходими да се заготвятъ своевременно. По тоя начинъ, подготовката на армията за военно време бѣ постоянно оставяна на последенъ планъ, поради което, и въ притѣ войни, ние се оказахме въ много отношения неготови: безъ достатъчно облекло, модерно въоръжение, снаряжение, болнични принадлежности, инструменти, лѣкарства и пр. и пр. липсата на които причини толкова жертви и страдание на славнитѣ юнаци. Разчиташе се много на реквизицията, като се избраняваше, че повечето отъ недостигащитѣ предмети не се намиратъ у насъ, а да се изпишатъ въ навечерието на войната е трудно и ще коштува десеторно.

Ето защо, още съ тракането на барабана за мобилизация, ние хукахме да купуваме на бърза рѣка нужното и, по-късно голѣмо количество отъ него не можеше да се намери, тръгнахме съ това, що криво-лѣво се догъкмяваше.

И събираха се реквизиционнитѣ комисиии, като по трепанъ и се залавяха за оная огромна и трескава до полула работа. Искаха имъ изведнажъ: фуражъ, масъ, сирене, кашини, говеда, овце, кола, коне, каруци, платове, шаеци, вонки, превързочни материали, цървули, навуца, сѣдла, самари, вонкета, чулове и пр. и пр. И при подобна бъркотия, тѣ пропускоха много необходими нѣща, обѣркваха нарядитѣ, погрешно опредѣляха вида и количеството на предметитѣ и пр. Избравили да заготвятъ храна за коларитѣ и фуражъ за до-

*) Подъ страха отъ злоупотребления отъ страна на военнитѣ разпоредители, за каквито се слушаше, че е имало, армията се оставяше да бѣде неготова когато трѣбваше само да се издирватъ злоупотребленията и да се наказватъ виновнитѣ.

битъка по сборнитѣ пунктове, тѣ принуждаваха хората да гладуватъ още отъ първия день. а пъкъ добитѣкътъ да изяде шумата и да огризва коритѣ на овошнитѣ дървета, а при прищането му за бойното поле, да измира съ хиляди по пѣтя.

Дрехитѣ, отъ които голѣма частъ бѣха кърпени и полуизносени, едва стигаха за строевитѣ части, а нестроевитѣ войници и ония отъ тилнитѣ формации трѣбваше да трѣбватъ съ собственитѣ си дрехи. Етапнитѣ болници заминаваха съ волски и биволски кола; дивизионитѣ болници, парковитѣ роти, продоволственитѣ и инженернитѣ транспорти — сѣщо.

Презъ последната война ние се оказахме въ всѣко отношение значително по-зле. При това липсваше ни достатъчно тежка и планинска артилерия. като имеющитѣ се тежки батареи трѣбваше да се возятъ съ волски впрѣгове. Картечницитѣ бѣха малко; минохвъргачи и бомбохвъргачи — почти никакви; артилерийски патрони и бомби крайно недостатъчни, споредъ съвременнитѣ нужди на боеветѣ, които изискватъ хиляди снаряди на едно оръжие. Телефони, полски телеграфи, кабелни жици, локомотиви, вагони, материяли за разедни станции и за мостове, разни инструменти отъ техническо естество, достатъчно телеграфни и инженерни паркови, всички недостигаха, а нѣкои и съвсѣмъ липсваха. Нѣмаше организирани продоволствени, артилерийски и инженерни дела. Яви се нужда да се заема отъ съюзницитѣ, а по липса на желѣзопжченъ материалъ и погготвенъ персоналъ, частъ отъ желѣзницитѣ трѣбваше да се отстъпи за експлоатация отъ германцитѣ.

Нашитѣ болници сѣщо бѣха лишени отъ необходимостта за гледане на болнитѣ и раненитѣ. Лѣкаритѣ трѣбваша да прилагатъ извънредни усилия, за да стѣкмятъ отгукъ-оттамъ принадлежности за инсталиране на леглата, за снабдяване съ болнични принадлежности и домакински потреби. И, ако не бѣ плячката, която се падна отъ болничнитѣ складове въ Македония и Сърбия, рискувахме съ пълненъ крахъ въ санитарно отношение. На македонския театъръ все още спомогаше евакуацията по желѣзницата, обаче тамъ въ Добрушката бѣ проявена пълна неготовностъ за посрещане на санитарнитѣ нужди на армията. Стана нужда да се инсталиратъ импровизирани болници съ помощта на населението, и раненитѣ да се отзоватъ цели преходи съ волски и биволски кола и да се излагатъ на ужасни страдания по пѣтя.

Дрехитъ скоро станаха на парцали, а нѣмаше отъ гдето да се заменятъ и, понеже липсваха долни дрехи, у много войници се виждаха месата. Продъненитѣ ботуши трѣбваше да се завързватъ съ телъ или да се хвърлятъ безъ да могатъ да се замѣнятъ съ цървули; башлѣци и кожухчета не достигаха съ хиляди.

Действително, презъ войната съществуваша специални учреждения въ страната, на които главната задача бѣ да одържатъ армията и да не допускатъ експлоатация съ хранитѣ, предметитѣ и суровитѣ произведения и въобще да се борятъ срещу злоупотребленията отъ всѣкакво естество, които допринасяха скѣпотия и създаваха неносимъ за населението животъ. Обаче на тия учреждения не имъ първеше; тѣ не бѣха подготвени за действията си и срѣщаха голѣми спѣнки при прилагането на мѣроприятията.

Първоначалния комитетъ, споредъ професоръ А. Цанковъ пише му „Последствия отъ войната“), въ цѣлата си дейностъ билъ безплоденъ и, освенъ че не направилъ нищо, но билъ още и вреденъ съ работата. Той действувалъ безсистемно и безъ програма. Ако и обремененъ съ голѣмъ съставъ и канцеларски персоналъ, не му достигали сили, за да разбере, че, безъ да се организира производството и пазаря, борбата съ щото е навъзможна. Живота отъ день на день ставалъ все по-тежкъ и спекулацията вземала застрашителни размѣри. Въпреки усърдието на този комитетъ — да нормира цени и печалби за повечето стоки, последнитѣ бързо изчезвали отъ пазаря, а нормираниѣ цени ставали база, на горѣ отъ която растѣли ценитѣ на спекулацията.

Съ прехраната на населението и армиитѣ работитѣ не вървели по-добре; комитетъ и нея не можалъ да разреши, нито даже да я подеме правилно. Обществото, подъ натиска на незгодитѣ и лишенията, предъ страха, че хранителнитѣ припаси сж на изчерпване и една криза въ прехраната е неминуема, се вълнувало и явно негодувало противъ него. То го обвинявало въ неспособностъ да разреши възложенитѣ му задачи и искало премахването му. Подъ тоя натискъ, а особено подъ натиска на страха, че гладътъ въ армията и населението е неминуемъ, правителството поискало да създаде нова система за обществената предвидливостъ и нова организация за урегулиране на стопанския животъ. Това то направило съ закона отъ 26 августъ 1916 г., който е билъ се-

риозенъ опитъ да се тури редъ въ общото стопанско безредие, да се организира стопанския животъ, да се уреди използването на економическитѣ сили на страната.

Тоя опитъ е билъ направенъ късно, когато безредието въ економическия животъ било пълно, когато обществото съ недоверие и скептицизъмъ, дори и съ равнодушие се отнасяло къмъ всѣка инициатива, целяща да тури по-добъръ редъ въ прехраната и продоволствието. Новия комитетъ, съставенъ отъ представители на политическитѣ партии, носилъ съ себе си и добродетелитѣ, и неедъзгитѣ, и пороцитѣ на тия партии; при това той билъ сложна и мъчно подвижна организация, т. е. неефективна, когато въпроситѣ по прехраната и разпредѣлението не търпѣли протакане.

Кризата въ прехраната, въпреки усилията на комитета, се изострювала. Стремлението му да тури редъ въ разпредѣлението и събирането на продуктитѣ и да постави подъ своето ръководство по-важнитѣ отрасли на промишлеността, му извлѣкли противопоставата на военнитѣ власти, особено на тилового управление и главното интенданство. Обществото, на държащо смѣтка за препятствията, съ които се борилъ комитетътъ, се отнасяло равнодушно, а понѣкога и враждебно къмъ него. Опасността отъ морално разложение на армията и обществото, разложение за което вече имало сериозни признаци, и усилвашето се общо бедствие, — всичко това подготвило нова промѣна въ организацията на производството и продоволствието. Така се създали условията, които наложили Дирекцията за Обществена Превидливостъ и Стоп. Грѣжи.

Тая дирекция била вече военно учреждение, съ широки, едва ли не съ абсолютни, права, които само въ известни случаи сж можали да бждатъ контролирани отъ Министерския съветъ. Ней били подчинени продоволствената и интендантска секции при главното интенданство, а сжщо и главната реквизиционна комисия, и тя имала право да се сношава съ всички учреждения. Наредбитѣ ѝ били задължителни за военнитѣ и граждански власти, които подъ страхъ на наказание трѣбвало веднага да се отзоваватъ за съдействие и изпълнение.

Собствено тая дирекция О. П. С. Г. се бѣ явила още по-късно, когато стопанствения животъ е билъ вече съвършено разстроенъ, а търговскитѣ външни сношения били ограничени само съ тогавашнитѣ съюзници. Хаосътъ и безредието били до висшия си предѣлъ; въобщо, тя заварила по-

положение навѣщае тъга, страхъ и безнадежностъ. Гладътъ вече заплашвалъ да разстрои дисциплината въ армията, а спекуляцията на пазаря морила обществото, което ту негодувало срещу безсилието и неспособността на държавната властъ, ту се подавало на уловките на хитритѣ спекуланти и само напълно спомагало на дезорганизацията на пазаря. При все това, обаче, Дирекцията имала вѣра въ силитѣ си и работила съ съзнанието да изпълни единъ общественъ дългъ и, безъ да създава илюзии въ обществото, да оправдае доверието на последното.

При безвластието, сварено отъ Дирекцията, при слабата способностъ на властѣта да реагира срещу увеличаващата се анархия, при абсолютното дискредитиране на управлението, ней се открила просторна, дори необятна областъ за работа. Първата най-важна задача, която имала тя да разреши, била: установяването на размера на нуждитѣ подлежащи да се удовлетворятъ. Тя почнала съ сметка: на необходимитѣ зърнени храни за изхранване на добитѣка, за застъване и за прехрана на населението и на българскитѣ и съюзни войски; на количеството на добитѣка за отвъждане, работа и клане; за производството на растителнитѣ масла, сиренето, кашкавала и масѣта; за захарѣта и зеленчуцитѣ; за засилването на текстилното и кожарско производство и пр. Тя милитализирала фабрикуитѣ за вълнени материи и платове, за предене и плетене и за памучни платна, а също и кожарскитѣ и обуварски работилници. Въобще тя предприела мѣроприятия, които засилили, доколкото било възможно, земеделското производство, наслодателнитѣ посеви, производството на млѣчнитѣ продукти, захарѣта и зеленчуцитѣ; намаляването на хлѣбната и месна лажба и на блажнитѣ дни презъ седмицата. Презъ 1917 г. Дирекцията успѣла да получи за 9 месеца около 470,339 метра униформенъ платъ и годишно: 155'079 чифта чорапи; 145035 плетени ржжавици; 121237 фланели; 132978 едри и 20551064 дребни кожи. Тя поставила подъ възбрана всички провизии и сурови произведения и се противопоставила на патразборната имъ продажба за износъ, като взела строги мѣрки срещу спекулантиѣ, и се помъчила да уреди и търговскитѣ сношения съ съюзнитѣ държави."

Ето ей така плодотворно, споредъ думитѣ на уважаемия професоръ, е действувала Дирекцията О. П. С. Г., за да внесе редъ въ стопанството на страната, да отговори на голѣ-

митѣ нужди презъ войната. Тя е работила съ широкъ замахъ въ старанието си да уреди въпроситѣ за вноса отъ вънъ, да запази българскитѣ интереси отъ ощетяване, да не допусне експлоатиране средствата на страната отъ съюзницитеѣ. И при тая си умѣла и решителна дейность тя е срещала голѣми спънки, поради което експлоатацията и мизерията въ страната и лишенията все пакъ не можали да се отстранятъ.

Причинитѣ за това, споредъ насъ, трѣбва да се търсятъ въ липсата на подготвени второстепенни и третостепенни органи—изпълнители, които трѣбваше да прилагатъ на цѣло напрежданията ѣ; въ липсата на добросъвестни агенти и на полиминистративни, общински и реквизиционни власти за прилагането на законнитѣ мѣрки и да слѣдятъ за експлоатацията, за укриването на възбраненитѣ предмети и произведения и продаването имъ тайно на високи цѣни. При това, понеже разпоредбитѣ ѣ бѣха въ разрѣзъ съ интереситѣ на нѣкои влиятелни лица, особено съ германскитѣ крупни искания, тя ставаше умразна и трѣбваше да влезе въ конфликтъ съ пруското военноминистерство и герман. командване, които често добиваха своето чрезъ наблѣгане върху правителството, поради което тя стигна до конфликтъ и съ последното. Упоритостта на Дирекцията предизвика оставката на директора генералъ Протогеровъ и на поддиректора П. Петровичъ.

Тѣй или иначе, всички целесъобразни мѣроприятия на Дирекцията С. Г. О. П. при приложението имъ отъ пошлениитѣ, неминуемо се извратяваха и, вмѣсто полза, въ повечето случаи донасяха вреда. Това, което се поставяше подъ възпръна, което подлежеше на изземване или пъкъ експлоатирането му строго трѣбваше да се преследва, тугакси сескрипциите за да се продаде на висока цѣна на германцитѣ за износъ или на гешефтаритѣ за експлоатация на бедствующото население. Сиренето, кашкавалътъ, мастъта, захаръта и пр. които се потъваха въ земята; донасянитѣ отъвън по контрабанднитѣ начинъ минифактурни предмети достигаха баснословна стойность. Оризътъ, бобътъ и маслото съвсемъ рѣдко се намираха. За да издържатъ семействата си, офицеритѣ, полковниците и войнитѣ почнаха да пращатъ отъ фронта и сами да носятъ дома си това, което можеше да се купи отъ населението въ етапната зона или отъ германскитѣ тамъ излишества. Това даваше възможность и за злоупотребителни

отъ нестроевитѣ долни чинове, които почнаха да циркулиратъ по треноветѣ и да търгуватъ съ евтино купенитѣ предмети. Твърде тежко бѣ да се вижда какъ окъсания и разчорленъ български отпускаръ се мъчеше да прекара човалчето съ купеното; още по-тежко бѣ да се гледа жалката физиономия на тоя нещастникъ, когато това човалче бѣ отнемано на нѣкоя гара. Висшето началство бѣ разпоредило да се конфискува подобна придобивка, когато пъкъ германскитѣ войници всѣка седмица постоянно испращаха на семействата си въ Германия сандъчета съ купени провизии*).

При всичкитѣ строги мѣроприятія, поради неуредба въ типа, редовното изпращане на хранителни припаси на армията не можа да се подобри, още повече, че желѣзницитѣ въ окупаната зона бѣха въ рѣцетѣ на германцитѣ, които всѣкога имаша предимство на своитѣ пратки.

Частитѣ на фронта почнаха да обработватъ, въ операционната и етапна зони, голѣми пространства земя за жито, корива и зеленчукъ, да отварятъ мандри за сирене и кашкавалъ, да отглеждатъ добитъкъ и пр., съ което действующата армия се обърна на интендантска, грижаща се повече за собственото си препитание, отколкото за силата и готовността си срещу врага.

По едно време оголяването и обосяването на частитѣ стигна до тамъ, че производителна България трѣбваше да даде 100 хиляди комплекта войнишко облекло отъ Германия; трѣбваше да се почне заготовката на дървени обуша (единъ вънъ, налѣми) въ интенданството на съединенитѣ армии; да се събиратъ долни дрехи отъ населението, което само вече постои. Липсата на достатъчно провизии принуди частитѣ да получаватъ такива взаимнообразно отъ германскитѣ власти, които, кой знае какъ, всѣкога бѣха пълни, редомъ съ нашитѣ сиромашки. Смѣшно, обаче много печално!

Ний нѣмахме излишества и напоследъкъ останахме почти на нищо, безъ онова, за което въ другитѣ държави още въ мирно врѣме съществуваша магазини, складове и депа, и предено отъ по-рано интендантско ведомство съ подготвени офицери и попълнени съ специалисти запасни. Нашитѣ малки интендантски части се изгубиха при попълването имъ съ

*) Зле биеше въ очи, че, когато на войницитѣ се отнимаха придобивкитѣ, офицеритѣ не биваха обезпокоявани.

запасни, отъ които едни бѣха само чиракували по разни занаяти, а други — протежета, безъ всѣкакви домакински познания. Надъ тая сбирщина се поставяха не специалисти началници, а повече старитѣ и негодни за строя. При подобря импровизация, старшитѣ интендантски началници, отъ които нѣкои имаха известна теоретическа подготовка, се явиха безсилни въ дейността си. Особено кога то настѣпи нѣмостията и трѣбваше да творятъ, тѣ се видѣха спънати въ мѣропритията отъ неумението на подчиненитѣ, а понѣкога и отъ злоупотрѣбленията имъ. Изобщо интендантскитѣ учреждения, жизненитѣ артерии на армията, лошо функционираха и съвсемъ малко удовлетворяваха потребноститѣ на организма — армията.

Редомъ съ германскитѣ етапни органи, развиващи най-жива дейностъ не само въ тила (България, Сърбия и Добруджа), но и на самия фронтъ, нашитѣ интендантски части се явяваха просто жалки, заети повече съ спазването на формалноститѣ, съ писане и отписване, съ изготвяне на ведомости и протоколи, а живата работа, бързата доставка на предметитѣ и своевременното снабдяване на частитѣ, като да не бѣ тѣхна работа. Когато се проявяваше такава, то всѣкога биваше инцидентна, която повличаше отново продължителни почивки.

Германскитѣ началници, благодарение на подготвеността и добросъвестни етапни органи, които се ползуваха съ пълно довѣрие при функциитѣ си — *да купуватъ и да продаватъ само съ лични разписки*, не знаеха какво ще рече нѣмание на частитѣ имъ никога не търпяха лишения. Тѣхнитѣ продоволствени складове, както и депата съ разни материяли, всѣкога бѣха пълни: войницитѣ имъ се храняха добре, живѣяха въ спешни помещения по позициитѣ, разполагаха съ малки читалища, даже и съ развлечения (кинематографи) въ близкия тилъ. Тѣ се ползуваха при пътуването съ хубаво уредени войнишки домове по станциитѣ, и всичко това — чиста последица отъ разбрано насочена и бързо извършвана дейностъ. Само и само възможно по-скоро да се спомогне на борцитѣ.

Войницитѣ имъ имаха по два ката здраво облекло, а нашитѣ, редомъ съ тѣхъ, изглеждаха много жалки съ смятанитѣ шапки, съ разкъсанитѣ вратници, съ изгубили формата си ботуши, съ кинарлиитѣ вълнени чорапи.

Освенъ слабата организация и липсата на псдготвени органи, нашето интендантско ведомство се явяваше спънато и отъ централизацията въ управлението, а особено отъ установената отчетностъ за произвеждане и оправдаване на разходите, която бѣ въ пълна противоположностъ съ спешността презъ време на войната. Армейскитѣ тилови управления и интендантства трѣбваше всичко да очакватъ отъ главното тилово управление, което отъ своя страна трѣбваше да иска отъ главната реквизиционна комисия и често пжти да чака разрешение отъ Военното министерство, съ което, докато се изпълняха формалноститѣ, доставкитѣ доста продължително закѣснѣваха и се пречеше за обдържанато на чиститѣ на фронта.

Поради липса на предвидливостъ и при тѣсенъ стопански кръгъзоръ, тилнитѣ учреждения пропуснаха своевременно да се погрижатъ за заготвяне на запаси по облеклото и обувката. Когато вече настѣпи крайна нужда, оказа се, че голѣма частъ отъ изобилната българска вълна е била изнесена задъ граница; че голѣма частъ отъ суровитѣ кожи е издърпана въ Германия, а другата — изхабена (солена и сушена въ частитѣ) и продадена на низки цени въ полза на нѣржавата (!). А пъкъ габровскитѣ и сливенскитѣ фабрики, които какъ да е работеха, можаха всецѣло да бждатъ използвани за своевременно заготвяне на обмундировачни предмети. Тия фабрики трѣбваше своевременно да се снабдятъ съ достатъчна вълна, съ каменни вжглища, съ масла и запасни части, тъй че да могатъ да отговарятъ на нуждитѣ на цѣлата дейсгвующа армия, а не да работятъ само за подчиненитѣ на Военното министерство въ страната части. Ботушарскитѣ майстерски, открити по гарнизонитѣ, трѣбваше да се разширятъ до степенъ да могатъ да заготвятъ обувка за цѣлия фронтъ, а после вече и за войницитѣ отъ допълняющитѣ пружини*). Съ подобна небрежностъ скоро се стигна до положението войницитѣ на фронта да нссятъ бойната служба страшно

*) Заготвения отъ фабриkitѣ шакъ е билъ почти всецѣло употребенъ отъ главното интенданство при Военното министерство за облекло на допълняющитѣ дружини и ботушарскитѣ работилници по гарнизонитѣ шиели обувка само за тѣхъ, тъй че съвсемъ малко е било дадено за частитѣ на фронта. Ето защо, когато допълняющитѣ дружини бѣха пратени при своитѣ части, тѣ имаха здраво облекло и обувка, а бойцитѣ — не.

окжсани и съ 25⁰/₁₀ безъ обуща, срамувайки се отъ неприличния си видъ.

А, като на зло, войната, въпреки очакванията, се затегна много. Българскитѣ юнаци, отишли първомъ неохотно въ бой, постепенно се обземаха отъ патриотически жаръ, съзнателно маршираха на западъ, северъ и югъ и нанесоха тежки удари по сръбскитѣ планини, по добруджанскитѣ и дакийски полета, по лабиринта на македонскитѣ балкани и даже чакъ до Адриатика и, следъ всичко това, ги накараха да заседнатъ две и половина години за отбрана на южния фронтъ.

И гладуваха тѣ тамъ, сладъкъ залъкъ не видѣха; окъсаха се съвсѣмъ, почти обосяха; по висоветѣ възъ—Богъ мръзнѣха, зле страдаха. . . и безсмѣнно носѣха тяжеститѣ на бойната линия, изложени постоянно подъ огъня и на мизерия, служащи за присмѣхъ даже и на сенегалцитѣ тамъ.

А при подобно тежко положение, намѣси се и оноплотворително чувство на безпомощностъ и забрава отъ своитѣ. Тамъ, вътре въ страната, все по-малко почваха да се интересуватъ за фронта. Жаждата за обогатяване постепенно бѣ вече обзела обществото. Печеляха всички, включително последния бакалинъ и разносвачъ на дребни предмети; цигаруларя; ингерджияга; шапкаря; месаря; заможнитѣ и стобразителни, безъ разлика на партия, лица; банкитѣ и търговскитѣ сдружения и пр., и то много и много пари, за които нивга не бѣха помислювали. Скъпотията порасна чрезмѣрно и бедното градско и селско население бѣ подложено на лишения отъ най-необходимото, особено войнишкитѣ семейства, нѣмачи дома способни за работа членове. Неприинтересованостъта на администрацията и покровителството на своитѣ, своеволията и злоупотребленията на кметоветѣ и секретарь-бирницитѣ още повече влошаваха тежкото положение на нещастниците, за които съвсѣмъ рѣдко нѣкой се застъпяше.

И заваляха на фронта оплаквания отъ кжщи, и заваруказваха върналитѣ се отъ отпускъ войници за лошото въ страната. И смути се тогава простата войнишка душа, заболѣ българското сърдце и настѣпи постепенно падане въ понятията за войнишкия дългъ, въ името на който борецътъ трѣбваше постоянно да се излага на опасностъ и да пренася гореливо дългитѣ страдания. При подобни крайно лоши услови

ния намѣси се и озлобяването за загубването на Добруджа и за повдигането на Маришкия въпросъ, а сѣщо и разочарованието поради слуха за германски неуспѣхи на западния фронтъ, както и за присъединяването на Америка къмъ Съглашението. Засили се сѣщо и пагубното влияние на политическия агитации и подстрекателства, добавени отъ съблазънѣта, че, съ 14-тъ Уйлсонови точки войната вече е станала безцелна и че Америка щѣла да подкрепи България, ако сключимъ миръ. И всичко, всичко това още повече смути измъчената войнишка душа и разслаби извъннѣрно издръжливостъта на изтощения вече организъмъ на борцитѣ.

Доколко зле се бѣ отразила нашата неготовностъ за войната и онова безредие въ вътрешността, може да се види отъ краткото извлечение отъ доклада, направенъ въ 1918 г. отъ главнокомандующия до Царя, което привеждаме тука:

„По-рано съмъ ималъ не веднажъ случай да докладвамъ на Ваше Величество за лишенията, на които е изложена Българската армия на фронта, поради липса на надлежна организация вътре въ царството и на слабия подвозъ на най-необходимото за войската. При сегашната си обиколка имамъ най-осезателенъ случай да констатирамъ на самото нѣсто нарастналото обезпокоително бедствие на войските.

Храната, особено недоброкачествениятъ хлѣбъ, е недостатъчна да задоволи тѣзи, отъ които отечеството иска днесъ сръхмѣрни усилия.

Поради слабъ подвозъ отъ вътрешността, частитѣ живѣятъ отъ днесъ за утре, доядатъ последнитѣ си запаси, или заематъ по малко отъ германскитѣ складове. Хлѣбътъ, увеличенъ по моя заповѣдъ на 900 гр. за бойцитѣ, е долнокачественъ, преимуществено царевиченъ, което още повече увеличава недостатъчността му. Месо армията нѣма и за това на войскитѣ се дава едва два пѣти, а въ нѣкои части дори единъ пѣтъ селмично месна храна. Частитѣ живѣятъ още само съ зеленчука отъ собственитѣ си градини задъ фронта.

Изгледы за подобрене въ това отношение, до новата реколта, съ сръдствата на армията, нѣма. Новата реколта въ засетитѣ отъ самитѣ части земи е много добра и на мѣста отлична, обаче кризата ще трае още $1\frac{1}{2}$ мѣсець. Вънъ отъ това, много части се прехранватъ вече съ заемане отъ

германските магазини, за сметка на това, което ще съберат през август от нивите си.

Липсата на храна, главно хлѣбъ и месо, задава обезпокоително загрижване и прави да отпада духа.

Обаче бедствието на армията по отношение на облеклото е още по-голямо. Ако за храната се има поне малка надежда да бѣде подобрена следъ новата реколта, то за облеклото тази надежда не съществува. Войниците сж оголѣли и боси. Има части 25% сж боси нозе, а дрехите имъ, изобщо взето, сж съвсѣмъ парцаливи. Не сж рѣдки случаите да се виждатъ голи меса подъ съдрани и износени куртки и панталони, базъ никакво долно облекло.

Азъ видѣхъ 54 пѣх. полкъ, намиращъ се въ участіе на 5 п. дивизия и опредѣленъ да участвува въ предстоящата контра-атака, сж боси войници, които ще трѣбва да бѣгатъ съ устремъ срещу врага, безъ обувки по остритѣ камъни.

Шинелите на войниците сж сжщо изпокъсани и почти изтънели, че не сж достатъчни да топлятъ изъ планините на 2000 м. височина — както е 3 Балканска дивизия, донесъ въ сегашния лѣтенъ сезонъ.

Вмѣсто фуражки, има случаи войниците да носятъ такива какви парцали отъ скъсани чувалчета за прѣстъ.

А зимата наближава. Това, което за лѣтото съставлява още достатъчна покривка на тѣлото, следъ есенните дъждове ще бѣде само една паяжина върху изтощеното нѣщо отъ дълго криене въ влажни окопи и отъ липса на достатъчно питателна храна, войнишко тѣло.

Облеклото на офицерите е сжщо мизерно. Тѣ нѣма отъ кѣде да си набавятъ материяли и сж се обезпечили между войниците по външностъ.

И войници и офицери се срамятъ и окайватъ въ това положение, а сж никакви материяли не се разполага за имъ се помогне.

Днесъ не може да се прави илюзия, че духа на войниците е този отъ началото на войната или какъвто бѣ миналата година.

Пълната оскъждица на най-необходимите средства за живѣне и схващането, че далечния край на войната ще доведе прогресивно това положение, влияятъ гибелно на войната.

Гладния стомахъ, голотата, загрижеността за издръжаността и недовѣрието, че нашите съюзници ще ни поддържатъ

пиятъ честно въ стремежитѣ ни — ето кое прави войната апатична, въпреки досегашнитѣ победи на нашата войска“ . . .

Лошото положение на фронта действително е било известно на Царя, който много пжти е прашалъ Н. Ц. В. Прѣсто-
 лонаследника въ Военното и на Вжтр. работи министерства, за да
 изисква нужнитѣ подобрения по обдържането на частитѣ. Тия
 искания сж били възприемани съ готовност, обаче, както всѣ-
 кога, шомъ е пропуснато своеврѣменно да се поправи течащия
 сждъ, вече нищо не помага за да се спре изтичанieto на
 съдържимото, тѣй и правителството, даже и да искаше вече,
 не можеше да уреди вжтрешното положение, да заведе
 система въ използването на домакинскитѣ средства и пра-
 вилното имъ раздаване за обдържане на армията и населе-
 нието. Страната бѣ заприличала на огроменъ водоемъ, съ
 голѣми пукнатини, всецѣло използвани отъ съюзницитѣ и отъ
 тѣхнитѣ агенти, запущването на които бѣ вече кжсно и
 можеше да коштува напускането на властѣта отъ правител-
 ството, което тѣй много скжпеше съ задържанието ѳ. Рабо-
 титѣ се бѣха обѣркали дотолкова, че само една брутална и
 право режаша, като германската, етапна властъ би могла да
 спомогне за уреждането на продоволствието на бѣлгарската
 армия, обаче, поради противността въ интереситѣ, това не
 можеше да стане. Оставаше единственното спасение:
създаването на специаленъ законъ за преследване на
спекулантитѣ като врагове на отечествената кауза, обаче
 трѣбваше да се намѣри камара, която съ пълно вишегласие
 на гласува подобенъ строгъ законъ. Правителственото
 болшинство, разцепено по тоя въпросъ, щеше да бжде заси-
 лено отъ заинтересованата опозиция за да се провали по-
 добенъ законъ...

За да се види сжшо, колко тежко е било положението
 на фронта и какъ сж гледали на насъ съюзницитѣ австрийци,
 привеждаме следнитѣ редове отъ книгата на австрийския
 полковникъ Новакъ „Сгромолясането на Централнитѣ сили“ :

„Бѣгаха (разбирай бѣлгарскитѣ войници), поради демо-
 рализация и одрипливостъ, ония, които бѣха по планината при
 Гитоля и Перистеръ, горе въ Добро поле и при Черна. По
 планинитѣ предъ Солунъ тѣ треперяха цѣла зима, почти на
 2500 м. височина, на в. Томорозъ, въ снѣга и безъ шинели;
 тѣ живѣеха въ дупки и краката имъ бѣха премръзнали. 20⁰/₁₀
 отъ тия хора нѣмаха обувки. По нѣкога си заемаха единъ

други дрехи и обуща. Долни дрехи нѣмаше никой. Съ настѣпването на зимата, която на Добро поле продължи до края на априлъ, отъ дълги месеци храната бѣше много оскъдна и безъ сила (не съдържа хранителни части). Тѣ пиеха и ядеха всѣки день помия отъ лукъ, понѣкога имъ се даваше старъ царевиченъ хлѣбъ. Даже офицеритѣ отъ щабоветѣ не виждаха тѣй често силната супа отъ овнешко месо, а когато имаха такава, въ нея плуваха очитѣ и жилитѣ на животното, като примамка (деликатесъ). А супа отъ лукъ и царевиченъ хлѣбъ не даваха сили; царевичния хлѣбъ бѣ толкова лошъ, че приличаше на пѣськъ.

Германскитѣ войници бѣха принудени постоянно да си раздаватъ скритомъ това, което тѣ получаваха като храна, понеже българитѣ гледаха на по-добрия хлѣбъ съ завистъ, съ ненавистъ, която се пораждаше отъ страданието на тѣлото. Храната имъ не биваше вече да се раздава близо до българскитѣ войници, а на страна отъ тѣхъ, по-на 2—3 к. м. Германскитѣ ксмандчи щабове съзнаха, че трѣбва, доколкото могатъ, да помогнатъ. Отъ Германия сѣщо помагаша съ шинели, униформи, обуща, но никаква помощъ не стигаше. Нито храна, нито облекло... Може би, покварата въ българското тилово управление да е станала причина да се увеличатъ още повече лишенията въ войскитѣ, отколкото сѣ допускали това средствата на страната. Въздушни желѣзници по планинитѣ презъ зимата още нѣмаше и всичко тежеше върху преносвачитѣ, чиято подготовка и работоспособностъ бѣха различни.

Всѣки български полкъ се продоволствувахе самъ отъ опредѣлената му зона, която Богъ знае кждѣ се намираще. Голѣма бѣше бъркотията въ подвоза отъ всички стопанствени области, увеличена още повече отъ формирането на нови полкове, на които не бѣше опредѣлена никаква продоволствена зона, и тѣ трѣбваше да заематъ отъ тукъ отъ тамъ отъ зонага на другитѣ полкове.

Помощта, която германската администрация изпрашаше (1) не всѣкога достигаше до българскитѣ войски. Облекло, шинели, шапки, преди всичко, на драго сѣрце се задържаха въ София, като запасъ за мирно врѣме или отиваха въ допълняющитѣ дружини задъ фронта. Свиканитѣ новобранци носиха сиви германски дрехи, шапкитѣ нѣмаха козирки и, ту съ германски, ту съ български кокарди, както се случва...

Физическата немошь и всевъзможните лишения създадоха у войските на фронта състоянието на човъци без самозащита, при което болезнения за душата зародишъ се приемаше охотно и помагаше на разлагането въ армията“.

Така полковникъ Новакъ рисува положението, което, ако и точно представено, все пакъ е въ съкратена форма и не засъга причините отъ вътрешно естество, повлияли тъй много за деморализацията, за онова пагубно влияние на потайната дейность на крайните течения, които умъло използваша грешките на властующите, на командването и на германците, за да подроятъ отъ коренъ военната акция.

За да се види още и лошото положение въ страната и каква въпиюща нужда се е имало отъ коренни пообрения, ще си послужимъ съ извлечения отъ донесението (отъ 15 юни 1918 г.) на генералъ С. Савовъ, въ качеството му командующъ IV армия, до главнокомандующия:

„Единъ военно-полицейски чинъ презъ дене си дочуль следния откършлекъ отъ разговора между двама отпускарни: „Нѣма да се оправятъ работите, догдето всѣки отпускаръ не отнесе съ себе си 4 бомби“... Ако можеше всѣки отпускаръ да бжде проследенъ отъ единъ военно-полицейски чинъ, което не може, па и не бива, ако дори отпуската се прекрати, което пакъ е гибелно, мислите на отпускарите пакъ никой не ще може да проследи, ка то не ще може да се проследи и какъ се рисува въ главата на редника, почивашъ отъ страхотите на бараба ния огънь, неговото бждеше въ Велика България. . .

Този редникъ има само име и презиме; мобилизацията го е заварила ратай, или малък чиновникъ, или дребенъ занаятчия, или беденъ търговецъ, оставилъ, въ колибата си, или въ наетата си къщурка, нѣколко дребни деца и работна мина. Познатите сж: кметъ, секретаръ-бирникъ, едри търговци, банкери, племеници и внуци на властниците, оставили ги „да се биятъ до последна капка кръвъ“ въ... партийните клубове, въ тилтъ. Той често пжти, уви! много често, се съши за тѣхъ, много по-често отколкото тѣ за него, когато между две атаки му попадне въ ръце единъ вестникъ, когато получи писмо. Геройския му погледъ се спира върху допълнителни сити лица, които презъ отпуска си ги среща. И, сетилъ се за тѣхъ, зърне ли ги, завистъта реагира или съ презрение, или съ по-вече или по-малко потаенъ ропотъ.

Нѣма да бжде преувелечение, ако твърдя: този редникъ, това съмъ и азъ, това сте и вие, Господинъ Генералъ, томи е цѣлата ни армия, слѣдъ тригодишна вече война.

Чувството, което се вълнува, което се поражда въ него, това е духътъ на армията. И нека кажа веднага, безъ никаква оценка по-подробно този духъ: духътъ е поне обезпокоителенъ.

Ако можеше само съ отричането на такъво състояние то да се премахне, азъ ще бжда първиятъ да го отричамъ.

Отъ моята перспектива, като командующъ отдѣлна армия, всѣко оптимистично залъгване би ме натоварило съ отговорностъ, която не мога да поема нито като войникъ, нито като гражданинъ, нито като баща, нито като българинъ, който е убѣденъ, че всичкото добро, що ни носи войната, ще го използватъ, може би, и синоветъ ни, но за всичкото зло, за всичкитъ грешки ще плащатъ внуцитъ и правнуцитъ ни.

.

Какъвъ е духътъ въ тила на армията? Тилътъ ли влияе върху армията, армията ли на тила? Какъ реагира въоръжениятъ народъ и какъ гръбначниятъ му стълбъ, който е една непълна словесна фигура се нарича тилъ? Отговорътъ ще намѣрите за всичкитъ тѣзи въпроси, както въ това съмъ убѣденъ сигурно, че сте намерили вече, въ донесенията на Вамъ подчиненитъ военни органи за известнитъ манифестации въ Плевенъ, Стара-Загора, Пловдивъ, Сливенъ, София. Обстоятелството, че не Ви моля да изучите полицейско-административни сведения за тези манифестации, говори само за себе си и Ви огорчава, както огорчава и менъ. Вѣрно е, че това сж сведения за отдѣлни случки и описания на известни симптоми, както е вѣрно, че съчетанието на нѣколко симптома не дава още картината на една опредѣлена болестъ, но . . . Господинъ Генералъ, повърнете се къмъ злокобното последно мото на тези ми редове. Разговорътъ, отъ който мотото е само една частичка, се е водилъ, следъ като на фронта станаха известни гореспоменатитъ присъщи манифестации.

За да бждемъ готови за „утрешния день“, за да не залъже слънцето, въ „деня на разплатата“, всредъ кърви и пламъци, трѣбва да се поправятъ, догдето не е късно (всѣки изгубенъ часъ само приближава катастрофалната връзка), най-важнитъ грешки, които сж родили злото; на

оправягъ, за да може не само да командуваме, но и да владѣемъ армията.

По моето мнение, съставено и провѣрено отъ общението съ чиноветѣ отъ поверената ми армия, предстои ни да поправимъ преди всичко една коренна грешка, която азъ ще нарека: непълната мобилизация на българския народъ.

Какъ ще се поправи тази грѣшка, това ще бжде грижата на практицитѣ и политичитѣ, но за насъ е неумолимо необходимъ единъ новъ законъ. Мотивировката му може да се състои само отъ едно предложение: *никой български гражданинъ не може и не бива да се обогатява презъ и чрезъ войната.*

А самиятъ законъ може да се състои само отъ нѣколко члена. При редакцията имъ именно трѣбва да се има предъ видъ посочената вече непълна мобилизация: ние започнахме, водихме и водимъ войната само съ мишицитѣ и главитѣ на въоръжения народъ (въ най-тѣсния смисълъ на това понятие), но безъ мобилизация на роднитѣ богатства. Ние пренесохме войната веднага вънъ отъ предѣлитѣ на България, разширихме самитѣ този предѣли, за да дадемъ просторъ на хищническитѣ апетити на една шепа безсърдечни хора, за които всѣки подвигъ на хубавата ни армия бѣ потикъ за борсова игра. Отъ всѣка банкнота, отъ всѣка златна монета въ камитѣ на новитѣ ни богаташи лѣхва миризътъ на поѣта на измъчениитѣ въ окопитѣ наши войници, на кръвта на толпоу паднали непрежалими герои. Азъ нѣма да проповѣдвамъ нито конфискация, нито социализиране на натрупанитѣ богатства, но едно нѣма да престана да моля, отъ името на армията, отъ името на всички, които въ мъчителни нощи съ мислювали за сегашното положение: да се поправи стопанската неправда и да се постанови, че войнишкия животъ нѣма еквивалентъ. И поне едно трѣбва да проникне до най-далекия секретенъ постъ: че всѣка печалба, надминаваща нормитѣ заварени въ мобилизацията и придобити презъ време на войната (придобити, преди всичко, поради войната), принадежи на държавата.

Такъвъ законъ блѣнуватъ изнемошѣлитѣ въ прикритията войници и ние трѣбва да имаме нравствения куражъ да напомниме да бжде редактиранъ, ако не днесъ, най-късно утре".

А презъ това време на голѣмо стопанствено, административно и военно-административно безредие въ страната и на фронта, при постепенно засилващото се незадоволство у войските и усилената потайна дейност на противниците на войната, когато положението вече изглеждаше силно застрашено, намираше се време и желание у партийните водители да се търсятъ съпартизани между македонското население. Въ центроветъ на етапната зона, гдето ехото не преставаше да донася ревътъ на топоветъ отъ близкия фронтъ, бѣ вече почната борба за бждещо партийно болшинство въ тоя крпй. Бѣ вече почнато да се дѣли мегданъ въ по-голѣмитъ градове, гдето компрометиранитъ административни органи бѣха успѣли да възбудятъ срещу си населението и да го тласнатъ подъ влиянието на демократитъ.

Едновременно съ това, положението въ Македония се заплашваше силно и отъ сепаратистичното движение между мюсюлманското население, създадено отъ посещението на Енверъ паша и отъ намирането на Македонския фронтъ на една турска дивизия, чиноветъ на която явно пропагандираха панислямската идея и по кафенета и джамии подхранваха претенциитъ за бждеща македонска автономия подъ турски протекторатъ. Подобно положение наложи вдигането на турската дивизия, обаче бждащата опасностъ не се премахна, а още повече се увеличи. Разни агенти на германската тайна полиция почнаха да привикватъ при себе си ходжи и бегове, да събиратъ статистически сведения за населението и да влизатъ въ сделки съ тѣхъ за купуване на чифлици и голѣми земи, посредствомъ стари писмени обезателства. Това бѣ едно майсторско подготвяние на здрава почва, която, при близначия миръ, да ни създаде невъзможни условия по дѣлния брѣгъ на Вардаръ, който щѣше тогава да се оспорва отъ турцитъ, като болшинство, и отъ германцитъ, като владетели на голѣми пространства земи . . .

Въ началото на 1918 год., работитъ, вмѣсто да се ни правятъ, взеха още по-лошъ край и озлоблението все повече се усилваше на фронта, а пъкъ противникитъ на войната понасяха много явно да използватъ лшото положение за агитация и подстрекателства между войските. Правителството, почувствувало се вече твърдѣ слабо вътрешно, бѣ почнало да става отстъпчиво наляво, поради което, по настояване на другаритъ на Стамболийски, разреши да се премѣсти последния отъ

Видинския въ Софийския затворъ, съ което се много спомогна на засилването на престъпната дейностъ срещу военната акция.

Въ правителствената среда настъпиха разногласия и националъ-либералитѣ поискаха да се отцепятъ отъ коалицията съ радославиститѣ. Най голѣмъ поводъ за това даде загубата на Добруджа, станала по предварително обвързване на правителството. Тѣхнитѣ министри, начело съ г-нъ Добри Петковъ, подадоха оставка, която повлече и оставката на целия кабинетъ.

И настъпи временно успокоение на фронта и въ страната, особено поради широката гласностъ на демагогския слухъ: *че новото правителство било дошло съ мисия да скорошно сключване на миръ*; който слухъ бѣ повѣрванъ отъ всички, още повече, че демократитѣ и радикалитѣ минаваха открай време за противници на военната акция. Обаче не тѣй лесно бѣ да се сключи бързо миръ; съгласенциѣ, знайки лошото общо положение на Централнитѣ сили, се държеха вече пренебрежително и биха се съгласили на предложението само при много унижителни условия, като имъ напълно побѣдени. Понеже подобни тежки условия бѣха неприемливи, правителството трѣбваше да прегърне политиката на изчакване. Обаче именно това бѣ използвано отъ престъпната организация за да раздуха още повече озлоблението. . .

Бѣ пустнатъ слухъ: *че д-ръ Радославовъ билъ сваленъ отъ властъ, понеже договора за война вече изтичалъ, а той не искалъ повече да воюва, а пъкъ кабинета Малиновъ-Костурковъ искалъ да води войната до край*. Съ това бѣ създадена почва за още по-силно ожесточение у войскитѣ, за още по-благоприятно възприемане на престъпнитѣ агитации срещу продължението на войната. Взетитѣ ефикасни мѣрки повлияха за разсѣване на заблудата и за израстването на окончателно решение у войскитѣ: *да останатъ твърдо на позициитѣ и да дочакатъ момента на скорошенъ миръ, износенъ за българската военна честъ и при възможно по-малки териториални отстъпки*. Гьлгаринавъобще скъпи много за придобивкитѣ и нищо не е въ състояние да го убѣди въ правотата на каузата, която би му предложила: *да напусне освободенитѣ земи и да се върне съ нищо въ България*.

Така бѣ, обаче въ подхлъзналитѣ се духомъ и силно поощрени на лошата умисль — да се свърши часъ по-скоро

войната, части, както и въ тилнитѣ подразделения и команди, тоя слухъ остана тъкмо фитилъ за избухването на мината (както действително и стана при пробива на Добро-поле). Иначе казано, бѣ се достигнало до следното положение на фронта: когато за паданието на подхлъзналитѣ се части бѣ достатъчно само едно духване на вѣтъра, успокоилитѣ се и скъпящи за отечествената кауза — бѣха решени да останатъ твърдо на позициитѣ, до сключването на недалеченъ миръ.

Главнокомандующиятъ, следъ обстоенъ докладъ предъ новото правителство, бѣ счелъ за необходимо да покани членоветѣ му и нѣкои народни представители отъ разни партии да посетятъ войскитѣ на фронта и на мѣстото да се запознаятъ съ положението. Обаче това не помогна, защото навсѣкжде тия делегати чуха само уверения, че войскитѣ ще се биятъ, обаче по-скоро трѣбва да се сключи миръ, а пъкъ не тъй лесно това можеше да стане. Наистина бѣха взети мѣрки за обдържанието на войскитѣ и почнаха да се изпращатъ полученитѣ отъ Германия дрехи, обаче това бѣ палеативъ, а пъкъ трѣбваше да се действува решително и съ пълненъ размахъ, поне за незабавното изпращане на германски подкрепления. . .

Ето какви бѣха последицитѣ отъ съвокупността на лошата държавна и обществена дейность, основания на служенето на чисто партийни интереси; на липсата на установена финансова политика, споредъ действителнитѣ държавни нужди; на изхабяването на духовнитѣ сили въ борбитѣ за по-дълго оставяне на властъ или за събиране отъ нея на противникитѣ, — дейность, която вкупомъ донесе лишението на армията отъ най-необходимото и допусна, презъ време на войната, да се забравятъ страданията на борцитѣ и по всѣки начинъ да се гледа да се използва положението за облаги, а пъкъ крайнитѣ — да не избиратъ средства за подкопаване на военната акция до пълна провала. Ето колко изобилния сеежъ на партизанския бацилъ бѣ успялъ да разврати гражданството — да търси начинъ за да изоблечи фронта и да печели въ тилтъ; ето до колко той бѣ облявалъ селянина въ отечествения дългъ, бѣ го подготвялъ да възприема охотно отровата на престъпнитѣ агитации и да се подава на зложеланието — да пакости на общото дѣло. Масата, навикнала отъ мирно време да възприема обаятелни

пулнитѣ партийни агитации, съвсемъ не бѣ мжно да бже увлечена въ зложеланието за свършването на войната по всѣки начини. Както по-рано тя гледаше на събарянето на една партия отъ власть, сжщо тѣй погледна и на събарянето на отечеството. Ето защо, произлѣзлото на Добро поле, и при сжществуването на извънредно лошитѣ условия по облеклото и прехраната, при духовната и физическа умора отъ продължителната война, при разочарованието въ смисъла и успеха на акцията и, при крайното озлобяване срещу безредицата въ страната и пр., все пакъ сѣставлява чиста последица отъ партизански домогвания на крайнитѣ течения — да съборигѣ държавния строй и да поставятъ на управлението свои хора, даже посредствомъ отечественъ погромъ. Както викаха срещу кабинета Радославовъ, тѣй почнаха да викатъ и срещу оня на Малиновъ — Костурковъ, и гдето сжществувахе добра почва, тамъ именно и произлезе българското нещастие. Съ агитации и подстрекателства, злонамѣренитѣ използватъ тежкото положение на Доброполскитѣ защитници, за да съборятъ у тѣхъ бойния духъ, да ги деморализиратъ тѣй много, че следъ разгрома при пробива — да се откажатъ отъ подчинение и да не искатъ да се противопоставятъ на инициитѣ следъ тѣхъ врагове. Злонамѣренитѣ искаха само инициитѣ.

ГЛАВА XV.

Мирновременната служба на офицерския корпусъ и последицитъ отъ нея.

Едва ли въ друга армия е имало такава бърза и тежка тридесетгодишна дейностъ, както въ нашата. За да настигне изпреварилитъ я съседки, новформи́ро́ваната българска войска трѣбваше усилено да се развива и подготвя. До съединението на Сѣверна и Южна България (въ 1885 г.), тежестта по организацията, управлението, подготовката на войската и висшето командване лежеше върху инструкторитъ руски офицери, а българскитъ, като младши чиновове, бѣха само спомагачи-изпълнители. Следъ съединението, рускитъ офицери, по заповѣдъ на своето правителство, напуснаха армията, поради което на младитъ офицери се падна тежкия жребий да волятъ войскитъ по бойнитъ полета срещу сѣрбитъ (което тѣ извършиха победоносно), и следъ войната да се запознаятъ съ управлението и реорганизирането на армията. Неподготвеността бѣ наваксана съ усърдието, при което младитъ капитани и майори, заамбицирани силно, искаха да се покажатъ достойни за новитъ си постове.

Презъ 1890 г., армията бѣ доведена до съставъ 24 пехотни, 6 артилерийски и 6 конни полкове, сведени въ 6 пехотни и 1 конна дивизия. Това двойно увеличение на персонала ржженитъ сели предизвика 10 годишна усилена работл. за да се даде правилень вървежъ на службата и на дейността при новата организация. Въ 1904 г. българската армия достигна пълния си развой: 36 пехотни и 9 артилерийски полкова, 4 пионерни дружини, 3 крѣпостни баталиона и пр., сѣрбитъ сведения въ 9 пехотни дивизии, при 1 конна дивизия (послѣдната отъ 11 полка).

България бързаше; тя трѣбваше възможно по-скоро да бжде готова да отстои правата си, поради което направи крайни усилия, за да формира достатѣчни кадри, които, при една война, да погълнатъ всичкитъ обучени контингенти, и

армията да се яви важенъ факторъ при решаването на балканския въпросъ. За достигане на това, необходими бѣха нови извънредни напрежения и 9 годишенъ трудъ за подготовка на серии офицери и подофицери, за периодическото имъ извикване на обучение, за опресняване познанията на призивитѣ отъ запаса, за произвеждане на тактически занятия съ офицеритѣ, полски поездки, упражнения по картата и въ полето и пр. Къмъ всичко това се добавяше и подготовката на учителитѣ на младитѣ войници, на учебнитѣ команди, на артилерийнитѣ взводове, ежедневнитѣ единични упражнения въ казармитѣ, а лѣтемъ: ротни, дружинни и полкови уставни и тактически учения, стрелби, самоокапване, окомѣръ и други.

При подобна претрупана дейность, която ставаше извънредно тежка, поради ограниченото число подофицери и учители (по бюджетни причини), строевитѣ офицери трѣбваше да носятъ още и нарядитѣ въ караулъ и на дежурство, да подаятъ писменната работа въ канцелариитѣ (която всѣкога бѣше срочна), да отговарятъ на разни запитвания, да донасятъ за нуждитѣ и произшествията и често пѣти да произвеждатъ дознания, да участвуватъ въ сѣдилищата и пр. Свършилиия вече работата си, капитанъ, поручикъ, трѣбваше да си почине въ празникъ, денемъ и ноцемъ, да бжде готовъ, при първо извикване да се яви въ казармата, за да вземе мѣрки срещу произлѣзлото, да чуе началническитѣ бележки или да получи нѣкое, свръхъ абонамента, поръчение, т. е. трѣбваше да носи извънредно тежка дейность, която, като съпроводена и съ началнически отговорности, не може да бжде преравнена къмъ никоя друга отрасль на държавната служба; не може да бжде приравнена и къмъ оная въ чуждитѣ армии, гдето помощницитѣ офицери и подофицери биватъ двойно повече и, поради тригодишния срокъ на службата, всѣка година постѣпватъ само по 30—40 млади войници (а не като у насъ по 60—70 души).

Зимно време, преди и следъ обѣдъ, строевитѣ офицери трѣбваше да обучаватъ въ задушния въздухъ въ казармитѣ, да слушеятъ средъ крясцитѣ на командитѣ, да се инервиратъ постоянно съ повторенията на лошо изпълняванитѣ движения, да присѣдствуватъ на беседитѣ и на словеснитѣ обучения, да участвуватъ въ тактическитѣ занятия и пр. Лѣтемъ, въ ранни зори и следъ обѣдъ, до тъмно, тѣ трѣбваше да участвуватъ съ свойтѣ части въ полето, да се трепятъ при

слънчева жара и вътрешен напоръ, да се обливатъ съ потъ, да гълтатъ праховетъ, да слепятъ съ очитъ, и всичко това цѣлото лѣто, отъ априлъ до средата на септемврий, презъ най-голѣмитъ горешини, когато всички други чиновници се ползуваха съ право на почивкаи прекарваха по курорти, а на изморениятъ офицеръ, бѣ запретиено да се ползува съ отпускъ. Само болнитъ имаха това право. Ето защо процентъ на нервно болнитъ бѣ значителенъ въ офицерската среда.

Кржглогодишната тежка служба не позволяваше на строевиятъ офицеръ да разполага съ часове за обогатяване на своитъ познания, а особено отъ общеобразователно естество; той едва успѣваше да се подготви по необходимия материалъ, като обучающъ, и по сведенията, необходими му за решение на тактически задачи (Изключение отъ това съставляваха офицеритъ отъ специалнитъ родове оржжия — артилеристи, инженери, пионери и пр., на които по-леката служба позволяваша, а амбицията имъ налагаше, да обогатяватъ по-основателно военнитъ си познания).

По-старшитъ началници, израсли отъ сжщата среда и преминали презъ сжщия юдолъ на истезание, ако и да бѣха по-облекчени отъ оберъ-офицерскитъ тяжести и да разполагаха по-самостоятелно съ времето си, трѣбваше да носятъ сложната дейность по възпитанието, обучението, дисциплината и реда, по подготовката на чиноветъ за действия въ полето, по строевитъ и инспекторски прегледи, по прехраната и облеклото, по домакинската уредба и благосъстояние на частитъ, по паричната и вещева отчетность и пр., въобщо по цѣлата командна, инструктивна и контролна отрасли. Прииудени кржгълъ день да прекарватъ въ шабоветъ, въ казармитъ и въ полето, тѣ и да искаха, не можеха да подържатъ свръзки съ културнитъ среди, да бждатъ въ тѣсно единение съ обществото, за което твърде много влияеше и избѣгването на не бждатъ сметени за партизани. Разбира се, че сжществували изключения, обаче само за канцеляриститъ и свободнитъ от строевата часть офицери.

Тѣй или иначе българския майоръ, подполковникъ, полковникъ и генералъ се явяваше добросъвестенъ дѣлецъ на военното дѣло, обаче слабъ факторъ като гражданинъ въ обществото. Странението дразнеше гражданитъ, считали го за изразъ на съсловна сепарация. И макаръ, че отъ старитъ призрачна обноска къмъ гражданитъ, наследена отъ

китѣ инструктори, да не бѣ останала нито сѣнка, и офицеритѣ да се държаха скромно, все пакъ не преставаха да гледатъ на тѣхъ като на привилегировани преториянци, знаещи само да бравиратъ съ положението си и да се държатъ на високо и надмѣнно съ лъскавата униформа, поради коего никога не се изпускаше случая да бждатъ нападани и охулвани.

Подобно лошо настроѣние не бѣ само у младежта и у крайнитѣ течения, а бѣ проникнало и между солидната интелигенция и въ срѣдата на партийнитѣ лидери и по-първи партизани, които често пѣти използвана положението си, за да изсипятъ въ парламента огъня и жупелъ върху привилегированото офицерско съсловие, което за това пѣкъ най-малко се ползваше отъ конституционни права и бѣ ограничено въ живота съ устави и разни корпоративни задължения. По едно врѣме работата бѣ достигнала до формена хайка чрезъ печатътъ и улично; достатъчно бѣ началника да спре на улицата подчинения и да му направи белѣжка, за да се струпатъ около му негодующитѣ граждани. По пѣкога, извадениятъ отъ търпение офицеръ, за самозащита извършваше дръзки виходки, алармитѣ по които още по-силно възбуждаха обществото, и той никой пѣтъ не оставаше правъ.

При подобни условия, за социалната роль на офицера въ обществото не можеше да става дума. Уволнения вчера войникъ считаше за дългъ, при преминаването си чрезъ началника, нарочно да не го поздрави, да изкаже демонстративно незачитането си; а това не бѣ само отъ социалиститѣ, но и почти отъ всички младежи, па даже и отъ селянитѣ.

Усиленитѣ фронтови занятия не позволяваха на офицеритѣ да обръщатъ достатъчно внимание върху войнишкото възпитание, и тѣхнитѣ отношения се явяваха преимуществено сухи, строги, безъ топлота и духовно въздѣйствие, поради което плашиха войника и го караха да гледа на началника, като на постоянно намръщениятъ и всѣкога готовъ да наказва подполицеръ . . . И когато запаснитѣ биваха извикани на обучение, тѣ се явяваха съ чувства на принудително подчинение и присторенъ почить къмъ началството, необходими само докато трае извикването. Пресиленото 21 дневно трениране на тия запасни въ полето, при постояннитѣ викове на силно инервирани и изморени подполицери и офицери, ако и да засилваше строевата подготовка, обаче влияеше отри-

цателно въ духовно отношение: то докжсваше чувствата на връзка и преданност, които запасния трѣбваше да храни къмъ своята частъ, оная привързаностъ, която той дължеше къмъ началниците. Изморенитѣ запасни си отиваха дома като освободени отъ затворъ. Разбира се, за постигането на подобни отрицателни резултати отъ усилената мушровка, на началниците бѣха виновни, а само нередовността, оная всѣкогашна пребързаностъ,—да се свикватъ изведнажъ много запасни и цѣлия материалъ по обучението непременно да се прекара въ опредѣленитѣ 21 дня.

Ето защо, и при мобилизацията, запаснитѣ войници, подъ влиянието на лошото обществено настроение срещу офицера и на неприятнитѣ си впечатления отъ казармата, пристигаха силно неразположени къмъ службата. Къмъ тия лоши чувства се присъединяваше и влиянието на партийното становище, което често пѣти биваше неблагоприятно, и много отъ запаснитѣ се явяваха зле настроени и носеха семето на зложелаетието за съзнателно подчинение, за добросъвестно носене на обязаноститѣ. Явяваше се голѣма нужда да се по работи силно, за да се събудятъ и взематъ въ рѣка подчиненитѣ, да се възстанови началническия престижъ и влияние, и да се тури начало на ново доверие отдолу. Обаче, поради развиването на полковетѣ отъ 2 на 6 дружини, понеже запаснитѣ попадаха въ роти при непознати началници, отъ които много бѣха млади и неопитни поручици, достигането на тия нѣща бѣ трудно и изискваше много време. съ какво то не се разполагаше. При това, назначаването на по-разнитѣ запасни въ шабоветѣ и въ разнитѣ домакински слушбни и команди, още въ началото влияеше обезсърдително върху останалитѣ въ строя бедни и селени войници, които виждаха въ тия назначения само прѣста на протекцията.

Възбуждането, което обикновенно настѣпя предъ военната, всѣкога поражда голѣма самоувѣреностъ, даже и у новоназначения за ротенъ командиръ младъ поручикъ. Той е готовъ за подвизи, да леги въ сраженията, да рискува (въ огледно, обаче за възпитателната страна, за онова духовно влияние, тѣй необходимо за подържането на съзнателно носене дълга и за моралната жилавостъ на частитѣ, тая самонаувереностъ се явяваше съвсемъ недостатъчна. Потрѣбна е опитностъ, натѣркано око и голѣма, но твърде скучна и мръдната още началникъ, настойчивостъ въ работата, — лична

на които изпъкна релефно презъ време на затишията по бойнитъ полета, при относителното тогава бездействие, когато трѣбваше да се разпорежда по дисциплината и правилния първежъ на службата, много нѣща да се проверятъ и изправятъ, да се дадатъ упътвания и пр. Младиятъ неопитенъ ротенъ командиръ, каквито имаше много, биваше принуденъ да предоставя тия нѣща на фелдфебеля и подофицеритъ, отъ които една частъ сжщо бѣхъ звоназначени, а другитъ, като запасни, сами се нуждаяха отъ ръководство и контролъ. По тоя начинъ много части се указваха единъ видъ оставени сами на себе си, при едно проформено носене на службата, поради което, при появата на неблагоприятни случайности, войниците, разпуснати по строгата и разбрана дисциплина, и по добросъвестното носене на служебния дългъ, се явяваха вече доста разколебани въ издръжливостта и послушането. Тѣ лесно се подаваха на злоумишленото желание за неподчинение и охотно възприемаха агитациитъ и всичко, що имъ се шепнеше отъ страна срещу офицеритъ и войната.

Така бѣ въ края на Балканската война, когато следъ сключването на примирието, изведнажъ се проявиха последицитъ отъ слабото командване и управление, като въ нѣкои части произлѣзоха демонстрации за по-скоро връщане по домоветъ. Още по зле бѣ презъ съюзнишката война, въ 1913 г., когато къмъ отрицателнитъ качества се добави и общото пожелание да се воюва повече. Значително още по-зле бѣ и презъ последната война, когато слабото командване отъ военнопозначенитъ началници доведе лошото подчинение, а тежкитъ условия на продължителната война предизвикаха постепенно озлобяване и желанието за по-скорошно свършване на военнитъ действия. При подобно духовно разколебаване, агитаторитъ и разнитъ подстрекатели можаха свободно да раздухвватъ огъня и да подготвятъ избухъ на едно общо бунтуване. Тѣ успѣха да скжсатъ и тъй слабитъ връзки между началницитъ и подчиненитъ, като поставиха първитъ главни виновници за продължението на войната, за да получаватъ голѣми заплати и разни добавъчни пари. По тоя начинъ офицеритъ станаха умразни, като главни виновници за продължението на войната, които трѣбва по единъ или други начинъ да се отстранятъ или да се направятъ безвредни. И започна се първоначално негласна обструкция срещу добросъвестното носение на служебнитъ задължения, едно неглежи-

рание по отдаването на всенната честъ, нежелание за човъръсто изпълнение на началническитѣ заповѣди, ропоти, колективни противопостави и даже опити за бунтуване и атентати. Иначе казано, бѣ вече подровена отъ дъно, не само духовната страна, но и цѣлата основа на служебнитѣ функции въ войската. — Необходимо вече се яви да се напусне инертността и да се подема енергическа борба срещу злото и, едновременно съ топлото въздействие върху умоветѣ и сърдцата на подофицеритѣ и войницитѣ, да се приложатъ разбрано строги законни мѣрки, та да се възстанови началническия авторитетъ, да се спечели отново доверието отдолу.

И наистина, тамъ гдето се поиска да се възстановятъ нормални и топли отношения, което бѣ за $\frac{3}{4}$ войски, тамъ развоя на злото успѣ да се спре и частитѣ отново стигнаха до положението на съзнателно подчинение. Това обновиление, изключая частитѣ въ Мориховско, остана неизмѣнно до край. Презъ днитѣ на катастрофата, когато временно настѣпваше разколебавание, началницитѣ все пакъ успѣха да взематъ частитѣ си въ рѣце, както и стана, на примѣръ съ I армия, следъ победата при Дойранъ, когато отстѣпващитѣ ѣ части не поискаха да се спратъ на позиции около с. Костурино и безредно се запѣтиха къмъ планината Огражденъ. Объркалото се началство, което преди 2—3 днитѣ въ властно командуване, и юначнитѣ и послушни до вчера полкове, обливани при Дойранъ три денонощия съ олово и задушливи газове, като да не бѣха вече сжшитѣ и се бояха даже отъ аеропланнитѣ картечници. Безредието вече застрашавало да донесе прѣскането на цѣлата армия, ако генералъ Нерѣзовъ не се бѣ решилъ да действува съ крайни средства. Той заповѣдалъ да се застреля, предъ очитѣ на непокорнитѣ бунтара, подпоручикъ Печеняковъ, и това, предадено сжшата вечеръ по частитѣ, стрѣснало началници и подчинени и, още сутринята, отстѣпването било организирано по заповѣдь и въ редъ . . . Сжшото безредие бѣ произлѣзло и въ 4 Прѣславския дивизия, която отказа да се спре при Велесъ и се опѣти на уманово, гдето, приведена вече въ редъ, застава на позиции при тоя градъ.

Искаме да кажемъ, че бѣ се стигнало до положение, когато повечето части биваха временно разколебани и предадени на относително безредие, ако бързо се уреждаха и заставаха съ линия срещу противника, това се дължеше именно на коравитѣ и смелостта

верени началници, на израслата у тях решителност — да се наложат върху подчинените, на решителността им за пожертвуване въ опасния моментъ. Строгостта и заинтересоваността на командующи армиите и на началниците на дивизиите бързо подгръваха по-долните, бригадите и полкови командири, които от своя страна почваха да импулсират дружините и ротни командири за енергично и добросъвестно командване, за благотворно въздействие върху неопитните разколебани младши офицери и подофицери. По тоя начинъ се успяваше да се предизвика общо стръскване и подеъм на енергията и духа у цялата серия началници, което бързо достигна и до войниците за да забравят лошото си настроение и да се предадат на добросъвестното носяне на дългътъ. Разколебания запасенъ офицеръ и оня отъ школата за запасните подпоручици се явиха вече наредъ съ другарите си отъ действующата служба.

Тъй, че и тоя пътъ, както и презъ Съюзнишката война въ 1913 год., пакъ бѣ проявена оная духовна жилавостъ, по силата на която показващата се вече изхабена енергия изведнажъ биваше обзета отъ възбуждение и отъ бликоветъ на силни електрически волта. Тая българска способностъ, запазваща продължително жаравата подъ пепела, помогна и въ случая да се застане по-горе отъ съвокупността на служебните минуси и началниците да застанатъ твърдо на мѣстата си, като достойни водачи на частите си. Тая удивителна метаморфоза на допустнатото довчера безсилие въ пълна енергия и заинтересованостъ, трѣбва всѣкога да се има предъ видъ отъ началството при трѣбванията отъ подчинените, та посредствомъ самоуверено и категорическо налагане, при важните случаи, както при спасното положение на Македонския фронтъ, да се накаратъ офицерите и войниците да намѣрятъ у себе си непокътнатата още сила за преданно изпълнение на отечествения дългъ.

Отъ живота добре се знае, че само онова е невъзможно що се счита невъзможно; че когато волителите сж самоуверени, те всѣкога умеятъ да възбудятъ остатъците на все още запазената енергия у подчинените, стига само да знаятъ какъ да я предизвикатъ и използватъ.

ГЛАВА XVI.

Дейността на щаба на армията по офицерската подготовка и по готовността на армията за военна време.

Необорима истина е, че абсолютното отгорѣ налагане, всѣкога е врагъ на свободното творчество; че всѣка дейност, подложена на тѣсни ограничения се атрофира до спонтаненъ навикъ да се върши само това, което се иска, вънъ отъ лични разбирания. Въ военната служба, на която основитѣ се градятъ върху точно изпълнение на заповедитѣ, дейността, по прилагането на мѣроприятията за възпитание и подготовка на войнскитѣ чинове, се намира въ пълна зависимост отъ тоя важенъ принципъ. Началницитѣ разпореждатъ, подчиненитѣ само изпълняватъ. Амбициитѣ и дългогодишния навикъ, къмъ точно придържане до буквата на устава и законоположенията, правятъ началницитѣ неотстъпчиви, даже и при известна несъобразностъ въ частнитѣ си искания. Тѣ спонтанно преследватъ и най-дребнитѣ отстъпления отъ заведенія редъ, а особено ако тѣ сж направени по собствено разбиране отъ по-долнитѣ, поради желанието да се достигне по-скоро и по пълно исканото.

Ежедневнитѣ прояви на службата сж точно опредѣлени отъ уставитѣ и законсположенията, и творчество по тѣхъ е възможно само по умѣлото прилагане и изпълнение, обаче и тамъ началническото вмѣсване се чувствува силно. Даванитѣ упътвания не носятъ инструктивенъ характеръ, а почти наложителенъ. За обучението сжществуватъ инструкции, които обикновено се попълватъ отъ редица началнически инстанции и отстъпване отъ тѣхъ не се допуска. Програмитѣ точно опредѣлятъ видоветѣ на обучението и съ аптекарска точностъ ги разпредѣлятъ на часове и получасове. Ротния командири е длъженъ да работи неуклонно по тѣхъ; той даже нѣма право да замѣни предвиденото за единъ часъ упражненіе съ друго, или да го анулира за смѣтка на нѣкое по-важно уп

ражнене. Той рискува да бжде смъртен, ако, за насърчение на старателнитѣ, свърши 15 минути по-рано обучението. Често даванитѣ почивки му се поставятъ като минусъ въ работата. Даже, ако, въ дейността си като възпитателъ, той не прибѣгва често до наказание или прилага по-слаба степенъ, това му се зачита като нерадение за запазването на дисциплината и морала въ ротата. По тоя начинъ, първата степенъ началници, върху която лежи полагането основа на възпитанието и обучението, се явяватъ спънати въ желанието да изработятъ въ себе си творческа дейность по разбраното и полезно прилагане.

Високото началство само рѣдко творило, работило малко по собственъ починъ, не можеше да иска подобни нѣща отъ по-долнитѣ; то даже не му мислеше много за да среже подчинения за проявената инициатива, считана като желание отъ последния да се покаже по-уменъ отъ началника си. Въобще владееше една казионщина въ работата, която, ако и по-долу отъ руската: *„молчатъ не розсуждатъ“*, все пакъ бѣ близка до нея.

Това постоянно натискане съ години върху частния починъ не закѣснѣ да донесе гибелния навикъ: *да се чакатъ постоянно заповѣди и нареждания, да не се предприема нищо по вътрѣшна подбуда, докато не е заповѣдано отгоре, (поради страхъ отъ отговорностъ)*. Имено на тоя навикъ, пренесенъ и въ практиката на бойното поле, се дължатъ много неуспехи. Не стотица бѣха случаитѣ, при очевидността да се предприеме по собственъ починъ действие, да се помогне на съседа, да се удари дружно върху врагътъ, да се нападне въ флангъ противника и въобще да се използва благоприятната обстановка за хубави резултати, а пъкъ не бѣ проявявана подобна инициатива.

Школуванитѣ по тоя начинъ по-долни началници, достигнали по-високитѣ стѣпала на иерархията, когато трѣбваше нече да командуватъ по-големии единици и бѣ имъ потрѣбно собствено творчество, се явяваха сжшо изпълнители, буквални изпълнители, на заповѣданого отгоре, задоволяващи се съ формалната страна, съ ежедневнитѣ прояви на службата, само съ казаното въ устава и законоположенията, безъ да пишатъ нѣщо отъ себе си, поне по разумното прилагане на действителността. Цѣлата дейность на подобни началници гонеше прибѣгването на отговорността, старанието да се не допусне

констатиране на неизпълнителност на началническите разпореждания. При акуратността въ подобно проформено носение на службата, повишенията, почиващи върху старшинството на чиновете, се явяваха гарантирани з майора, подполковника и полковника . . . И израстваха по тоя начинъ серии по-високи началници и се убиваха все повече поривите за собствено творчество, за частенъ починъ въ работата, което именно донасяше голѣмата нерешителност за поемане на началническата отговорност по бойните полета.

Въ особено трудно положение изпадаха подобни стереотипни началници при тактическите упражнения съ офицерите, гдето служебното формализиране не помагаше, а бѣхъ потребно знание, умение и манталитета на единъ ръководител, който да води системно занятията, да имъ придава живостъ и поучителностъ и да приценява върно решенията. Ето защо тия полезни упражнения съ еднообразните задания, съ погрешното и неумѣло ръководене, съ липсата на промѣна въ обстановката, се явяваха много неинтересни и твърде отежнителни за участниците. Почти повечето задачи, оносящи се само до походни движения, до типична атака и отбрана, се решаваха и разглеждаха шаблонно, безъ да се прибѣгва до вмѣкване на допълнителни предположения, които, предизвиквайки нови решения, подготвятъ участниците да бждатъ готови да отговарятъ бързо на възможните евентуалности въ боя. При това инструкцията, която повеляваше бележитѣ да се изказватъ като лично мнение, а пъкъ заамбицираните се ръководители, навикнати, право или криво, да бждатъ всѣкога отгоре, не стѣсняваше последните, съ оскърбителенъ апломбъ, да изтъкватъ погрешките на подчинените, да настѣпятъ силно самолюбието имъ, което убиваше желанието у участниците за внимателно отнасяние къмъ тия занятия. Подобни началници, кипнали отъ настойчивостта на решаващите по отстояването на решенията, срѣзваха смѣлчаците и съ това сами се оплитаха въ доводите на заключението, съ които заинтересоваността къмъ тия упражнения се засѣпваше отъ апатичностъ и съ шаблонно прекарване на опредѣлени часъ. Подобни началници се излагаха твърде много и почти толкова, колкото и ония, които обичаха да мълчатъ, да не съгласяватъ съ всѣкого и обикновено да завършватъ занятията съ изказано на две на три заключение, а особено много когато по-високото начальство присъствуваше на упражнени-

нията и държеше бележки за решаващите и за ръководителите. Разбира се, че мърките, вземани за подобрене, не бяха въ състояние да въдворяят система тамъ, гдето началническите схващания бяха само по материяла изложенъ като програма въ инструкцията и въ параграфите на устава. Ние не преувеличаваме, а само казваме тогавашната действителност

Сравнително по-добре се произвеждаха упражненията съ оберъ-офицерите, задачите на които, нато относящи се само до роти и дружини, имаха не сложна тактическа подклада и обемаха повече прилагането на дѣло начините и формите за действие. Като произвеждани подъ ръководството на непосредственото началство (дружинните командири), тѣ носяха повече видъ на другарски конференции, при по-голяма свобода на обсъждане.

Голѣмъ интересъ представляваха ежегодните полски поездки съ офицерите за решение на групови задачи на мѣстността, които между другото внасяха и освѣжителна промѣна средъ еднообразието на гарнизонния животъ.

Най-целесъобразни за подготовката на офицерите бяха поенните игри на две страни и стратегическите упражнения по картата и местността съ старшите началници и шабове, при които задачите трѣбваше да произтичатъ отъ обща стратегическа идейностъ и постепенно да се развиватъ до последния моментъ на сблъскване. Обаче поучителността отъ тѣхъ биваше силно спъвана отъ неподготвеността на ръководителите, отъ оная шаблонностъ, която скоро оставяше стратегическия елементъ на страна и обръщаше упражненията въ чисто тактически.

При упражненията най-вредно влияеха педантите ръководители, оная непоколебима стража на текста на устава, наричани параграфи, които, не гледайки толкова на смислеността на решенията, бяха готови да се придираатъ и къмъ най-малките отстъпления отъ уставните форми, а особено къмъ самостоянитѣ решения. считани отъ тѣхъ за устна тактическа ересъ. Съ остриѣ си бѣлѣжки, тия одущители на военната мисль и творчество, ако и осмивани мълкомъ, все пакъ успѣваха да внасятъ мъртъвщина въ упражненията и да смазватъ проявите на личната инициатива. При подобни ръководители, особено, когато тѣ се явяваха въ лицето на най-старшите началници, на участниците не оставаше почти да се облѣгатъ на здравия разумъ и на придобитите

собствени познания, на оня егоистиченъ импулсъ, който буги къмъ самостоятелни рѣшения и собствено творчество. Едни успѣваха сами да се изработятъ като полезни дѣйци на бойното поле, обаче много други оставаха при слаба съобразителностъ, при колебливостъ въ рѣшенията, безъ оная самоувѣреностъ въ действията, тъй необходима за да се наложи волята върху противника.

Ето защо, презъ войната, често пѣти се проявяваше липса на частна инициатива, на бърза съобразителностъ, на самоувѣреностъ въ преследването на целитѣ, на поемане началническитѣ отговорности, на оня позивъ за другарска подкрепа и пр. Ето защо изпълнителитѣ, по-долни строеви началници, трѣбваше да употребяватъ извънредни усилия и безрасждна смелостъ при действията, за да достигатъ победитѣ съ много по-вече жертви и рискове. Напредването на частитѣ, извършвано начело съ ротнитѣ командири и увеличавано отъ разгорешенитѣ веригари, при урага, що избухваше подъ пламъка на бойната стрѣльба, при завещания ни съ вѣкове интензивенъ устремъ за скопчване съ враговетѣ и на оная висока идейностъ на предприятието все пакъ успѣваха да надвишатъ общитѣ минуси и да нанаятъ тежки поражения, които пъкъ затова често пѣти не се използуваха отъ по-високото началство за окончателно повяляне на враговетѣ.

Офицеритѣ отъ генералъ-щабното вѣдомство, свършили чужди академии и усвоили необходимитѣ познания по военното дело, се връщаха съ пълно желание за ползотворна дейностъ, обаче оставени дълго да стажуватъ въ канцеляритѣ и много малко въ строя, голѣма частъ отъ тѣхъ не мѣжаха тѣсно да се сродятъ съ живия воененъ битъ, да си практикуватъ основателно въ прилагане на дело тероритическитѣ си познания, да усвоятъ напълно похватитѣ за командване, образование и възпитане на подчиненитѣ. При това претенцитѣ имъ за високи постове, като теоретици-специалисти, често пѣти ги изтъкваха по-горѣ отъ строевитѣ началници, което предизвикваше умразата на последнитѣ.

Изучили походитѣ на Амибала, Юлий Цезара, Густавъ Адолфа, Конде, Тюрена, Суворова и въобще цѣлата военна история, тия генералъ-щабни не чувствуваха нужда, да имаше какъ да увеличатъ познанията си съ по-важнитѣ стратегически походи, тъй много поучителни съ стратегическата

идейност и бързота на ударитѣ, извършени споредъ особеното народно качества за устремъ; походи отъ голѣмо значение, като произведения по сѣщия теренъ и почти съ сѣщитѣ врагове, съ които ни предстоеше въ недалечно бъдаще да се примѣримъ. При съществуващото общо предубеждение, че нашето старо минало включва само войни за плячкосване, шаба на армията не бѣ се погрижилъ да поработи и да изтъкне поука, поне отъ грѣмотевичнитѣ разгроми на Видантия отъ Симеона; отъ 21 годишното непрекъснато воюване на неуморимия Самоила; отъ тежкитѣ грѣцки поражения отъ Асеня I, освободителя на България отъ грѣцко иго; отъ удивителния начинъ за борба съ латинци и гърци отъ гъркоизгребителя Калояна и пр. Тоя генераленъ шабъ, презъ цѣлата си мирновремена дейностъ, не бѣ счелъ за нужно да установи поне донегде старата ни доктрина, по силата на която сж били нанасяни тежки неприятелски погроми и неочаквано сж били грабвани най-решителни победи. Осемвековното воюване на единъ малъкъ, като нашия, народъ, при което, той по нѣкъ-га пада, а въ повечето случаи бие тежко значителнитѣ и модерно въоръжени неприятелски войски, трѣбваше да наведе на мисълта, че освенъ вродената бойна стрѣвъ и бързитѣ крака, трѣбва да сж съществували и духовни предимства, нѣкои ценни особености на старата ни доктрина, които подлежатъ да се установятъ и по възможностъ да се приложатъ къмъ нашата нова. Това не само не стана, но шаба на армията даже не счете за нужно да възбуди заинтересованостъ въ офицерската срѣда, да импулсира частното желание за беседи, научни статии и книжки съ историческо съдържание.

Наистина, старата ни история е бедна съ материяли; тя дава само повърхностни сведения за станалото, отбелѣзва походите, общата имъ насока, датата, мѣстото и боеветѣ, дѣйствующитѣ лица (обикновено царетѣ) и резултатитѣ отъ побѣдитѣ или пораженията. Обаче за по-важнитѣ все пакъ има кратки подробности за плана и изпълнението, доследи враженското поражение, които, събрани вкупомъ и разгледани основателно, могатъ да дадатъ достатъчно определение за стратегическата идейност и тактическитѣ похвати на нашитѣ стари. Щѣше да се установи: а) че извънмѣрната бързина на движението е играла първостепенна ролъ; б) че неограничаването на настѣпването е било главното средство за биене на про-

тивника; в) че маневрирането на бойното поле всъкога е съставлявало най-мощно средство за победа; г) че стремителния нападъ на поле-стражението, съ уступни крила, е билъ главния начинъ за да се изненада, обърка и разбие врагътъ; д) че наложената отбрана се е използвала само за временно задържане на противника, за да се удари неочаквано съ флангово нахвърлюване и е) че незабавното преследване е продължавало съ пълна интензивностъ до окончателно поваяне на врагътъ. Щѣха да се установятъ още и други нѣща по воденетѣ на войната, споредъ темперамента и духовнитѣ качества на народа, съответно тсгавашната военна техника и материални условия...

Отъ основателното запознаване съ историята, генер.-щабното ведомство щеше да види, че старитѣ ни войни премущественно сж били настѣпателни; че при отбранителнитѣ дѣйствия България всъкога е губила; че осемъ вѣковното илювоюване съ съседитѣ се е изразявало въ постоянни набѣги и пренасяне театра на военнитѣ действия въ чужда територия. Щѣше да види, че тия настѣпателни войни, обземащи почти цѣлото царствуване на Аспаруха, Тервеля, Кардама, Крума, Омортага, Персияма, Бориса, Симеона, Самуила, Асеня I, Калояна, Асеня II, Георги Тертера, Свѣтослава, и пр., поредили върната си стратегическа насока и умѣлото съсредоточаване на значитѣлни войски на тактическото поле, всъкога сж донасяли бързи и тежки поражения на враговетѣ. Щеше добре да се знае, че когато противника е грабвалъ инициативата и заплашвалъ съ значителни сили царството, нашитѣ стари командири прибѣгвали до временната отбрана по клисуритѣ, колкото да увеличатъ войскитѣ му, за да ги изманевриратъ и унищожатъ съ силнитѣ крила на засадитѣ си, нещо което всъкога успѣвали да достигнатъ до катастрофални размѣри; както например

а) Великата засада на Крума въ 815 г., въ която цѣлата гръцка армия, заедно съ императоръ Никифора и съ патриаршитѣ, е била изсечена до кракъ.

б) Засадата при Трояновитѣ врата (Капуджика), въ 988 г., когато Василий II (Българоубиеца), като узналъ за прилижаването на Самуила, билъ принуденъ да снесе обсадите на София и да се върне въ Пловдивъ, обаче последниятъ бръзъ маршъ и съ удивително паралелно преследване надъ Витоша, по р. Паликария (Самоковско) и презъ Гулиянския проходъ, го изпреварилъ при „Траяновитѣ врата“ и му

очаквано се нахвърлил отъ засада върху войскитѣ му, разбилъ ги и съвсемъ прѣсналъ. Самъ Василий едвамъ успѣлъ да избѣга, и всичкия обозъ, осаднитѣ машини, стотици чистокръвни коне и богата плячка: царската хазна и скъпоценни багажи и сѣдове, паднали въ български рѣце. Поголѣмата частъ войници, прочутитѣ авзони, легнали подъ топунитѣ и сабитѣ на българитѣ.

в) Майсторски устроената и катастрофалната за гърцитѣ засада отъ Самуила, въ 914 г., въ долината на р. Траканя (южно отъ Струмица), когато, следъ разбиването на българскитѣ войски при Бѣлашица, зарадвания Българоубиецъ изпратилъ голѣма отборна войска да навлезе въ Македония и върху ѝ се нахвърлил отъ фланга дофгасалия юнакъ Иваца, който ужасно отмъстилъ за Бѣлащенското поражение, изсѣкалъ цѣлата колона, заедно съ военачалника ѝ, стратега Теофилактъ, и заставилъ Българоубиеца да отстъпи долу чакъ при Гюмюрджина.

г) Засадата на сѣщия Иваца въ Битолско, гдето съ майсторско манавриране, многочислената грѣцка войска е била унелечена въ планинитѣ и тамъ дословно унищожена.

д) Голѣмата грѣцка катастрофа въ Сръдняя гора, съ засадата устроена отъ Асеня I. въ прохода при Верея (Старата гора), когато грѣцкия императоръ Алексий, следъ като изигналъ обсадата на Търново, се връщалъ съ войскитѣ си въ Цариградъ, за което грѣцкия лѣтописецъ Никита казва тъй: „И, ужасната оплаха всичката войска се разбѣрка съвършено; всѣкой се грижеше само за личното си спасение и враговетѣ сечяха всички, които настигнаха и имъ падняхъ въ рѣце, като стадо затворено въ скотобойна. Нѣмаше какво да се защитава, та и никой не можеше да се защитава. Самъ императора, попадналъ като въ мрежа, много пѣти се мъчеше да отрази насоченитѣ върху му нападения, но нищо не можеше да направи: даже изгуби каската отъ главата си. Около него се събра всичкото болярство и, за да му отвори пѣтъ, стана нужна да пожертвуватъ, не само голѣмо количество войници, но и византийски войници, които се натрупвахъ и заградили прохода, съ което много народъ бѣ изгребанъ за да спасятъ него единичкия.“ — Споредъ лѣтописеца Акрополитъ, всички загуби сѣ били нанесени на гърцитѣ въ тая засада: спалили се съ императора съвсѣмъ малко боляри и то голи, т. е. хвърлили драгоценнитѣ си украшения, броннитѣ и другото въо-

ржение и потърсили спасение само въ бѣгство. Въ ржестъ на българитѣ падналь всичкия обозъ на войската и на императора, много скжпоцѣнни сждове и пари, богатитѣ царски атрибути съ царскиѣ парамиди и свещенния царски кръстъ, направенъ отъ дървото на Божия кръстъ и съдържащъ много влагалища за моши, съ частъ отъ пояса и млѣкото на Св. Богородица., „Кой многосълзень Иеремия ще може достатъчно да оплаче всичкитѣ нещастници, които варваритѣ наха въ плѣнъ, изстребиха или продадоха въ най-далечни страни!“ зввършва описанието си Никита.

е) Голѣмата засада на сжщия Асенъ I въ околноститѣ на Сѣресъ, гдето, следъ като била централно увлечена силната колона на гръкия пълководецъ Исака, отборнитѣ български отряди изкочили отъ фланговетѣ, обградили войската му и, следъ ужасна сечъ, ги доунищожили, при която самъ Исакъ билъ плѣненъ. Никита казва: „Слѣдъ това българитѣ, подобно лъвъ въ владенията си, се хвърлиха на плячка и грабежъ, защото византийцитѣ вече не се съпротивляваха, но всѣки, който не бѣ станалъ жертва на меча, се обръщаше въ бѣгство и тичаше колкото бѣ възможно да се скрие въ крѣпостъта Сѣресъ“.

ж) Засадата на Иванко, убиецъ на Асѣна I. (преминалъ вече на българска страна), при с. Баткунъ (Пловдивско), гдето е била унищожена силната гръцка колона на гръкия полководецъ Камица и последния билъ плѣненъ и пратенъ въ Търново на Калояна.

з) Великата засада на Калояна при Одринъ. гдето латинскитѣ рицари, подмамени отъ куманскитѣ наездници и нападнати отъ силнитѣ български крила, били унищожени и самъ императоръ Балдуинъ падналь въ плѣнъ.

и) Дветѣ велики засади на Калояна около Сѣресъ и унищожаването на силнитѣ латински войски на кралъ Бонифация.

к) Българската засада въ Родопитѣ и разбиването на колоната на латинския кралъ Бонифаций, при която падналь убитъ и самия кралъ и главата му била пратена на Калояна въ Търново.

л) Голѣмата засада на Иоана Асеня II при Клокотница (Симисча), срещу силнитѣ гръцки войски на епирския кралъ Киръ Тодора, които, следъ като били увлечени отъ кумански конника въ тѣснината, били ударени стремително

отъ всички страни и почти унищожени, и самъ краля билъ хванатъ въ пленъ.

И други още, по всѣка вѣроятностъ, ноотбелѣзани отъ историята, действия, до които постоянно сж прибѣгвали дѣдитѣ за да изманивиратъ настѣпация силенъ противникъ и да му нанесатъ тежко поражение.

Съ основателното изучаване на старитѣ войни щѣше да се види, че военоначалницитѣ ни сж държали точна смѣтка за терена и климатическитѣ условия на бойнитѣ полета, поради което действията сж се предприемали къмъ края на пролѣтѣта, когато сухата почва позволява бързи маршове и лесно маневриране, и сж се свършвали къмъ първата половина на есенъта, преди дъждовния периодъ, презъ който глинестата и черноземна почва се е обръщала на гѣсто и силно пречила на движението, тъй че леко екипираниѣ войски да могатъ безъ голѣми трудности да се връщатъ на зимовище по домоветѣ си. Тая съобразителностъ е налагала бързо нахлуване въ вражескитѣ предѣли и силни и тежки удари, които възмѣжно по-скоро да турятъ край на войната, поради което всичкитѣ важни поражения сж били нанасяни презъ юни, юли и августъ месеци . . . Знаяйки всичко това, ний нѣмаше да почваме войната презъ 1912 г. въ октомври, т. е. въ началото на есеннитѣ дъждове и каловетѣ, та да бждемъ постоянно къпани отъ продължителната киша и да цѣпаме по липкавата каша на пѣтищата по Странджа, Одринско и въ долината на Еркене. Безъ уредени комуникации и достатъчно подвозни средства, ний нѣмаше безразсѣдно да се узоваваме въ края на ноември чакъ при Чаталджа, та, ако зимата не бѣ тъй закѣснѣла и турцитѣ не бѣха се съгласили (презъ време на примирието) да пускатъ провизитѣ ни презъ Одринъ, ние съсипани и изгладняли, щѣхме да бждемъ принудени сами да въртнемъ назадъ и да гледаме благополучно да се доберемъ до роднитѣ предѣли.

По сжшитѣ съображения, тогавашнитѣ походи въ Македония и Сърбия, сж били предприемани съ смѣтка — да се свършатъ операциитѣ въ есенъта и да не се оставятъ да страдагъ войскитѣ презъ зимата по висоветѣ и блатливитѣ равнина, т. е. тъкто противно на направеното отъ насъ презъ 1915 г. срещу Сърбия, гдето нашитѣ трѣбваше да действувагъ подъ пролвнитѣ дъждове и да се даватъ въ силно притоцитѣ реки. Сжитото, само въ по-голѣмъ размѣръ, ние

направихме и при действията въ Македония, гдето войските ни, слабо екипирани и безъ да бждатъ осигурени въ продоволствено отношение, беха оставени три години да страдатъ по 1800—2000 метрови висове, въ снѣговетъ и силнитъ нивелизи Щаба на армията щѣше да държи точна сметка за тия особености на старата дейность и съобразно съ тѣхъ, да решава годнитѣ моменти за намѣсата ни иза продължението на войната.

Пренебрежението къмъ поучителността на старата история стигаше до тамъ, че когато единъ генералъ-шабенъ офицеръ (полковникъ Чаръкчиевъ) бѣ се потрудилъ да напише подробности по великата засада на Крума и за българското по-еменно изкуство при царъ Самуила, погледнаха на тия му трудове, като на шовинистическа измислица. Също мина безъ особено внимание и книгата на полковникъ Венедиковъ (Юрплин) „*Войнитѣ за обединението на българитѣ въ XII вѣкъ*“, която, като първа по рода си въ военната ни литература и документално написана, трѣбваше горещо да бжде рекомендувана отъ щаба на армията и да послужи поне за редица белези въ военнитѣ събрания.*)

Презе 1911 г., щаба на армията предприе първо систематично изучаване на турската граница въ участъка източно отъ Тунджа, отгдето нѣкога сж били насочвани войските ни къмъ Цариградъ. Това изучаване биде придружено съ решаване на задачи и се установи стратегическата идейность за война съ Турция. Тая щастлива инициатива, ако и твърде полезна за генералъ-шабнитѣ офицери, не бѣ достатѣчна да запълни толкова годишния пробелъ въ подготовката имъ. Войната съ Турция бѣ десетки години баткана, обаче много малко бѣ направено по оная подготвителна работа, за която въ другитѣ държави работятъ съ години и разходватъ милиони. Единъ новозастъпилъ началникъ щаба на армията е билъ смянъ, когато, при поменаването да се предяви мобилизационния планъ, му е билъ пладенъ единъ почти завършенъ, обаче не разработенъ и оставенъ на хранение въ касата. Нѣмаше приготвени карти

*) Интересно е, че при полскитѣ поездки съ генералъ-шабнитѣ офицери по турската граница въ 1911 г., когато полковникъ Чаръкчиевъ държалъ беседата си за великата Крумова засада, изключително интересоваността е стигнала до тамъ — да бжде подиргнатъ, съ войнитѣ, че и тая засада, като всички такива, е считана хайдушки изобретение и не заслужава никакво внимание.

(освенъ триверстовата руска и новоиздадената, твърде неточна, турска); не съществуваха маршрутни снимки, поне за най-важнитѣ пѣтища въ Турция, поради което последната се явяваше за насъ съща „тера инкогнита“. Ний тръгнахме по теренъ, който имаше малко общо съ картата: тамъ гдѣто имаше села, нѣмаше ги на мѣстносттата, а гдето бѣха показани такива, липсваше слѣда отъ тѣхъ. Едни пѣтища бѣха съвсѣмъ запуснати, а други имаше прокарани нови, но не отбелѣзани.

За Лозенградъ се знаеше, че е силно укрепенъ, а излѣзе, че укрепяването му било само почнато и съвсѣмъ незавършено. За Одринъ разправяха чудеса, като силна и непревзимаема крепостъ, съ най-съвремено въоръжение, и даже, че теленитѣ мрежи били снабдени съ електрически токове за да убиватъ всѣки приближилъ се до тѣхъ (!) Това преувеличено мнение за крепостъта накара шаба на действующата армия да наложи 5 месечната ѳ обсада, когато можеше съ откритъ пристѣпъ тя да бѣде превзета още въ началото на войната . . .

Шаба на армията се указа не готовъ за война и въ друго важно отношение. Споредъ съставеното разписание за желѣзнопѣтното движение при случай на съсредоточване на армията, се предвиждали по 20 влака денонощно, обаче въ очакването на войната, когато било провѣрено, указало се, че работоспособността на нашитѣ желѣзници едва надминава 3 влака. Стана нужда шаба на армията да развие извънредна дейность по набавянето желѣзнопѣтенъ материялъ, за устройството на разездни станции, платформи и водни резервоари, и за закупуване на голѣмо количество каменни въглища (кардифъ) и пр. Също тъй липсваше всѣкаквъ външасъ по продоволствието на войскитѣ въ зоната на предстоящото съсредоточване, срещу което шаба на армията взе сериозни мерки, но поради късото време не успѣ да попълни недостига.

Поради отпускането, съ десетки години, на слаби кредити, информационната и шпионска служба почти съвсѣмъ не бѣха уредени. Сведенията за турската армия се черпяха само отъ писаното въ разни германски и французки списания, или отъ нѣкое иностранно военное аташе. Германцитѣ, като организатори на турската армия, имаха всичкия интересъ да представяватъ работата си завършена, и сведенията, добивани отъ

тѣхъ бѣха, много надути, поради което въ българскитѣ очиртурцитѣ израстнаха много, особено съ числеността на нѣккитѣ кавалерия „Хамидие“. На това особено спомогнаха и беседитѣ на нѣкои наши капацитети, държани въ Софийското Военно събрание, за турскитѣ сили. Предстоеше ни да се биемъ първи пѣтъ съ петстотингодишнитѣ ни владѣтели, съ старитѣ турска армия, и, вместо импулсиране и куражъ, се внасяше въ офицерската среда тенденция за обезсърдчение . . .

Мирновременната дейность на щаба на армията се ограничаваше повече въ ръководенето на военно-образователния отрасълъ, по отчета и разпредѣлението на новитѣ континенти и на призивитѣ отъ запаса, и въ канцеларската ежедневна преписка. Материалната подготовка на армията за военное време всецело бѣ представена на военния министръ, и редица началници штабове, скѣпящи за мѣстото си, не посмѣха да настоятъ предъ първия за постепенно набавяне на необходимото. Началникъ штаба мълчеше предъ началството, мълчеше и се подчиняваше и последното подъ наложеното ограничение съ колежитѣ министри и отъ народното представителство. Никой отъ тѣхъ не намѣри за нужно да каже сбогомъ, да отстъпи мѣстото си другиму, който, въ случай на неуспѣхъ по кредититѣ, да направи сжщото.*) Ето защо армията трѣгна на война при голѣма липса на необходимото.

Артилерийското, инженерно и санитарно ведомства бѣха работили много, обаче, намиращи се постоянно подъ тежестта на недостатъчнитѣ средства, трѣбваше да се съобразяватъ съ възможното, т. е. съ онова, което отпусканше, скѣпия или подъ колежиялни давления воененъ министръ. Въ очакването на войната, началника на санитарното ведомство бѣ молилъ да се изпишатъ необходимитѣ санитарни средства, обаче военното началство не посмѣ да поиска нужния крепитѣ.

Безсилието на щаба на армията достигаше до тамъ, че той не можеше да наложи редовното свикване за обучение на запаса, а сжщо и за произвеждането всѣка година голѣми маневри, това единствено средство да се обучатъ началниците за командване на по-голѣми единици. Отъ 1890 г. на

*) По щастливъ въ туй отношение бѣ генералъ Фичевъ, който успѣ да наложи уреждането на желѣзнопѣжитѣ съобщения при мобилизацията.

1912 г. оѣха произведени всичко седемь голѣми маневри, т. е. презь три години по единъ маневръ, повечето отъ които поради економически съображения и за отдѣляне день на парадната страна, биваха свършвани въ 3—4 деня и не даваха възможность за пълно практикуване въ командуването...

И ето, при подобна дългогодишна безсистемна дейность отъ ръководната висша инстанция на армията, при оная недостатъчна подготовка у висшитѣ началници за командуване на голѣми единици, при липса на достатъчно изработенъ частенъ починъ у голѣма часть строеви началници и при значителенъ недостигъ по въоръженията, снаряжението и материалната часть, ние отидохме въ Балканската война. И благодарение на предадения ни въ наследство устремъ, на войнственото въодушевление обзело целия народъ, на избухналия патриотически пламъ въ здравата и жилава народна маса, на високата идейность у войнството за освобождение на поробенитѣ братя и за отмъщение на петвековнитѣ тирани, ний все пакъ успѣхме да съкрुшимъ бързо врага. Народа даде всичко; войската извърши редъ подвизи, повече отъ онова, което можеше да се очаква. Както нѣкога при Крума, Симеона, Калояна и Ивана Асѣнь II, българскитѣ вълни залѣха буйно пространството къмъ Цариградъ и сломиха вражеската съпротива. . .

Известно е, че грешкитѣ съществуватъ при всѣка война, още повече при една първа и голѣма война на всѣки младъ народъ. Грешкитѣ отъ тактическо естество сж отстранними, когато пъкъ една стратегическа грешка може да напакости непоправимо върху цѣлия ходъ на операциитѣ. Добре предприетитѣ стратегически операции рискуватъ да не бжлтъ успешни при съществуването на много тактически грешки, т. е. когато войскитѣ не се водятъ и не действуватъ добре на тактическото поле. Съвокупностьта на всичкитѣ тия нѣща всѣкога донасятъ сигурното поражение, а ако ли пъкъ войскитѣ обладаватъ високъ духъ и воюватъ въ името на една възвишена идеи, тогава усилията и жертвитѣ, за достигане на успѣха, непременно се явяватъ нѣколко пжти повече. Искаме да кажемъ какъ бързо, съкрушително и безъ излишни жертви бихме можали да биемъ, ако ли, при моралнитѣ преимущества обладавахме и по-голѣма стратегическа умѣлость и тактическа похватность.

През Балканската война, главното ни командване пропусна да използва сублимните моменти за по-скоро и пълно довършване на противника. Българите турци не бяха преследвани и им се даде възможност да се групират и приготвят на задни линии, завладяването на които предизвика крайно физическо и духовно изтощение и хиляди кръвни жертви.

Далеч сме от желанието да натъкваме комуто и да било. Въ продължение на 40 годишното ни съществуване, военният ни менталитет не можеше да бже напълно изработен, а още повече да се прояви през поведената за първи път, въ голем размах, война срещу петвековните ни владетели. Теоретическата мирновременна подготовка у една млада армия, съ своите неминуеми скокове и колебливи приспособявания към чуждото, не бѣ въ състояние да ни вложи високите качества на самоувѣрено и вѣщо командване, при едно умѣло използване на духовните особености на масата. Като работника, що по писано ръководство се залавя на работа, безъ да има още нужната практическа похватност и безъ да знае особеностите на материала, не премено ще сгрѣши, тъй и нашите военачалници и шабани не можаха да не грѣшатъ при прилагането за пръв път на дѣло своите военни познания. Всѣка грѣшка носи съ себе си поуката; доброто познаване на неблагоприятно произлякото е единствената гаранция за неговото неповторение. Ето защо ние си позволяваме нескромността да изтъкнемъ по крупните грѣшки презъ войната 1912 и 1913 г., непознаването на които донесе сжщо такива и презъ войната на 1915 година.

През Балканската война 1912 — 1913 год.

1. На 5 октомври, I и III армии съ големъ ентузиазмъ преминаха турската граница (източно отъ Одринъ), а II армия се насочи за обсада на Одринската крѣпостъ. Когато въ очакването на първия бой, нервите бѣха извънмѣрно напрегнати и връщане вече не можеше да има, главното правило на операциите, шаба на дѣйствующата армия, поради донесение за предстояше турско настѣпление, по дѣйствието брѣгъ на р. Марица, на нѣкаква неизвестна до тогава турска армия, се явява вече готовъ за повратъ назадъ. Тогоразпореди: Конната дивизия да напусне бойното поле

източно отъ Одринъ и да се съсредоточи при Казълъ Агачъ, за да бжде пратена по дѣсния брѣгъ на р. Марица, а шабоветѣ на I и III армии да подготвятъ за всѣки случай едно постепенно отдрѣпване въ посока на Ямболъ. Добрѣ че противника не настѣпи отъ югъ, иначе риска да бждемъ още въ началото изгласкани отъ Турция би билъ неминуемъ.

2. Щаба на действующата армия, при недоверието си въ командната способностъ на военначалниците, вмѣсто да дава само целитѣ, насокитѣ и районитѣ на движението, отиваше, съ директивитѣ си, да се меси въ подробноститѣ по изпълнението, въ разпредѣление на колонитѣ и пр.; — нещо, което още въ началото убиваше творческата дейностъ у изпълнителитѣ и имъ отнемаше възможностъ за проява на частна инициатива, — похватъ, който, при единъ по-предприемчивъ противникъ и при бърза промѣна на обстановката, правеше невъзможно своевременното намѣсване на щаба действующата армия отъ далечната Ст.-Загора.

3. Щаба на действующата армия вмѣсто да наблѣгне за уреждането на разузнавателната служба отъ коннитѣ и предни части на армиитѣ, допускаше да се носи тая служба най-лошо и всичко очакваше отъ сведенията добивани отъ агентитѣ си въ странство, които докато се получатъ обстановката биваше съвсѣмъ промѣнена. — Ето защо въ важнитѣ моменти, когато трѣбваше да се настѣпва интензивно, армиитѣ бездействуваха. Така бѣ следъ боя при Силиолу и Лозенградъ; така бѣ и при отстъпването на турцитѣ отъ Люле-Бургасъ.

4. При неочаквания срещенъ бой у Селиолу-Гечкенлии, на 9 октомври, I Софийска бригада, чакъ до сутринята на 10 не знаеше нищо за 2 Преславска бригада, бияща се въ съседство съ нея, а следователно също не знаеше и щаба на I Софийска дивизия. Конницата, която се намираще непосредствено задъ тия бригади, не съобщи за мѣстонахождението си привечерь и за боя на 2 Преславска бригада, нито на I Софийска бригада *) и на щаба на I Софийска дивизия, нито въ щаба на I армия, поради което втория, считайки за

*) Командира на I бригада, чакъ до 10 часа на другия день, не знаеше за съседството на Преславската бригада, поради което нисмалко остана да се открие огънь срещу последния, когато тя се отдрѣпваше отъ Селиолу.

опасно и необезпечено откъмъ Селиолу положението на I Софийска бригада, заповѣда на последната: следъ окончателното отхвърляне на турцитѣ и съ настѣпването на нощта, да се върне и да заеме опредѣлената ѝ линия за отбрана при с. Селякъой, гдето да се затвърди;—заповѣдъ, която, поради очаквания на сутринята турски излазъ отъ Одринската крепостъ, бѣ два пѣти категорически потвърдена отъ щаба на I армия. По тоя начинъ произлезе много печалното: *когато победителката I Софийска бригада, въпреки голѣмото нежелание на чиноветѣ ѝ, се отдръпваше презъ нощта, турцитѣ, обзети отъ паника, бѣгаха безредно назадъ.* Съ това бѣ изпуснатъ момента за преследване на разбития I турски корпусъ, което, поради намирането на конницата ни на самото бойно поле, можеше да се завърши съ пѣленъ погромъ на тоя корпусъ.

5. Началника на конната дивизия, намиращъ се на бойното поле, пропусна да поеме, като старши по чинъ, управлението на боя при Селиолу—Гечкенлий и да обедини действията на I Софийска и 2 Преславска бригади. Неочаквания срещень бой завари началника на I Софийска дивизия съ щаба му въ с. Сарж-Талжшманъ и, докато той стигна на мѣстото (селото намираще се на 10 км. отъ бойната линия, бѣ опредѣлено отъ щаба на I армия за щабъ-квартира на дивизията), боя бѣ вече на привършване. Тръгналъ на изстрели къмъ 2¹/₂ ч. сл. пл., той къмъ 4 ч. сл. пл. намери боя почти свършенъ.

6. Началника на I Софийска дивизия завари следното положение: I Софийска бригада напуснала участъка си при с. Селякъой и водяща силенъ бой съ I турски корпусъ при с. Гечкенлий; 2 Софийска бригада заела участъка си при село Домурджаалий само съ една дружина, а съ останалитѣ части застанала задъ опредѣления на 1 бригада участъкъ. Запитанъ, командира на 2 бригада отговори: *I бригада е нападната при с. Гечкенлий, а моята бригада се установява на бивакъ.* Схваналъ опасността отъ подобно силно издадено положение на 1 бригада, безъ да ѝ сж осигурени фланговетѣ, особено откъмъ Селиолу, началника на дивизията, следъ кратъкъ обзоръ на бойното поле, заповѣда на генералъ Поповъ цѣлия 38 полкъ съ артилерията да отиде и застане въ бойно разположение при с. Домурджаалий, а 37 полкъ да се съсредоточи като общъ резервъ при с. Селякъой, въ негово разпореждане. Трѣбваше да се минава презъ една блатнива до

лина, гдето нескорострелнитѣ топове на бригадата едвамъ бѣха извлечени отъ тинята, съ което заемаването на бойното разположение при с. Домурджалий се забави. Презъ това време началника на дивизията, забелѣзалъ отстъпващитѣ турски линии и получилъ вече сведения отъ изпратенитѣ по рабока въ тилтъ ординарци, че турцитѣ сж бити и имъ сж отнети три батареи, заповѣда на командира на 2 бригада да настѣпи съ 38 полкъ отъ Домурджалий право на югъ, за да спомогне на 1 бригада и да се ударятъ отстъпващитѣ въ югозападна посока турци. Понеже боя при Гечкенлий затихваше и ранната есенна мрачина, придружена съ проливенъ дъждъ, правеше много трудно и опасно по нататъшното преследване, началника на дивизията, за да възстанови заповѣданото отъ щаба на I армия разположение на дивизията, изпрати къмъ 5 ч. заповедъ на полковникъ Желявски — *да не се увеличи съ преследване и съ настѣпване на тъмнината, да заеме позицията си при с. Селякой*. Зарадванъ силно отъ постигнатиятъ голѣмъ успѣхъ, началника на дивизията, повтори заповедъта си, и, въ 6 ч. вечерята се завърна съ щаба си въ с. Сарж-Талжшманъ, за да докладва по телефона за победата на командующия I армия.

Това именно връшане въ с. Сарж Талжшманъ, безъ да отиде при 1 Софийска бригада и да провери лично положението или поне да изпрати началникъ-щаба си при частитѣ, съставлява голѣмъ пропускъ отъ началника на дивизията, който, считайки всичко свършено и за да не се мокри повече подъ проливния дъждъ, предпочете да остави обиколката на частитѣ за другия день, когато бригадата ще бжде вече при с. Селякой.

Отишелъ право на телефона, за да предаде хубавата новина на командующия I армия, той остана изненаданъ, като, вмѣсто благодарностъ за победата, получи мърмене, че е изпусналъ изъ ржка дивизията, че тя се увлѣкла тѣй далечъ и съ това се компрометирало положението на цѣла I армия; и въ добавъкъ на това, категорически заповѣда: *незабавно I бригада да се върне и заеме района си при с. Селякой*. На обясненията, че такава заповѣдь е вече пратена на полковникъ Желявски, последва още по-строга заповѣдь: *за незабавното отдрѣпване на бригадата, понеже на утринята се очаква голѣмъ турски излазъ отъ Одринъ...*

Следъ връщането на началника на дивизията от телефона, пристигна адютанта на 1 Софийска бригада и доложи за положението следъ боя, което не допускато отдръпването презъ нощта, поради което бѣ изоставено да се изпрати допълнителна заповѣдъ на полковникъ Желявский. Къмъ 10 ч. вечерята, началника на I Софийска дивизия отново бѣ повиканъ на телефона отъ командующия I армия, обаче, обилень отъ по-раншния разговоръ, той не отиде, а изпрати началникъ щаба си подполковникъ Луковъ. Щомъ узналъ, че 1 бригада още не се е отдръпнала, командующия армията заповѣдалъ: *тутакси да ѝ се изпрати писмена заповѣдъ за незабавно отдръпване, иначе началника на дивизията ще понесе всичката отговорностъ за неуспѣха срещу турския на сутринята излазъ отъ Одринъ*. Това вече повлече категорически две, една следъ друга, заповѣди за незабавното отдръпване, — отдръпване подъ дъжда и въ тъмнатата, при крайни усилия по изоранитѣ ниви, по калове едвали не по колѣне, средъ едно силно падане на духътъ у победителитѣ, незнающи причинитѣ на подобно бързане.

На другия день, когато се узна, че лѣвия флангъ на I бригада при Гечкенлий, съ боя на 2 Преславска бригада при Селиолу и съ намиранieto задъ нея на конната дивизия, е билъ напълно запазенъ, чакъ тогава се разбра голѣмата грѣшка съ отдръпването на софийци, още повече, че никакитѣ турски излазъ отъ Одринъ не стана.

7. На 10 октомври (следъ боя при с. с. Селиолу и Гечкенлий), конната дивизия остана въ очаквателно положение на платото срещу Селиолу, до 3 ч. сл. пл., и не донесе на щаба на I Софийска дивизия, че на два километра отъ нея по южното протежение на това плато, се намира силно турски ариергардъ, поради което изпратения да заеме това плато I Софийски полкъ попадна въ гѣмнината на засада, прѣсна се и отстъпи въ пълно безредие чакъ при с. Татарларъ, а това можеше да внесе паника и въ другитѣ части на дивизията . . .

8. Преувеличениѣ сведения за силното укрепяване на Лозенградъ повлия много върху недостатъчното му интензивно атакуване на 10 октомври отъ III армия. Атакуваха три пехотни дивизии отъ по 3 бригади, т. е. 72 дружини, срещу три турски дивизии, общо 27 дружини, обаче поради ширския боен фронтъ съ тенденция за обхватъ, вечерята частитѣ занормуваха

предъ неприятелската позиция, а на разсъмване, при колебливи опити за настъпване, се указа, че противника презъ нощта е напусналъ бойната линия и панически избѣгалъ въ източна и южна посока. Интересно е, че презъ сжщата нощъ паника имало и у насъ, въ тилътъ на 5 дивизия, обаче тя не се е отразила на бойния фронтъ. Това свидетелствува за голѣмата безгрижностъ по разузнаването и за липсата на тѣсенъ контактъ съ противника отъ частитѣ на първата линия.

9. Следъ пладне на 11-й, частитѣ на III армия преминаха Лозенградъ и застанаха на позиция съ фронтъ на югъ. Командующия III армия, щомъ получилъ съобщения, че петъ турски полка се намиратъ южно при с. Каваклий, заповѣдалъ на бригадата отъ 6 Бдинска дивизия на полковникъ Паковъ да тръгне тугакси и да ги отблъсне — нѣщо извършено успѣшно още презъ нощта. Командующия III армия искалъ разрешение, да настъпи (понеже турцитѣ били бити и разколебани), обаче не му разрешили. Когато доложилъ, че Полковникъ Паковъ е отхвърлилъ турцитѣ и заелъ вече Каваклий, него го смъртели, че съ подобни действия той излага на голѣмъ рискъ целата операция, когато въ сжщностъ той бѣ направилъ именно това, което трѣбваше да направятъ и дветѣ армии. Изглежда въ случая, че шаба на действующата армия не е ималъ точни сведения за турското поражение при Селиолу на 9 и се е намиралъ подъ влиянието на слухътъ за силна турска пилазка отъ Одринъ, който напразно тревожи два деня шаба на I армия.

10. На 10 и на 11 сжщи, I армия остана да чака одринската вилазка и едва привечеръ бѣ издадена заповѣдъ за настъпване*). Понеже деня преваляваше и, докато се направятъ разпореждане за тръгване, щеше съвсемъ да се стъмни, а пъкъ движението нощемъ на цяла дивизия по непозната местностъ, по която предната нощъ I Софийски полкъ бѣ попадналъ въ засада, началника на I дивизия донесе, че ще тръгне на разсъмване. На 12, започна общото движение, обаче само колкото да бжде спрѣна тая дивизия между с. с. Селиолу и Керметлий и да остане тамъ и на другия денъ 13,

*) Частитѣ на I армия бѣха предупредени да бждатъ готови за походъ и чакаха целъ день, и понеже скоро щеше да мръкне, считайки че похода е изоставенъ за другия денъ, I дивизия се разполагала на почивка

когато чакъ вечерта ѝ се заповеда да продължи движението. Действително, конетѣ на I дивизия, особено на н. с. с. артилерия бѣха силно изморени, но това не трѣбваше да спира марша. Тѣй че бѣ загубено още едно денонощие, което даде възможност на отстъпващитѣ турци да се уредятъ и събрано да се оттеглятъ къмъ Баба-Ески.

11. На 12 октомври, следъ боя при с. Каваклий, Конната дивизия трѣгна да преследва турцитѣ по шосето за Баба-Ески, обаче мудро и безъ сериозни опити за задържане на отстъпващитѣ, безъ предприемане на смѣли действия по фланговетѣ. Тя собствено отиваше по петитѣ на турцитѣ, които спокойно се отдръпваха къмъ Баба-Ески, когато единъ смѣлъ набѣгъ въ югоизточна посока, щеше да предизвика заплъсване пѣтя на отстъпванието имъ отъ Баба-Ески за Люле-Бургазъ. При това едно по-сериозно далечно разузнаване, щеше поне да установи, че противника не се съсредоточилъ при Баба-Ески, а при Люле-Бургазъ, поради което шаба на действующата армия вместо да насочи I армия къмъ първи градъ, щеше още на 15-й да я прати въ права посока за Люле-Бургазъ, за да свари турцитѣ неуредени и почти неукрепени.

12. На 16, Конната дивизия бѣ предадена на III армия, която, стеснена отъ изтокъ съ разклоненията на Странжа планина, не можеше да я използва за дѣйствия на крайното си лѣво крило, и бѣ принудена да я остави централно, едва ли не въ бойната линия (картечнитѣ ескапрони). А пъкъ мѣстото на тая дивизия трѣбваше да бже на крайния дѣсенъ флангъ на I армия по лѣвия брѣгъ на р. Еркене, отгдето се открива широко поле за действия на югъ, а главно въ флангъ и тилъ на турскитѣ войски при Люле-Бургазъ. На 17, грешката бѣ поправена и Конната дивизия успѣ да застане около Еркене, но безъ картечници и вече изгубила доста време, за да се ориентира напълно и да вземе необходимитѣ мѣрки за разузнаване, а главно за въздействие върху боеветѣ, които два дена се водеха около тоя градъ.

13. На 17, въ най-голѣмия разгаръ на боя, когато I Софийска и 10 дивизии водеха решителни атаки срещу Люле-Бургазъ, командующия I армия заповѣда на дивизиитѣ да се отдръпнатъ на висотитѣ западно отъ града, да се окопаятъ и да изпратятъ назадъ по една бригада въ негово разпоричдане. Началника на I Софийска дивизия, виждайки, че итали

нението на тая заповѣдъ ще даде начало на общо отстъпване, и, въобще решенъ следъ боя при Селиолу да не изпълнява никакви заповеди за отдръпване, предаде на капитанъ Николаевъ, че води атака и нѣма да изпълни заповѣдта; сждото нещо направи и началника на 10 дивизия, Казватъ, че заповѣданото е било предизвикано отъ директивата на щаба на дѣйствующата армия: „1 армия да застане въ резервъ на III армия“, — нещо абсолютно невъзможно да се изпълни на тактическото поле, а още повече въ време на атака, поради което то трѣбваше непременно да предизвика противопоставата на щаба на 1 армия. Иначе, ако ли началникитѣ на дивизиитѣ биха се поддали на заповѣдта, общото отстъпване при Люле Бургазъ щеше да бѣде неминуемо, а следователно и незабавното преследване, което можеше да донесе гибелни послѣдствия и за операцията на III армия. Нима е допустимо, чакъ отъ Стара-Загора, да се правятъ разпореждания за тактическото поле, гдето обстановката постоянно се мѣни и действията споредъ нея сж абсолютно право и задължение на разпоредителитѣ въ боя? Или армията е дружина или полкъ, който може незабелѣзано да се изплъзне отъ боя и да се изтегли въ страни? Ами какво щѣше да произлезе съ огромния тилъ, който трѣбваше да измѣня района си и да се настанява отново задъ второто разположение на частитѣ!! Интересно е, че самъ командующия III армия, най-заинтересования въ случая, се е противопоставилъ на тая заповѣдъ и молилъ отгѣняването ѝ отъ щаба на действующата армия.

14. На 18 септември следъ пладнѣ, когато разбититѣ при Люле Бургазъ турци бѣгаха къмъ Чорлу и 10 дивизия се бѣ вече прехвърлила на дѣсния брѣгъ на р. Еркене, Конната дивизия, намираща се на лѣвия брѣгъ, закѣснѣ да мине на лѣсния за да удари бѣгашитѣ, поради което последнитѣ безпрепятствено си отидоха. Съ това бѣ изпуснатъ момента за единъ катастрофаленъ ударъ, тъй много желанъ отъ всѣка кошица. Вечеръта Конната дивизия вмѣсто да остане предъ фронта на I армия бѣ ѝ заповѣдано да се отдръпне задъ фронта и да ношува въ единъ чифликъ при Люле Бургазъ. Тя не бѣ употребена и на 19 за да действа въ тилъ на турскитѣ корпуси, които продължаха борбата на северъ срещу 4 и 5 дивизии, а особено на 20, когато тия корпуси бѣгаха на югъ къмъ Чорлу и източно . . .

15. На 18, следъ бѣгството на турцитѣ отъ Люле Бургазъ, I армия бѣ спрѣна, по разпореждане отъ командующия съединенитѣ армии, на 15 километра източно отъ тоя градъ. Въмѣсто да продължи движението си напредъ и да реже въ тилъ турцитѣ, бѣ ѝ заповѣдано да се окопае на тая линия. Хубавото време на 19 тъкмо съответствуваше за единъ форсиранъ маршъ въ северо-източна посока, та да се отрежатъ турскитѣ корпуси, все още водящи упорити боеве около Бунаръ Хисаръ срещу III армия. Действително, продължителния проливенъ дъждъ на 20, силно разкаля пжигшата и направи настѣпването почти невъзможно, обаче работата бѣ тамъ, че щаба на съединенитѣ армии на помисли да уреди подобенъ маршъ, поне на 21 и конницата бѣ оставена да следва и двата деня на дѣсния флангъ на I армия, а съ това се даде възможность на прѣснатитѣ турски корпуси да избѣгатъ плѣна, да се уредятъ и спокойно да отстъпятъ на Чаталджанската позиция. Иначе казано, пропусна се редкии благоприятенъ моментъ да се унищожи окончателно противника и да се свърши войната.

16. На 30 октомври, Съединенитѣ армии (I и III) застанаха предъ Чаталджанската позиция при окончателното решение — да не се предприематъ по-натѣшни действия и да се окопава здраво срещу турското разположение, — нѣщо което туртакси понижиха градусника на нападателния духъ въ частитѣ. Всички вече разчитаха, че нѣма повече да се маршира, че това е края на непрекъснатитѣ цѣль месецъ походи и атаки, още повече, че появилата се холера бѣ почнала да се усилва. Цели три деня частитѣ се окопаваха; окопаваше се усилено и необезпокоявания противникъ . . . И при подобно положение, току изведнажъ, висшето началство заповѣда атака на силно укрепената Чаталджанска позиция, която непременно трѣбваше да стане на 4 ноемврий. Това висше началство съвсемъ не се досети, че заповѣданата атака ще трѣбна да се првизведе безъ да е било рекогносцирано неприятелското ркзположение, безъ да се е дало време на по-долнитѣ началници да огледагъ тереиа, да се избератъ артилерийскитѣ позиции и да си изработятъ съоръжения за действията на другия день. При това, издадената заповѣдъ бѣ обикновена за единъ полски бой заповѣдъ, а не за форсиране на укрепена позиция съ непрестѣпни флангове (дветѣ морета), и налага особенъ начинъ за действия, съ постепенни настѣп

отъ пехотата, при предварително настаняване на батареитѣ на удобни позиции и уредено ржководство на огъня подъ общо началство, при достатѣчна тежка артилерия. — Ето защо на сутринѣта се указа, че батареитѣ сж поставени на далечни позиции, отъ които едва се достигаше неприятелското разположение; че гаубичнитѣ батареи трѣбваше да се настаняватъ въ началото на самия бой и да останатъ вънъ отъ мѣрника на действителния огънь, а главно, че стрѣлбата на еднитѣ и другитѣ трѣбваше да се произвежда почти на посоки.

3 дивизия трѣгна въ атака въ ранни зори, обаче, високитѣ шрапнелни прѣскания на нашитѣ батареи позволиха на турцитѣ да съсредоточатъ огъня си върху пехотата и по-натѣгшното движение бѣ спрѣно, и тя трѣбваше да се окопае при с. Лазаркѡй. 9 дивизия бѣ успѣла да се доближи до преднитѣ турски окопи и да атакува Асойринския участѣкъ, обаче понесла значителни загуби, бѣ сжщо принудена да се спре и окопае. Центѣра и дѣсния флангъ на Съединенитѣ армии, по откритото равнище на долината на р. Кара-су и силно блатливата тамъ местностъ, а най-вече поради ефикасния неприятелски огънь, можаха да се приближатъ само на около 1000 кр. до неприятелската позиция. По тоя начинъ, поради неуреденъ артилерийски огънь, действующъ съ предѣленъ мерникъ, при липса на точни данни за неприятелското разположение, атаката на 4 не можа да се завърши.

На 5 сутринѣта, лѣвото крило на съединенитѣ армии продължи нападенията си (3, 9 и частъ отъ 5 дивизии), обаче тѣ не се изразиха въ обща атака, а само въ частични опити. На разсѣмване, 29 Ямболски полкъ стремително атакува и завладѣ форта Илери-табия, но неподкрепенъ споевременно и изложенъ на енергичния артилерийски огънь на турцитѣ, и, по погрешка, два пжти обстрелванъ и отъ нашата артилерия, той, къмъ 10¹/₂ ч. пр. пл., наблѣгнатъ отъ турскитѣ резерви, бѣ принуденъ да се оттегли. Неговия командиръ полковникъ Златаревъ, дружиннитѣ и повечето ротни командири бѣха ранени, както и голѣма частъ войници — убити и ранени. I армия продължи настѣпването по силно изложената падина на р. Кара су, обаче, поради силния обстрелъ отъ двата фланга и тоя день тя напредна много бавно, съ помощѣта на лопатата. II Софийска бригада съ пълзене и огъване край желѣзния пжтъ се приближи срещу укрепе-

ното с. Башчишкьой, обаче прехвърлянето ѝ на лѣвия брѣгъ на дълбоката р. Кара-су (заприщена) можеше да стане само по желѣзнопътния мостъ, който силно се косеше отъ накрѣстния артилерийски и картеченъ огънь, и тя бѣ принудена да замръкне на 400—500 кр. срещу това село. I Софийска бригада, поради силно бластития теренъ и фланговия огънь отъ флотата, остана въ вчерашното си положение, въ услуга на 2 Софийска бригада.

По-голямъ успѣхъ прояви тоя день 6 Бдинска бригада на полковникъ Пакова, която, следъ като бѣха издавени презъ нощта доста войници въ р. Кара су, успѣ да се прехвърли на лѣвия брѣгъ, да атакува и изгони турцитѣ отъ предната линия окопи и следъ пладне да заплаши сѣриозно табията Караколъ-Нокта. При това положение оставаше само да се изпратятъ презъ нощта силни подкрепления и на сутринята да се заповѣда обща атака по цѣлия фронтъ, за да се пробие цѣлото неприятелско разположение. Забележително бѣ, че привечерь, поради успѣха на Бдинската бригада, бѣха забелѣзани дълги колони отстъпващи отъ Чатаалджи, собствено обози, което всѣкога предшествува скорото отстъпване на войскитѣ или поне показва колебливостта на отбраната... Обаче, при факта, когато съединенитѣ армии разполагаха съ неупотребени още резерви: 4 Прѣславска дивизия — три бригади; 10 дивизия — 3 полка, 5 Дунавска дивизия — две бригади, и можеше да се прехвърли и 1 Софийска бригада задъ 6 Бдинска дивизия, командующия съединенитѣ армии заповѣда частитѣ да се отдрѣпнатъ на изходнитѣ позиции, т. е. да се тури точка на атаката по цѣлия фронтъ. Съ това турцитѣ, които се вече колебаеха, бѣха признати отъ самитѣ насъ за победители и ний, безъ да ни бѣже наложено се поставихме въ оторанително положение.

Въ тая долина на смъртта, по дълбокитѣ разклонения на р. Кара-су, българското войнство, отивайки подъ действителенъ артилерийски обстрелъ, пълзѣйки въ изложениитѣ пѣдини и давейки се въ мътоцитѣ на заприщената рѣка и дълбокитѣ ѝ копки, направи всичко възможно за да сломи и тогпѣжъ вражеската съпрогива. Не поддържана въ напредилитѣ си отъ далечъ поставената артилерия*), нашата пехота въ

*) Нѣкои отъ батареитѣ на 6 дивизия проявиха доблеститѣ на придружаватъ пехотата по склона около с. Изетинъ, при пълнитѣ видность на голѣмитѣ загуби.

мога да успѣе и, вече понесла значителни загуби, бѣ принудена да почне отдрѣпването на лѣвия си флангъ, което вечерята донесе и заповедъта за общо отстъпване на съединения армия. . . Следователно вината за произлѣзлия неуспѣхъ и за дадениятѣ излишни жертви, срещу една усилена и добре подготвена позиция, е само у висшитѣ разпоредители, у високото онова командване, което нѣма смелостъта да докаже невъзможността и крайната безполезнаостъ на подобна операция; което командване, следъ като се подчини на царското желание за атака, не съуме да организира нападението върху укрепената позиция и тласна войскитѣ въ единъ бой на чисто полски начала, безъ рекогносцировка и безъ достатъчно тежка артилерия. Жертви се даватъ при всѣки бой, обаче, когато се вижда, че успѣха е повече отъ съмнителенъ, че вече е достигнато крайното развитие на усилията, отказването отъ операцията е най-верното решение въ случая. Холерата вече косеше силно въ частитѣ на III армия, а пъкъ, при превземането на турскитѣ позиции, гдето холеричнитѣ биваха сразявани отъ ужасна азиатска холера (почерняваха), бойнитѣ части щѣха да попаднатъ въ ужасното ѣ огнище, гдето, при крайната умора следъ атаката, биха били масово покосени. При това, отиването ни въ Цариградъ бѣ съвсемъ безцѣлно; щѣхме да бждемъ, следъ нѣколко дня, заставени да го изпразнимъ, следователно дадените жертви не можаха да се оправдаятъ, освенъ съ ламтежа за слава, веднажъ поне да се влезе въ желанната съ векове стара Византия.

Българскитѣ армии, застанали предъ Чаталджанската позиция, безъ да атакуватъ и само съ нощни скокове отъ преднитѣ части, и съ приближаване посредствомъ постепенни паралели до позицията, държайки постоянно на шрекъ турскитѣ части, щѣха да бждатъ истинско плашило за Цариградъ и неминуемо щѣха да заставятъ турцитѣ да предложатъ миръ, както това стана следъ атаката на Чаталджа, съ ризница, че предложенията вече бѣха малко благоприятни за насъ. Направили по-рано две крупни грешки съ непреследването при Лозенградъ — Силиолу и при Люле Блргазъ, ний, като корона на всичко, направихме третата и най-главната грѣшка — да изгубимъ силнитѣ си козове съ атаката на Чаталджанската позиция.

17. За атаката на Одринъ, щаба на действующата армия, още въ началото насочи II армия на генералъ Ивановъ, като

и даде строго ограничена линия за достигане около крепостта, безъ да ѝ се разреши да опита съ открита сила да превземе тая крепостъ (както това обикновено се прави). Успешнитѣ боеве на 3 Балканска дивизия, които почти съизпаднаха съ турското разбиване при Силиолу-Гечкенлий и бѣха произвели силенъ потресъ въ крепостта, гдето българското навлизане вече се очаквало поденно, бѣ тъкмо времето за да се произведе атака съ открита сила. Това не стана и II армия застана на опредѣлената линия. Турския гарнизонъ вече се успокои и получи по-голямъ самоувереностъ, обаче, въпреки това, генералъ Ивановъ, следъ 15 деня, е далъ мнение и поискалъ да му се разреши да атакува крепостта, което му било отказано. На 14 октомври, обграждането на крепостта било свършено и по-нататъшнитѣ действия се състояли въ постепенно завладѣване на пространството и приближаване къмъ фортовия поясъ. На 21 ноември, поради примирието, действията срещу крепостта били спрени.

Следъ примирието, генералъ Ивановъ почналъ отново да настоява за атаката на крепостта и, най-после следъ като изложилъ основателността на искането си предъ военния съветъ, станалъ въ царско присѣствие въ Свиленградъ, успелъ да добие разрешение, обаче съ условие: да се заематъ само преднитѣ позиции на крепостта. Споредъ съставения предварителенъ планъ за атаката, която трѣбвало да стане на 11 мартъ, той разпоредилъ: а) войскитѣ подъ началството на генералъ Вазова (Г.) да атакуватъ източния секторъ; б) II Тунджанска дивизия на генералъ Кирковъ да атакува южния секторъ и в) останалитѣ части отъ западния и северния сектори да съдействуватъ на атаката. За да бждатъ въведени турцитѣ въ заблуждение, било разпоредено: десетъ дни по-рано нашитѣ батареи да не отговарятъ на турския огънь и въобще съвсемъ да не стрелятъ, което накарало турцитѣ да поддържатъ презъ всичкото време непрекъснатъ огънь, и да разбератъ на какво се дължи това мълчание, да не би някогѣ да направятъ ново артилерийско групиране срещу отбелѣзанныя пунктъ за прѣдстояща атака. За да се заблудятъ още повече турцитѣ, било наредено: действията да се почнатъ отъ II Тунджанска дивизия, а войскитѣ на генералъ Вазовъ да останатъ известно време пасивни.

И действително, стремителнитѣ действия на II дивизия срещу южния секторъ, гдето се заобаждали и новопридаденитѣ на нея

визията гаубични оръжия, накарали турците да повърват, че атаката се предприема срещу тоя секторъ, поради което турските резерви били пратени въ южна посока. Именно тогава се обадили и тежките багарей на генералъ Вазовъ, групирани срещу източния секторъ, и войските му, умѣло насочени, се втурнали на пристъпъ. Артилерийския огънь е билъ до толкова унищожителенъ, че слисаните турци, натиснати и отъ пѣхотата, бързо били изтласкани къмъ фъртоветъ. Предните позиции на източния секторъ били завладѣни. Едновременно съ тая атака и войските отъ другите сектори тръгнали напредъ и до вечерята успели да заематъ нѣкои далечни предни пунктове. 8 Гунджанска дивизия, която трѣбвало да води демонстративенъ бой, ако и посрещната отъ значителни турски сили, продължила да натиска силно и заела нѣкои предни позиции и избила гарнизона имъ. Понесла значителни загуби, обаче тя не можа да завладѣе южния секторъ, и само успѣ да допринесе твърде много за успеха по източния секторъ.

Задачата на армията — завладѣването на предните позиции, била вече достигната, обаче разпоредителите решили да доведатъ дѣлото до край и заповѣдали по-нататъшни действия. Въ 2 ч. презъ нощта, 10 Родопски полкъ нахълталъ въ форта Айляжоглу и го завладѣлъ. Къмъ 6 ч. сутринята 23 Шипченски полкъ, подпомогнатъ отъ 56 полкъ навлѣзалъ въ фортоветъ Ташъ табия и Каялжкъ, и това вече наложило бързото очистване на цѣлата позиция по източния секторъ. Съ това страшната и считана непревземаема Одринска крѣпостъ е била окончателно повалена, и то само вътре въ 24 часа, — нѣщо, което положително говори за възможното ѝ завладѣване много по-рано, както това е било искани отъ командующия II армия генералъ Ивановъ, Тогава едва се видѣло, колко сж били преувлечени сведенията за крѣпостта и до колко неумѣстни страховетъ на главното командване за да не реши атакуването ѝ и да остави цѣли 5 месеца войските да страдатъ подъ огъня на противника, а главно да се продължи неестественото и опасно положение — тая крепостъ да бжде силна пречка въ гърба на войските ни оперирующи при Чаталджа.

Презъ съюзническата война 1913 год.

Започната съ надхитряване и свършена съ опропастяване, тая нещастна война бѣ произведѣна тъкмо противъ съвременните трѣбвания на военното изкуство, въпрѣки дока-

заната презъ векове истина: да се маршира едновременно съ всички сили, да се отива неотклонно споредъ възприетата стратегическа идея, да се бие стремително на тактическото поле. Стратегията въ нея бѣ застъпена отъ дипломатията, тактиката отъ волевата разслабеностъ — съ постояннитѣ колебания: хемъ да биемъ, хемъ нѣкакъ да държиме смѣтка и за славянската коректностъ. Дейността на натрапилата се дипломатия бѣ една енигма, презъ проспекта на която се виждаха хитруването редомъ съ голѣмото желание за мирно разрешение на спорътъ отъ руския арбитъръ.

Изпускаяки отъ ржѣ върабчето, за да гони жерава въ небето, тая дипломатия разреши изпразването на южна Тракия и съсредоточението на войскитѣ ни срещу сърби и гърци, и съ това, като създаде условия за неизбежна война, почна да се колебае, да търси изходъ въ мирното разрешение на спорътъ... И разбрали добре играта или може би, че така е изнасяло на хората, арбитража почна да се забавя. Сърбитѣ лавираха, не бързаха, а изчакването ставаше отъ день на день все по-тежко. Войскитѣ ни силно изморени отъ миналата война, измъчвани отъ лошата прехрана и смазани духомъ отъ върлюющата холера, все повече се инервириха и се имаше опасностъ отъ едно общо напускане на фронта.

Когато Царя заповеда на 16 септемврий, IV армия да произведе нощенъ ударъ срещу сърбитѣ и произлѣзоха първитѣ сблъсквания, нашитѣ държавници, вмѣсто да сметатъ, че дейността имъ е свършена и че само бойното поле вече говори, въ своята оплаха и за да смегчатъ ефекта, отидоха да наложатъ спирането на действията и предложиха примирие, което сърбитѣ не приеха, а Русия не поиска да имъ го наложи... И когато нашитѣ войски съ ура посрещаха известието за примирието, сърбитѣ насочиха значителни сили срещу изложената IV армия, и, като издебнаха почиващата безгрижна Рилска бригада на полковникъ Митова, я разнебитиха и члѣстѣ плѣниха. Тоя печаленъ инцидентъ бѣ вече началото на нашитѣ неуспѣхи.

Плана за стратегическото разгъване на армиитѣ срещу сърби и гърци, отъ Дунава до Егейско море, ако и противенъ на принципа за съсредоточаването на значителни сили срещу главното ядро на противника, намираще се въ Македония, все пакъ, при едно решение за бързо и едновременно нахлуване съ всичкитѣ ни армии, можеше да донесе благоприятни

ятни резултати. Обаче, при реализирането на тоя планъ се намѣси пакъ дипломатическа тенденция: *само колкото да оплашимъ сърбитъ за да бждатъ по-отстъпчиви и да накараме руското правителство да реши по-скоро спорътъ въ наша полза*. Това наивно хитруване, което наложи постепенното вкарване въ действие на нашитѣ армии, бѣ главната причина, вмѣсто да разгромимъ враговетѣ, сами да понесемъ неуспѣхи. Когато на 17, IV армия се узова срещу значителнитѣ сръбски сили на Овче поле и не можа да успѣе да завладѣе преправитѣ на Вардаръ, съседната V армия, намираща се предъ Кюстендилъ, бѣ оставена въ пълно бездействие, както и по севернитѣ отъ нея III и I армии, Командующия V армия (генералъ Тошевъ), слушайки отъ в. Лисецъ ужасната канонада въ Македония, иска телеграфически, тоя день (17), разрѣшение отъ щаба на дѣйствующата армия да навлезе въ Македония, обаче това му бѣ отказано. На 18 сутринята, той вече получи заповѣдъ да настѣпи къмъ границата и, като заеме Деве байръ, да дочака обходното движение на 4 Преславска дивизия, севѣрозападно, около с. Голешъ, гдето почти нѣмаше сръбски войски. Когато, къмъ обѣдъ, 12 дивизия изтика сръбитѣ отъ пограничната линия, получи се заповѣдъ за прекратяване на действията, поради примирието, и армията се спре на достигнатитѣ мѣста.

На 19, поради сръбския отказъ да спратъ действията, V армия трѣбваше да продължи да действа, обаче, като на зло, презъ нощта срещу тая дата, щаба на действующата армия се отказа отъ обхода на Преславци и, поради създаденото тежко положение въ Македония, заповѣда на командующия V армия: да повърне 4 дивизия, да я съсрѣдоточи при с. Гюешево и да атакува съ цѣлата си армия по посока на Крива Паланка-Кратово, т. е. фронтално, по западнитѣ склонове на Султанъ тепе. Това бѣ вече третя капитална грешка, последицитѣ отъ която добре се виждатъ отъ писаното по това в. Ратникъ, презъ 1914 год. отъ единъ сръбски офицеръ; „Положението стана безнадеждно, когато се узна, че една цѣла българска дивизия иде на свободния флангъ, по посока на Страцинъ, и въздѣгнахме, когато видѣхме на 20 генералъ Тошевъ да води сълумановски атаки по Султанъ тепе“. Отъ местното население послѣ бѣ узнато, че сръбскитѣ обози сж избѣгали отъ Страцинъ и че паниката се е предала чикъ въ Куманово...

На 19, 20 и 21, действуваха само II армия срещу гърците и IV и V срещу сърбитѣ, обаче другитѣ две III и I армии, поради дипломатически хитрувания, макаръ, че сръбскитѣ и грѣцки действия въ Македония се вече развиваха доста успешно, все още бѣха задържани на границата. Едва на 22, помощникъ главнокомандующия, генералъ Димитриевъ, телеграфира на правителството да му се развържатъ рѣцетѣ, та да тласне за действие и III и I армии. И макаръ да бѣха вече изгубени 7 дня, операциитѣ на западния фронтъ постигнаха сръбското главно командване въ извънредно трудно положение, особено когато I армия на генералъ Кутинчевъ, превзе Княжевацъ и бѣ вече готова да се насочи къмъ Пиротъ, за да се съедини съ I армия, действующа срещу тоя градъ, и съ това окончателно да се отреже сръбската армия въ Македония отъ Сърбия. Голѣма паника бѣ обзела тогава сръбското население и бѣ почнато усилено прехвърляне на сръбски части отъ Македония обратно за Сърбия. И, при тоя неочакванъ, ако и късно, голѣмъ резултатъ, помощникъ главнокомандующия, поради отдрѣпването на IV армия и лошото положение на II армия, заповѣда: а) V армия, която съ 12 дивизия бѣ нанесла поражение на Дунавската дивизия (II призивъ) при село Киселица и 4 Преславска дивизия (отново повърната при с. Голешъ) срещу върха Китка, да се върне обратно и да застане отбранително по границата; б) III армия да спре напредването си къмъ Дъсченъ кланецъ и Клисурса и в) I армия да се изтегли отъ Сърбия и да заеме границата. Отстъпването на последната бѣ мотивирано съ очакваното ромѣнско навлизане въ България, обаче последното стана едва на 28 сѣнши и можеше да се изрази върху действията на I армия още следъ 4—5 дня, а до това време сръбитѣ можаха да бждатъ разгромени. Съ оттегляването на I армия, последния български шансъ за победа окончателно пропадна.

Войната се продължи при още по-лоши условия и победителнитѣ действия се изразяваха въ редици контра-атаки срещу сръбскитѣ атаки. 5 Дунавска дивизия, излѣзла почивъ отъ състава на I армия, вмѣсто да бжде насочена за засилването на IV армия, а най-вече при слабата и разнебитената II армия (срещу гърците), бѣ предадена на III армия да действа по силно планинския пограниченъ участъкъ, въ обща посока къмъ с. Сурдулица, — посока второстепенна,

поради което тя не може да повлияе върху действията въ Македония. Конната дивизия, следъ като бѣ взета отъ III армия, вмѣсто да бѣде пратена при II армия, бѣ оставена при V армия, която поради силно планинския теренъ нѣмаше какъ да я употреби, освенъ да я остави въ резервъ.

Якото положение на V армия по Орбелусъ планина, при което бѣха отбиги всичкитѣ сръбски опити да навлѣзатъ въ Кюстендилско, както и на онова на III армия около Трънъ и Царибродъ, наложи на сърбитѣ да притеглятъ доста сили срещу тия армии, съ което значително се отслаби напредването имъ въ Македония. IV армия, застанала въ горното течение на река Бистрица, успе да отблъсне атакитѣ на сърбитѣ и черногорцитѣ остана непоколебима на позициитѣ си, и даже почна да съдействува съ лѣвото си крило на притиснатата отъ гърцитѣ II армия.

Ето така, поради дипломатически хитрувания и флангрантно нарушение на принципитѣ на модерното воюване, ние изгубихме войната срещу сърбитѣ, при явенъ изгледъ за тѣхното биене.

Войната пъкъ срещу Гърция, бѣ колкото смѣшна съ колебанието въ решенията и съ подготовката си, толкова и печална по воденето на операциитѣ и свършека. Ний ту искахме да воюваме, ту се отказвахме отъ намерението си, ту заповѣдахме на II армия да се стѣга за атака на Солунъ, за което я усилахме, ту ѝ налагахме да се готви за отбрана, за което ѝ вземахме частитѣ и ги пращаме при IV армия, Неустановеното политическо становище донесе и неустановенъ начинъ за действие.

Въ случая, за да се избѣгнеше политическата неловкость съ действията срещу сърбитѣ и за да се достигнеше по-лесно успеха, трѣбваше да станемъ отбранително срещу тѣхъ и съ значителни сили да нападнемъ по-слабия съюзникъ, гърцитѣ, съ което още въ началото, щѣхме да скжсаме свръзката между дветѣ неприятелски армии и, съ отхвърлюването на едната къмъ Солунъ, сръбския дѣсенъ флангъ щѣше да бѣде силно компрометиранъ. Въпреки това, ний оставихме 3/4 отъ силитѣ си срещу сърбитѣ, а действията срещу гърцитѣ възложихме само на слабата II армия, т. е. направихме тъкмо това, което донесе лесната грѣшка псбеда.

Станали вече въ лошо стратегическо положение, ний предприехме настѣпване едновременно срещу двата врага, поради което II армия, въ съставъ на две балкински бри-

гади, една бригада отъ 10 дивизия, две слаби Сърска и Драмска бригади и три полка отъ 11 Сборна дивизия, бѣ нападната отъ цѣлата грѣка армия, 12 дивизия. Проявила първоначално хубавъ успехъ, армията бѣ отхвърлена скоро и насмалко остана да бже окончателно разгромена.

11 дивизия на генералъ Дѣлова изтласка гърциятъ и зае Чай-азж; бригадата на полковникъ Каварналиева, следъ успешенъ бой при Гевгели, се спусна надолу по Вардара, а бригадата на полковникъ Рибарова води тридневни боеве около Кукушъ срещу 8 грѣки дивизии и имъ нанесе тежки загуби. Само бригадата на полковникъ Петева при Нигрита, заплашена съ обходъ, повърна безредно назадъ, поради което положението на II армия силно се влоши. Дѣловъ трѣбваше да се отдрѣпне, а бригадата на полковникъ Рибарова, заплашена съ обходъ отъ изтокъ, се видѣ принудена да прекрати геройската съпротива на Кукушката позиция и да се оттегли на Бѣласица. Генералъ Ивановъ употреби въ действие и Драмската бригада, обаче това не поправи положението. Полковникъ Каварналиевъ, следъ упорити боеве около Гевгели, бѣ заставенъ да се отдрѣпне къмъ Дойранъ.

Позицията по Бѣласица несъответствуваше на силитѣ на II армия, а докато пристигнатъ поисканитѣ подкрѣпления, гърцитѣ успѣха да застрашатъ Бѣласица и посоката къмъ Дойранъ, поради което бригадитѣ на Рибарова и Каварналиева трѣбваше да отстъпятъ още назадъ. Капналата отъ умора 6 дивизия закѣснѣ съ помощта си. Едната ѣ бригада едва достигна Струмица и Костурино, когато вече бригадата на Каварналиева безредно отстъпваше и падналъ бѣ убитъ юначния и командиръ (полковникъ Каварналиевъ). Бригадата отъ 6 дивизия на полковникъ Кантарджиева стигна, когато гърцитѣ бѣха вече заели височинитѣ надъ р. Струмица и едва успѣ да отстъпи.

Интересно е, че, преди 3—4 деня, 6 дивизия, на пѣтъ на IV армия, минавайки презъ района на II армия, е била поискана отъ генералъ Иванова да я дадатъ въ негово разпоредение, като много необходима за парирание на силнитѣ грѣки удари, а пъкъ сигурно ще закѣснѣе да стигне на време при IV армия. Това не било разрешено, а когато работитѣ вече бѣха взели много лошъ край, тогава чакъ тая дивизия, току пристигнала при IV армия, бѣ пратена форсировано при II армия, поради което не можа да стигне на време. Тѣй или иначе, случил се ударятъ флангово увлеченитѣ централно гърци и до се

повтори същото, както нѣкога на това мѣсто направи слияниятъ Иваца срещу В. Българоубица, бѣ безвъзвратно пропуснатъ.

Гърцитѣ, заели вече Бѣласица, заплашиха и лѣвия флангъ на IV армия, за която единственъ удобенъ пѣтъ за отстъпване оставаше само по долината на р. Брѣгалница, крайно недосгѣтченъ за масата ѝ отъ 130 хиляди души. Генералъ Ковачевъ побърза да отдрѣпне IV армия и прати значителна частъ отъ артилерията и обозитѣ по долината на р. Струмица, за да стигнатъ тамъ, когато гърцитѣ вече се бѣха надвесили надъ тая долина, поради което частъ отъ орждията и обозитѣ паднаха въ грѣцки рѣце.

Гръцкото маневриране, съ силни колони и съ значителна планинска артилерия, спомагаше за постепенно заемане на терена. Единствениятъ пѣтъ за отстъпване на II армия, по тѣсного Кресненско дефиле, запълненъ съ артилерията и тяжеститѣ на дветѣ армии, донесе пълно безредие, придружено често и съ паника.

Гърцитѣ завладѣха Огражденъ и Малешевска планина и отхвърлиха II армию отгѣтъкъ Крѣсненското дефиле. Положението вече стана много критическо и, още два-три дѣня, и частитѣ щѣха да бѣдатъ принудени да напуснатъ и Горна Джумая, а това щѣше вече да заплаши тѣла на IV и V армии. Едва тогава се досетиха за направената грѣшка, че не подкрѣпиха своевременно генералъ Иванова и побързаха да отдрѣпнатъ една смѣсена бригада отъ I дивизия и да я прѣтѣятъ форсировано при Горна Джумая. При това, формироваха при Самоковъ отрядъ отъ 9 дивизия, за да настѣпи въ флангъ, а на 11 дивизия на генералъ Дѣлова, която действуваше въ Разлога, заповѣдаха да удари въ тѣлъ на гърцитѣ.

Силнитѣ контра атаки на Софийци предъ Горна Джумая поправиха временно положението, обаче подковообразното грѣцко разположение, ако и постоянно нападано отъ лѣвия флангъ на IV армия, продължаваше все още да бѣде застрашително. Ефектътъ се прояви съ дѣйствиѣта на генералъ Дѣлова. Той нападна и отхвърли дѣснофланговата грѣцка колонѣ, и ядрото на грѣцкитѣ войски, по западния изходъ на Кресненското дефиле, бѣ заплъщено съ отрѣзване, поради което гърцитѣ поискаха примирие. Ако ли бѣхме прѣлвидливи да почакаме съ примирието още два дни, гърцитѣ щѣха да бѣдатъ принудени да бѣгатъ панически презъ тѣсната

Струмска клисура, а това би било голѣма победа, за да ни постави при сключването на Букурещкия миръ при по-износни условия.

Ето ей така, поради политическа непредвидливостъ и колебание, произлѣзоха редъ оперативни грешки, и, безъ да бждемъ разбити, бѣхме победени. Ние стояхме все още твърдо на местата си, а противникитѣ бѣха съвсемъ умаломощени, а гърцитѣ насмалко, даже и бити, обаче заплашванията, че ромънската армия, стигнала безъ бой до София, ще окупира столицата, ни накара да се откажемъ отъ по-нататъшна съпротива.

Спомѣнахме по-горе, че при воденето на операциитѣ въ всѣка война грешките сж неминуеми, обаче у насъ тѣ бѣха много и главно, че изхождаха отъ погрешна стратегическа идейностъ, поради което действията се изразиха само въ отразяването на следващитѣ една следъ друга неблагоприятни случайности. Нашитѣ дипломати не бѣха дорасли до ролята паднала имъ се презъ 1912—1913 г.; нашитѣ военни водачи не бѣха се изработили въ твърдото отстояване срещу домогванията: да се играе на политика чрезъ войската, да се приематъ нѣща, противни на стратегията и здравия разумъ. Последнитѣ забравяха, че не може да се шегува съ живата сила и, веднажъ излѣзла на сцената, тя трѣбва само да бие и да бие, съ пълна интензивностъ, докато наложи волята си на врага. Забравяха, че изчакването убива духа, а полумѣрките за действие всѣкога донасятъ началото на единъ прогромъ. Гафовитѣ посредствомъ военни действия сж рѣдко въ историята, а пъкъ когато не успеятъ и се повторятъ, тѣ сж вече вънъ отъ всѣкакво окачествяване. Или ще се бие по правилата на военното изкуство, или ще се откажемъ да бждемъ изпълнители на глупави и опасни предприятия. Или бързъ съ всички разполагаеми сили ударъ, или изоставяне на предполагаемата операция.

Неочакваното и безъ формално обявяване на война нападение отъ IV армия, поради неетичността си, възмути силно българското офицерство и даде претекстъ на противникитѣ да се считатъ морално прави, та да не приематъ предложеното примирие и по сжщия начинъ да нападнатъ Рилската бригада на полковникъ Митова, която, вѣрвайки въ примирieto, безпечно почиваше и, безъ да стреля, ги допусна до себе си, за да бжде прѣсната и пленена. Нерешени да появ

лимъ противника, а само колкото да го сплашимъ, ние заприличахме на она, що вади сабята, безъ да има намерение да коли, която, грабната отъ врага, му наниса силенъ ударъ !.

Но тъй или иначе станало, ний и по-нататъкъ пакъ не използвахме грешкитѣ, не извлѣкохме урокъ отъ слетѣлото ни нещастие. Ние не оценихме важното си стратегическо положение на Балканитѣ, което ни даваше преимущество — да спечелимъ голѣми изгоди въ стоянето на щрекъ и съ намѣсата ни въ Свѣтовната война само презъ последната решителна фаза на операциитѣ. Презъ последната война, ние рано се свързахме съ Четворния съюзъ, когато още изгледъ за свършека на войната нѣмаше, когато поведението на съседитѣ ни не бѣ още опредѣлено. Тѣ можаха да се почувствуватъ предизвикани и да ни поставятъ въ тежко положение съ влизането си въ войната, а пъкъ, единъ неблагоприятенъ повратъ на действията по западния фронтъ, може би нѣмаше да позволи на германцитѣ да дойдатъ да ни спасятъ. Ние се подчинихме на германския планъ за действие, който не отговаряше на идейността за намѣсата ни въ войната и, благодарение на което бѣ изпусната отъ пленъ сръбската армия. Ние се спрехме, по германско искане, у гръцката граница и изгубихме случая да биемъ и свършимъ войната още въ нейното начало. Въпрѣки доказаната у народа и армията особеностъ за действие, посредствомъ настѣпване и по-скоро край на войната чрезъ бързи удари, ние останахме цѣли три години пасивни по македонския фронтъ, за да дочакаме пълното си разложение. При очевидната опасностъ отъ погрома, поради прекалена лоялностъ къмъ съюзницитѣ, ние, при изтегляването на германскитѣ части отъ фронта и отказа да се пратятъ подкрѣпления, нѣмахме куража да сключимъ сепаративенъ миръ и да отстранимъ гибелта на отечеството. Тѣй че все пакъ недозрѣли и много недозрѣли се указахме и презъ Свѣтовната война !

ГЛАВА XVII

Една светла страница откъм морето

Тригодишното продължение на войната действително измори войскигѣ на фронта, угнети силно населението, измъчи беднитѣ и останали безъ мъжка подкрепа семейства, общо едновременно съ това, то облагодѣтелствува търговскитѣ класа, влиятелнитѣ хора и освободенитѣ отъ фронта младежи. Общата жажда за обогатяване все повече нарастваше, все по-силно убиваше благороднитѣ пориви за полза на общото дѣло, за спомагане на тежкото положение на болнитѣ и войнишки семейства. При усърдното служене на Млмона, забравяше се войната съ нейнитѣ ужаси, безъ да се забравя чрезъ нея да се трупатъ богатства; забравяха се синовнитѣ длъжности къмъ отечеството, безъ да се забравя да се използватъ случаитѣ за да се минава за горещи роголюбци и ревнители къмъ бойното дѣло, което непременно трѣбва да трае докрай. При постепенното си избавяне отъ страх да бждатъ пратени на фронта, освободенитѣ младежи станаха все повече самоувѣрени въ пжия на печалбитѣ, охонитѣ и даже въ надмѣничането предъ дошлитѣ отпускарни. Безсрамието въ туй отношение, по едно време достигна до тамъ — тѣ да се именуватъ „балами“, т. е. търпеливи глупаци.

Разбѣра се, че при подобни условия, отъ вкамененитѣ вече сърца, отъ бездушнитѣ граждани, прѣскащи значителни пари за собствено удоволствие, недосетливи или много скитни за братско отнасяне къмъ борцитѣ и за спомагане на болнитѣ имъ семейства, не можеше нищо да се очаква. Имаше много такива, които можеха да пожертвуватъ стохиляни суми, обаче, когато имъ биваше поисквано, тугакси станаха присторени нещастници и трогателно оплакваха лошата си участъ. — Тежко болния носеше на плешитѣ си сардонически надсмивуция се и язвително подиграващъ се, здравенякъ!

Ката изключение отъ това изхабяване, съставляваха гражданитѣ, българскитѣ майки и дѣщери, що, посредствомъ

разни дружества и комитети, спомагаха на нуждающитѣ се, и, като милосердни сестри и помагачки въ болницитѣ, гледаха да облекчатъ участъта на раненитѣ. Хвала и честь на истинскитѣ родолюбки! Дълбокъ поклонъ предъ примерната сърдечностъ на българската жена, предадена по атавизмъ отъ обикновеното женско милосърдие и отъ онова старо време, когато българскитѣ жени на самото бойно поле сж лѣкували раненитѣ и сж облекчавали съ грижитѣ си участъта на бойцитѣ — мъже и синове.

Презъ първата година на войната, все още съществуващѣ заинтересованостъ къмъ участъта на бедното население, за по-топло отнасяне къмъ борчичѣ на фронта, обаче тя постепенно бѣ застѣпена отъ апатия и безгрижие. Само въ нѣкои мѣста частичнитѣ прояви на милосърдие продължаваха и до последно време, и само единъ градъ, цѣлъ градъ, остана до край вѣренъ на подкрепата на нуждающитѣ се и на подобрѣнието участъта на раненитѣ борци. Това бѣ гр. Варна, високородолюбивитѣ граждани на който още презъ Балканската война, както и презъ годинитѣ 1913, 1914 и 1915 г., съсъбиране доброволни пожертвувания, бѣха издържали бѣдното градско население. Тоя рекордъ на българска благотворителностъ и милосърдие заслужава да бѣде изгннатъ и го излагаме тукъ:

Обявяването на войната съ Ромъния, на 1 септемврий 1916 година, отново раздвижило варненци. Следъ станалия митингъ и прочитането на манифеста, кмета на града поканилъ първенцитѣ къмъ още по-силна благотворителна дейностъ. Въ 4 часа сл. пладне, въ общото събрание на представителитѣ отъ гражданството, на културнитѣ дружества, духовенството и учителитѣ, следъ като е било обсъдено положението и предстоящитѣ нови грижи и усилия за издържането на войнишкитѣ сѣмейства, за облекчаване участъта на самитѣ борци, за раненитѣ, за избѣгалитѣ отъ ножа добруджанци, билъ избранъ комитетъ подъ название: *благотворителенъ комитетъ за граждански грижи*. Началото на благотворителността е било турено още въ това събрание, като се събрала сумата 46.310 лв.

Отрадно било, че тутакси изчезнали партийнитѣ недоразумения, търкания и мѣстни противоречия между гражданитѣ, и всички възприели, съ пълна готовностъ, позива за съдействие и частна пожертвувателностъ.

За по-голъма експедитивностъ въ работата, комитетъ избралъ „постоянно присъствие“ което още отъ първия денъ пристъпило къмъ реализиране на целитѣ на комитета. Въ кьсо време били събрани нови пожертвувания на сума 152,100 лв., а за да увеличи още повече средствата си, това постоянно присъствие издава ежедневенъ бюлетинъ за военнитѣ действия, отъ който се получавалъ хубавъ приходъ. Едновременно съ това, то се погрижило за уреждането на вечеринки, концерти, градски увеселения, лотарии, поставило налогъ върху плакади за осъбождаване отъ просяци (такса отъ 6—120 лв. годишно) и отъ марки върху писма, телеграми, заявления, смѣтки, пжтенишки и театрални билети, кинематографически представления, върху транзитна стока и върху всѣки пристигналъ, съ зърнени произведения, брашна и трици, вагонъ. По тоя начинъ комитетъ вече могълъ да разполага съ достатъчно суми за да развие дейността си, не само върху беднитѣ въ Варна, но и за раненитѣ войници, идящи отъ Добруджа. Умѣлия и интензивенъ трудъ на „постоянното присъствие“ не само че дало възможностъ да се открие тутакси питателенъ пунктъ по пжти за Добричъ, но още и да се пратятъ делегати въ тоя градъ за материална и морална подкрепа на раненитѣ, което турило начало и на организирането на добричкитѣ граждани по примера на варненци. На 6 септемврий била назначена специална комисия за купуване и набавяне провизии, тютюнъ, цигарени книжки, носилки, патерици и други за раненитѣ, и дейността на комитета се засилили значително. Чрезъ постоянното присъствие било уредено: а) помешение на гарата за раненитѣ, пристигащи въ лошо време; б) смѣни за дежурство отъ членовѣ на комитета при посрещане на раненитѣ; в) бюфетъ на гарата за поднасяне на пристигащитѣ ранени: хлѣбъ и сирене или кашкавалъ, тютюнъ, конякъ и чай; г) образуване на специаленъ магазинъ на събранитѣ подаръци въ натура отъ селата, както и на купенитѣ отъ тѣхъ по износни цени; д) отпускане на сухи закуски и на продукти за засилване хранага въ болницитѣ; е) поставяне специални надзиратели за чистотата и удобствата въ болницитѣ, за което били поканени за дежурство по 6 доброволки отъ най-интелегентнитѣ граждани, а сжщо и назначаване на женска прислуга въ помощъ на болничния персоналъ.

Поради голѣмия напливъ на ранени, комитетъ решили да открие собствена болница, за което свикалъ гражданско

събрание и още на самото място били записани нѣколко десетки пълни комплекта легла, отдѣлни юргани, сламеници дюшеци, мобили и пр., и събрани доста пари. За пълното стѣкмяване на болницата, тръгнали по кѣшнитѣ комисии и, вътре въ една седмица, събрали значително повече. Трогательно било: когато тия комисии сж отминавали беднитѣ семейства, обиденитѣ стопанки ги настигали и ги ввеждали въ кѣщи, и съ думитѣ: „макаръ и бедни, ние все пакъ ще помогнемъ съ каквото можемъ“. Едни подарявали креватитѣ си, други рѣзали метри отъ платното си, вадили отъ разнебитенитѣ съндѣци пишкири, кърпи и други, а трети давали пари. По тоя начинъ, безъ да похарчи нѣщо отъ капитала си, комитетата осъществилъ идеята за новата болница.

Болницата била инсталирана въ училището Св. Климентъ и на 6 ноемврий осветена тържествено отъ Н. В. Преосвещенство митрополита Симеонъ.

Презъ нея сж преминали 5647 ранени, обдържането на които ставало съ средствата на комитетата, подпомаганъ отъ пожертвуванията на гражданитѣ. Раненитѣ се ползували съ внимателно гледане отъ страна на надзирателкитѣ. На другитѣ болници въ града, комитетата постоянно спомагалъ съ допълване на недостигающитѣ провизии и често гѣти прашалъ подарѣци. За посрещане на Коледа и Нова година билъ направенъ апелъ къмъ гражданитѣ търговци, и широката рѣка на варненци отново се отворила и почнала да поднася коледнитѣ подарѣци отъ разенъ видъ и форми. Тамъ гдето постоянно присѣствие считало неудобно да моли, купувало продуктѣ, а търговцитѣ, ако и дарили вече нѣколко гѣти, не искали пари и казвали, че считатъ смѣтката изплатена. По тоя начинъ освенъ обещанитѣ отъ кѣшитѣ разни подарѣци и провизии, били събрани отъ чаршията стотици килограма свинска масъ, вино, бира и пр. . . .

И ето на „Бждния вечеръ“ и срещу „Сурваки“, се започнала луда шетня по улицитѣ, едно бързане къмъ фурнитѣ на деца, слугини и жени, носящи пълни тави съ домашни птици, съ разни сладкиши и тлъсти млинове. Почти нѣка кѣща гледала да не остане по-долу съ приноса си и непременно всичко да бжде грижливо приготвено и изпечено. Отъ блокиранитѣ фурни, върволицитѣ набързо си отивали дома и снабдени съ бинлъци, дамаджани, шишета съ вино и съ непременно бѣлъ хлѣбъ, отивали за болницитѣ, за да

блокиратъ и тѣхъ съ навалицата си и да се пробиятъ съ дъроветъ си въ помещенията . . . И тоя домакински трулъ, изразъ на високо зачитане къмъ раненитѣ герои, билъ събранъ наедно при изобилие на тави, синии, гювечи, хлѣбове, книги съ сушени фрукти и орѣхи, и съ разнovidни пълни съ питие сждове . . .

При подобна щедростъ за угощаване, било устроено и Коледно дърво и на обѣда се далъ съвсемъ празниченъ характеръ. Н. В. Преосвещенство Варненския митрополитъ Симеонъ благословилъ рождествената трапеза на раненитѣ, при което присѣдствували началника на гарнизона и членоветъ на постоянното присѣдствие. Билъ устроенъ и малъкъ концертъ при участието на ученицитѣ отъ флотското училище и на детската музикална китка. При тия общи трапези и веселия не били забравени и раненитѣ пленници руси и ромѣни, и тѣ взели участие като равноправни сътрапезници, а сждо и при раздаването на подарѣцитѣ отъ Коледното дърво. Сждото почти се повторило и на Нова година съ добавката на традиционнитѣ млинове и баници, съдържащи пари и билетчето за щастие. Въ една отъ болницитѣ присѣдствували на веселието и работящитѣ въ нея германски лѣкари и милосердни сестри, които получили за споменъ подарѣци: първитѣ по единъ чифтъ български плетени чорапи и по единъ пешкиръ, а вторитѣ — пристилки хубаво изработени съ котленски шевини.

Презъ тия праздници, комитетата не забравилъ и борцитѣ на фронта, българи и германци, и изпратилъ за офицеритѣ и войницитѣ тютюнъ, папириси и конякъ; а специално за българскитѣ подарилъ и 1100 вълнени чорапи, изработени отъ женитѣ въ Варна.

Поради мизерията и липса на здраво облекло у беднитѣ дѣцѣца, комитетата, по инициативата на Н. В. Преосвещенство Симеонъ Преславски, (комуто трѣбва да се признае голѣма заслуга по благотворителността), се заелъ да изработи обувки и, благодарение на особенитѣ грижи на постоянното присѣдствие, което купило отъ щедритѣ търговци, на ниски цени, гьонъ, кожа, клечки, гвоздей и пр. и събрало нови пожертвувания, (посредствомъ подарѣци и устроенъ концертъ) на сума 23,000 лева, били приготвени и раздадени 1200 чифта обувки. Най-интересното въ случая е било, че пожертвуванията направени отъ ученицитѣ и ученичкитѣ отъ разнитѣ училища,

на сума 7965 лева, държатъ рекордъ по-отдѣлно надъ направенитѣ отъ разнитѣ учреждения и дарители.

Комитета презъ разное време, до края на 1916 год. въ грижитѣ за раненитѣ и здрави борци е ослужилъ на 107,100 офицери и войници. съ разни видове подаръци, между които първо мѣсто заематъ папироситѣ, тютюня, коняка, пощенскитѣ карти и чорапитѣ.

Комитета презъ всичкото време се е грижелъ за засилването храната на раненитѣ, а именно: въ тритѣ клона на държавната болница, въ болницата „Св. Климентъ“ (израсла по негова инициатива), мюсюлманската болница „Шифа“, израилската болница и частната оная на г. Александъръ Василевъ. (Интересното е, че последния, горешъ патриотъ, който, като кметъ преди малко, се бѣ отказалъ отъ годишната си заплата и я подарилъ на беднитѣ, а напоследъкъ бе открилъ частна болница, подгоненъ отъ правителственитѣ като влиятеленъ опозиционеръ, бѣ третиранъ, като престъпникъ за нѣкакво отклонение отъ военната служба и тъй дълго терзанъ до деня на оправдаването му).

Заслужава да се отбележи и доброто влияние на комитета върху всички граждани, безъ разлика на положение и съсловие. Благодарение на честитѣ позиви и на публично обявяванитѣ пожертвувания, почти всички, въ това число жени, бабички и деца, се надпреварвали съ дароветѣ на раненитѣ. Щедростта въ туй отношение у нѣкои семейства достигало до тамъ, че хора, познаващи материалното имъ положение, положително твърдятъ, че никога тѣ не би си позволили да готвятъ за себе си такива ястия. Комитетътъ е указвалъ силно влияние и върху учащата се младежъ, която при разнитѣ случаи, не внесала по-малко отъ 5 л.; при това презъ празниците тя групово посещавала болницитѣ съ малки подаръци въ ржце и забавлявала раненитѣ съ декламации и хорово пѣние. Възрастнитѣ ученици сж бивали всѣкога първи съ услугата си за пренасянето на пристигналитѣ ранени. Влиянието на комитета се прострѣло и въ селата, отгдето почнали да пристигатъ подаръци въ натура, и селяни и селянки, при дохождането си въ града, да правятъ лично разни приноси на раненитѣ.

Въ своята дейность комитета, придържайки се съ математическа точность до опредѣляне на сумитѣ, провизииитѣ и материялитѣ, съвсемъ не се е стеснявалъ съ формалноститѣ

и рутиннитѣ похвати за управление, а е работилъ съ пълна свобода и съ широкъ замахъ, споредъ изникналитѣ нужди, при една бърза съобразителностъ и голѣмо устрѣдие за скоро приваждане въ изпълнения на мѣроприятията отъ страната на Постоянното присѣствие. Съмнѣваме се, че ако ли бѣха изработени правилници и строго опредѣленъ редъ за функциониране, дали още на другия день нѣмаше да стане нужда да се правятъ измѣнения и допълнение и да се сплени работата постоянно. . .

До тукъ ний изложихме въ общи черти дейността на благотворителния комитетъ за граждански грижи; сега ще споменемъ и за оная развита отъ комитета на съюзнитѣ благотворителни дружества въ сѣщия градъ. Основанъ още презъ Балканската война и спомагалъ презъ време на нуждающото се тогава отъ поддръжка гражданство, той на 20 августъ 1915 г. избралъ отъ себе си комитетъ за подпомагане на бѣднитѣ войнишки семейства и учредилъ войнишки магазинъ. Последниятъ почналъ да функционира въ края на 1915 година и да услужва на 3000 войнишки семейства. Наредъ съ ефтинитѣ цени, последнитѣ получавали и доброкачествени продукти, тъй напимѣръ: най-добрия сапунъ, имащъ пазарна цена по 5—6 лева, се продавалъ на 1.30—1.35 л.; маслинитѣ били давани по 1.50—1.75 лв., когато подюкянитѣ сж отивали по 4—5 лв. кило; една мѣрка дърва по 6 лв., когато на пазара нѣмало никакви такива, и гражданитѣ били принудени да купуватъ за гориво строителни материали по 25—30 лева мѣрката и пр.

Комитета на съюзнитѣ благотворителни дружества с приносалъ най-голѣма услуга въ началото на мобилизацията презъ 1915 г., като, до отпушането на държавнитѣ помощи, бѣ издържалъ съ даване безплатенъ хлѣбъ цели 40 дни на 3000 войнишки семейства (183,442 хлѣба) и ги снабдявалъ при загуба въ ценитѣ, съ дърва и необходими продукти, чрезъ войнишки магазинъ. Освенъ това той подарилъ за празникитѣ на войницитѣ отъ гарнизона 60,500 пакета тютюнъ, 36,900 цигари и по 500 гр. захаръ на непушачитѣ. Подпомогнатъ отъ съдействието на постоянното присѣствие, той успѣвалъ да имъ не въкога достатъчно артикули и провизии въ магазина и спосаляменно да посреща нуждитѣ, поради което войнишкитѣ семейства не търпѣли лишения, както въ другитѣ градове. Наизявсимо ефтино доставенитѣ продукти, били произвеждани покупни

срещу купони, отъ щедри дарители, по четири-петъ пжти по-скжпи цени, въ полза на приходитѣ на магазина. Ревизията произведена на тоя магазинъ отъ официални лица установила умѣлото ржководене и редовността на отчетитѣ му . . .

Като итогъ на всичко гореизложено, незасегаше хиляднитѣ, по частенъ починъ, тайни прояви на щедра благотворителность отъ богатитѣ и на скромнитѣ приноси отъ победнитѣ, ний изпълнени отъ чувство на народна гордостъ, исказваме сърадването си къмъ родолюбивитѣ варненски граждани и гражданки — дарители, и къмъ умеющитѣ и преданни дейци по организирането на похвалното дѣло. Хвала на тия достойни българи, що дадоха отличенъ примѣръ за назидание на потомство, що посѣха въ младежкитѣ сърца семената на благотворителността и милосърдието къмъ нещастнитѣ бѣдни, на онова топло участие въ сждбага на осакатенитѣ и страдащи отъ рани борци. Варна, оспорванъ до скоро като гръцки центъръ, по своето горещо родолюбие и преданность къмъ народното дѣло, се постави високо надъ другитѣ градове, въ които много малко бѣ направено по благотворителността. Столицата, тоя центъръ на покваренъ егоизъмъ и на лични интереси, гдето разни богаташи и протежега групаха пари, изостана далечъ назадъ, даже и отъ малкитѣ градчета, гдето криволѣво все пакъ приглеждаха страдающитѣ. Поклонъ на васъ, доблестни варненски граждани !

ГЛАВА XVIII

Печалния завършекъ: сключеното примирие и Ньойския договоръ.

Въ навечерието на примирието въ Солунъ (въ края на септември), българската армия, поради безразсждното уличане на сърбитъ по Овче поле и указаната тридневна съпротива на французитъ при Велесъ, се намираше вече въ срлинително по-изгодно положение отколкото войскитъ на съглашенцитъ. Вече бѣ почнала да се очертава нова линия на съпротива предъ Куманово — Страцинъ — по Калиманско поле — Царево село — по старата граница, и частитъ войска бѣха почнали да я достигатъ. II и IV армии останаха на позицията по линията Бѣласица — Стресь — Чай-азж — морето, а 70000 маса на 1 Софийска, 6 Бдинска, Сборната и 302 български дивизии отстъпваше въ редъ и при дисциплина, отъ югъ къмъ Скопие, за да стане въ флангъ на съглашенското напредване по Овче поле. И ако ли успяха да пристигнатъ и обещанитъ германски дивизии, поврата въ действията можеше да бжде най-решителенъ . . .

Обаче за нещастие подобно сгодно стратегическо положение на бойното поле не можѣ да бжде използвано. Защото клаузитъ на примирието бѣха именно насочени за да поправятъ бързо лошото съглашенско положение, като се направи незабавното отдръпване на всичкитъ наши войски въ старата българска територия, и оставането въ заложенници на военния ония, които бждатъ заварени западно отъ линията Скопие — Прилѣпъ. Поради закъснение, 1 Софийска, 6 Бдинска, Сборната и 302 дивизии сложиха на 30 септемврий оружие и останаха заложенници, и съглашенското положение окончателно се поправи. При известието за слаганieto на оружието при Скопие, командуюция генерелъ Д'Епере се изсмѣлъ и изразилъ голѣмата си радостъ съ следнитъ думи: *„ей тола ни трѣбваше мене; сега вече всичко е свършено“*. Обаче за ония по-голѣма жалостъ произлѣзоха и други още нѣщи.

Щаба на действующата армия не искал да съобщи на частитѣ клаузитѣ на примирието, касателно линията на отдръпването (нарочно е скривалѣ), поради което нѣкои отъ тѣхъ не бѣха успѣли съ време да се отдръпнатъ задъ демаркационната линия. 4 Преславска дивизия, частитѣ отъ 2 Тракийска дивизия, 1 Тунджанска и Сборната на полковникъ Цонкова бригади, намиращи се на позиции по линията Куманоово — Страцинъ, съ цель да се противопоставятъ срещу по-нататъшното вражеско напредване, бѣха принудени да сложатъ орѣжие и да отстъпятъ само съ хората си въ старата граница. Генералъ Киселовъ, поради направенитѣ му предложения отъ сърбитѣ, е искалъ два — три пѣти указания отъ щаба на действующата армия за предварително отдръпване, обаче, заповѣдъ не последвала. до като най-после се видѣлъ обкрѣженъ, а пъкъ не посмѣлъ да действува, за да не наруши примирието въ отечествена вреда, особено когато узналъ, че частитѣ му действително се намиратъ южно отъ опредѣлената демаркационна линия. По сѣщата причина (несъобщаването на клаузитѣ на примирието) една бригада отъ 9 Плѣвенска дивизия и друга отъ Планинската дивизия бѣха принудени да сложатъ орѣжие при Пехчево и па се отдръпнатъ само съ хората си въ старитѣ предѣли.

За тия инциденти при Куманово и Пехчево и до сега още натякватъ на началницитѣ на 4 Преславска и Планинската дивизии, генералитѣ Киселовъ и Сапуновъ, за неоснователността на което тукъ ще приведемъ извлечение отъ писмото на щаба на армията, като отговоръ на рапорта на генералъ Сапуновъ за искане анкета по произлѣзлото :

„Противникътъ действуваше по силата на единъ договоръ за примирие. истинското съдържание на който се криеше отъ началницитѣ на голѣмитѣ единици. По този договоръ само 3 бѣлгерски дивизии трѣбваше да останатъ въорѣжени, а останалитѣ — да складираатъ орѣжието си и го поставятъ подъ наблюдение на победителитѣ. Така че, безразлично се явява, кѣде Планинската дивизия е сложила орѣжието — въ или вънъ отъ предѣлитѣ на царството. Въ послѣствие съглашенцитѣ туриха рѣка и на складираното въ наша територия. . . Като се има предъ видъ, че Планинската дивизия блѣскаво изпълни своята задача и дългъ на бойното поле, и разорѣжаването ѣ стана следъ катастрофата, за която тя не носи никаква отговорностъ ; че следъ примирието и

прекрътяването на военните действия, оржжието въ ржцетъ на победения губи своята сила и се обръща въ непотрѣбна вещь; че съ него или безъ него съдбата на България нѣмаше съ нищо да се измѣни, — щаба на армията ви моли, г-нъ генералъ, да турите точка на този въпросъ, да се успокоите, като заличите у васъ мисълта, че носите каквато и да е отговорност за това обеоржжаване и да заживѣете съ онази на войнъ и на началникъ, изпълнилъ до край своя дългъ къмъ родината си“,

И наистина, нашето злощастие не се свърши само съ обезоржжаването на тия дивизии. Споредъ сключеното примирие, само три български дивизии, които щѣха да спомогнатъ на по-нататъшните действия на съглашенците (срещу Цариградъ и на северъ) останаха въоръжени, а всички други складаираха оржжието си въ долинага на р. Струма, подъ наблюдението на побѣдителитъ, докато то бжде окончателно отнето, споредъ мирния договоръ. . . .

Помощта, която трѣбваше да окаже България на съглашенците, съ участието на две наши дивизии въ похода срещу Цариградъ, подхранваше надеждата за шансове на сносенъ миренъ договоръ, като къмъ нови съюзници. Но и тая надежда скоро изчезна; гръцкитъ интриги за да не се допуснатъ българскитъ части да опериратъ въ южна Тракия и прибързаното сключване на примирие отъ турцитъ, пакъ оставиха България въ положението на чисто побѣдена страна. . . .

Царь Фердинандъ трѣбваше вече да слезе отъ Престола и да напусне съ целото си семейство България. За новъ държавенъ глава, за царъ на българитъ, бѣ провъзгласенъ синъ му, князь Борисъ Търновски, който встѣпи на Престола на 3 октомврий подъ името Борисъ III.

Частитъ, вече разоржжени, се завърнаха мирно по гарнизонитъ и настѣпи известно спокойствие въ страната, още повече че тяжеститъ отъ поражението не бѣха починали да се проявяватъ и изобщо съглашенците се държаха дѣсно коректно: не се вмисваха въ вътрешното управление, не обналагаха въ проявитъ на обществения животъ. Настана миръ, обаче повече приличенъ на едно безсилно спотайване поради духовно падание, при разочарование въ националнитъ идеали, при пълна апатичностъ къмъ всичко онова, що стои вънъ отъ кръга на домашнитъ интереси и потребности, и

Негово Величество Царя на Българитѣ

Престолонаследникъ тогава, Който не позна младини и почивка, Който всѣкога бѣ готовъ да отиде при борцитѣ на фронта, Който живѣ съ българскитѣ радости и страда тежко при нещастieto ни; Комуто се падна тежкий жребий да зацарува при ужасното падение на държавата. Богъ да му помага за да въздигне Отечеството на първата му висота!

при силно озлобяване срещу интелигенцията и военните, счигани единствени виновници за тригодишни страдания и за отечествения погромъ.

И тъкмо при подобно опасно психологическо настроение въ обществото, появи се нуждата дѣсничаритѣ да се очистятъ отъ всѣкаква прикосновенностъ къмъ погрома и да привлечатъ подъ сѣдебна отговорностъ кабинета на д-ръ Радославовъ, като главенъ виновникъ за катастрофата. Тая стратегма донѣкѣде успѣ, обаче тя още повече засили обвиненията на лѣвичаритѣ за виновността и на останалитѣ буржуазни партии, взели участие въ управлението. Тя собствено най-много помогна на земледѣлскитѣ лидери за да се организиратъ още по-здраво по селата за борба срещу цѣлия буржуазенъ строй и за по-скоро ставане начело на властта.

Нашитѣ делегати заминаха за Франция за подписване на мирния договоръ, съпроводени отъ общитѣ български надежди за снисходително отнасяне отъ победителитѣ къмъ победена България. При всичко, че, тамъ въ Ниой, делегатитѣ ни бѣха изолирани отъ цѣлия свѣтъ, едва ли не като арестувани, нашата преса, особено официалната, все пакъ не престана да подхранва надеждитѣ за благоприятно завършване на преговоритѣ. Обаче, за пълна изненада излезе, че съвсемъ не за преговори бѣше извикана делегацията ни, а само да ѝ се вржчи официалния актъ на единъ ужасенъ договоръ. Нашитѣ делегати бѣха прекалено скромни, даже до изказване на покорна молба за снизхождение къмъ българския народъ, обаче победителитѣ отговориха съ сардоническа усмивка и останаха неумолими на предварителното си решение за смазването на България, като ѝ отнемаха територията по линията: Бѣлоградчикъ—Драгомаиъ по р. Струма до гръцката граница; натварваха я съ милиардни репарационни дългове; разпуснаха постоянната ѝ армия и ѝ отнемаха почти всичкото въоръжение. . . Една само привидна отстъпка бѣ допусната: *правото да се направятъ въ известенъ срокъ възражения отъ българска страна.*

Следъ примирието, новото правителство бѣ съставено отъ демократи и народняци (съ по единъ радикалъ и земледѣлецъ) и то отмѣни установилото се отъ 40 години правило: *военния министръ да бѣде непременно военно лице* и го замѣниха съ цивиленъ членъ отъ кабинета. Тая грешка бѣ първата най-голяма грешка, и то именно, когато армията

имаше извънредна нужда отъ сведущъ по военното дѣло и израстналъ отъ средата ѝ началникъ, която грешка не престана да влияе пагубно презъ останалото време, особено презъ онова на земледѣлската управа, която искаше да направи армията свой партиенъ органъ.

Следъ като войскитѣ ни, преди да бѣ сключенъ Ньонскія договоръ, бѣха изтикани отъ Добруджа и ромнитѣ я заеха, изненаданитѣ демократи, за да не понесатъ отговорностъ предъ народа за подобна неправда, напуснаха властятъ и народняцитѣ повикаха за сътрудници членоветѣ на силната вече земледѣлческа партия, съ което А. Стамболийски съ другаритѣ си, влѣзе въ състава на новия кабинетъ.

Въ края на 1919 година бѣха произведени избори за народни представители и силната земледѣлска партия спечели болшинство. Народняцитѣ трѣбваше да напустнатъ властятъ, та да се образува хомогененъ земледѣлски кабинетъ начело съ А. Стамболийски. Тая промѣна въ управлението се указа належаща поради силното общо незадоволство отъ тежкия договоръ и дошла тъкмо на време, за да тури край на голѣмата бела отъ желѣзничарската стачка, обаче тя излѣзе много скъпа на отечеството.

Поради изтичане на срока за връщането на българскитѣ възражения, нашата делегация, начело съ министръ-председателя Стамболийски, замина за Парижъ, обаче неуспѣ да се добие до отстъпки по точкитѣ на договора. България трѣбваше вече да предаде оржжието си, да разпусне постоянната си армия, да приеме доброволческата система, да имали значително военнитѣ си сили, да обреже на $\frac{3}{4}$ военната си организация и въобще да стане съвсемъ слаба за отбрана. Тя трѣбваше да поеме изплашането на сгромни репарационни дѣлгове; да повърне въ натура всичко признато за отнесено отъ завладѣнитѣ земи и пр., а най-гласното — да се откаже отъ роднитѣ Македонски и Добруджански земи и отъ оная частъ отъ Цариградъ около Трапезица, Босилеградъ, която ѝ бѣ отнета:

Ньонскія договоръ, съ безмилостната си тежестъ, гонеше да разсипе окончателно отечеството, да постави въ немощна и неспособна за самозащита и самозащита, обаче той не бѣ в състояние да смаже духовно българина, упованието въ собственитѣ му мишци, вѣрата му за надделяване на злото съ трупа и търпение, и съ спокойно изчакване на идни светли дни. Така бѣ,

обаче това което не можа да направи жестокия договор, ний го направихме самитѣ отъ вжтрѣ, съ крайнитѣ домогвания за поемане на властѣта, въ случая, отъ лидеритѣ на земледѣлската партия.

Земледѣлския кабинетъ дошелъ на управлението въ името на народовластието, но подалъ се постепенно на алчността за продължително оставане на властъ, посредствомъ онищожаване на буржуазнитѣ си противници, почна да разширява програмната си дѣйностъ до степенъ да въздигне въ система на управлението селската диктатура. Той издаде редъ закони, целящи разсипването на заможната класа. Той почна преследвание на спекулантитѣ и злоупотребителитѣ прѣзъ войната, по чл. 4, приспособяването на който засегна само ония, които се искаха. Твърде целесъобразно той отне земята отъ по-крупнитѣ владетели, обаче произлязоха голѣми несправедливости при раздаването ѝ на нуждающитѣ се.

Следъ осжждането кабинета на д-ръ Радославовъ, той посегна и на другитѣ буржуазни кабинети презъ 1912, 1913 и 1918 год., като имъ устрои нечуванъ скандалъ въ Търново, гдѣто бѣха рѣзани бради, въздигнати дараджийници и насмалко не стана хвърлянето на нещастницитѣ въ Янтра.

Държавния съдъ, макаръ и противоконституционенъ и съставенъ при съдебни заседатели земледѣлци, не намѣри користна цѣль въ дѣйствиата на либералния кабинетъ (освенъ за двама министри), обаче все пакъ ги осжди като виновници за катастрофата, което ясно сочеше участѣта на кабинетитѣ Гешевъ, Даневъ, Малиновъ — Костурковъ, за вината на които бѣ поискано народа да се произнесе съ своеобразенъ референдумъ (?!).

Невѣрваща въ офицеритѣ и войската, земледѣлската управа организира нѣкаква оранжева гвардия за собствена охрана. За да смаже градоветѣ, тя дебнеше момента, за да вдигне на кракъ устроенитѣ по селата бойни ядра и да ги тласне за сѣчь и грабежъ върху мирнитѣ граждани.

Тя не се задоволи само съ вътрешното разнебитване на държавата, но се опита и да скжса вѣковнитѣ връзки съ роднитѣ земи. Тя поиска да въздигне прѣдателството презъ войната въ култъ, като построи паметникъ на предателитѣ.

И когато България висеше надъ бездната и вече по градоветѣ се очаквахъ кървави Стокхолмски бани и Сици-

лийски вечеринки, доблестното българско войнство, запалено от високо родолюбие, реши да тури край на ужасния режим, и на 9 юни свободата отново сгръб надъ отечеството..

Да се постигне нѣщо е досѣ трудно, обаче да се закрепят изискватъ се извъннѣрни усилия. Воененъ принципъ е: следъ завладѣването на неприятелската позиция, да се взематъ гутакси пълни мѣрки срещу възможенъ повратенъ ударъ. Наполеонъ отъ нищо друго не се боялъ, колкото отъ изпусканото на благоприятния моментъ; а пъкъ народната поговорка казва: „кови желѣзото, докато е топло“. Потресаното впечатление отъ единъ неочакванъ ударъ, използвано своевременно, всѣкога донася решителни последици за целата акция, когато пъкъ забавата само дава време на противника да се опомни и пригответи. Гръмотевичниятъ 9 юний разби, прѣсна и зашемети противникитѣ, обаче не ги повали окончателно. Изгубенитѣ за партийни преговори месеци имъ дадоха възможностъ да се съвзематъ и да почнатъ да се готвятъ за нова борба. Тѣй че, опасността още съществуваше, и можеше да вземе голѣмъ размѣръ, ако ли въ постигнатия „Демократическия сговоръ“ не завладѣеше съгласие и искрено единство, ако ли и тоя пътъ вземеха преднина хитруванията, разнитѣ домогвания за натѣкмявания на своитѣ и зложелението да се работи съ огледъ за по-скоро поемане властта отъ нѣкоя съ стара фирма партия. Тогава неминуемо бихме пропаднали, щѣше да се трѣгне пакъ по-отѣпкания по-рано пътъ на партийни ежби, до ново изхабяване, за да се поеме повторно властта отъ земледѣлцитѣ. . .

И уви, бѣдата бѣ скоро забравена: великата опасностъ която до скоро преживѣ отечеството, остана на заденъ планъ и, следъ преговоритѣ за сливане подъ общо знаме или само за федериране, се започнаха други преговори и участието на партиитѣ въ управителнитѣ тѣла на Сговоръ. А противника не спеше и вече искаше да използва несговоритѣ въ Демократическия сговоръ. Комуниститѣ, въ съдружие съ дружбашитѣ, вдигнаха знамето на бунта въ страната и малко остана да успеятъ въ северо-западнитѣ крайнини, ако ли и тоя пътъ доблестната ни войска, спомогната и отъ запасното войнство, не бѣ се отговала на отечествения позивъ и не бѣ предприела смѣли действия срещу възстанникитѣ. България бѣ спасена отъ междоусобицата и отъ външно вмешателство.

Днесъ въ страната владѣе миръ и тя разполага съ законодателна власть, Народно Събрание, — следователно надеждата за пълно закрепяване, вътрешно и външно, е вече пълна. Дай Боже само съгласие и общность въ усилията на управниците, една още по-пълна сплотеностъ въ Демократическия сговоръ и стѣпкването на партийнитѣ и часни домогвания за изпслзуване на властта.

Който има уши нека чуе; който има разсѣдѣкъ нека разбере; комуто сърцето тупа съ български пулсъ нека схване, че гробокопатели на отечеството сж всички ония, що въ общото дѣло даватъ преднина на партийнитѣ интереси, на личнитѣ амбиции за голѣмство!

Заклучителна глава.

Мислимъ, че изложеното до тукъ, ако не напълно, все пакъ достатъчно обрисова тъжната картина съ причинитѣ и обстоятелствата, които съвокупно донесоха печалния ни извършекъ въ Свѣтовната война. Ние се помъчихме да покажемъ, че катастрофата е права последица: а) отъ политически грѣшки, повлѣкли и голѣми стратегически грѣшки, които изпуснаха сръбската армия отъ плѣнъ и наложили спирането ни у гръцка граница; б) отъ двойствеността въ командуването, което внесе неразбранщина и пълна неприязненостъ въ отношенията на дветѣ страни; в) отъ узурпираното право: германското главно командуване да налага решенията си, повечето пжти егоистични, на българското главно командуване, и слабото реагиране отъ последното; г) отъ пълната наша неподготвеностъ въ бойно-материално, дсмакинско, проповолствено и политическо отношения, съвокупността на които ни постави въ пълна зависимостъ отъ германското командуване; д) отъ лошитѣ вътрешни условия поради слабо администриране, неумело и порочно използване средствата на страната, и манкиране съ духовната страна на дѣлото, която налагаше съгласуване на духовнитѣ и физически усилия, пълно единомислие и преганностъ отъ властующи и невластующи, отъ граждани и селяни, за успѣха на дѣлото; едно забравяне на разпори и недоразумѣния, и опитна ржка за ржка къмъ щастливъ изходъ отъ войната, веднажъ бѣхме влезли въ нея.

Войната въ 1912 г. срещу турцитѣ, даже и она въ 1913 год. срещу съюзниците, бѣха ни направили доста само-надеяни, за да отидемъ все пакъ тъй неготови въ бой и презъ Свѣтовната война, да воюваме и тоя пжтъ само въ урата и съ силата на мишцитѣ на зарзавото българско самъ-шество. Народи бѣха станали срещу народи и, при очевидната продължителностъ на борбата, която щѣше да наложатъ милиардни разходи, извънредни технически средства и огромни запаси за обдържането на армията и населението, ний, ржа

полагайки съ много малко, да не кажемъ съ нищо, влѣзохме въ войната и се поставихме въ безизходно положение, нито насамъ, нито нататакъ. И трѣбваше да очакваме благосклонното подаяние отъ силния съюзникъ, като поставимъ интереситѣ си въ пълна зависимостъ отъ съображенията на тоя съюзникъ, та да пренасяме тригодишнитѣ незгоди на отбраната, наложена поради своеобразното му разбиране на собственитѣ си интереси.

Началникъ на славната ни конница Генералъ Колевъ,

на смѣлитѣ действия на когото се дължи
половината отъ успѣха въ Добруджа.

И подъ мощния импулсъ на вродения у насъ устремъ за нападъ и разполагайки съ нишожни средства, ний марширахме самоувѣрено на западъ и на югъ, побеждавахме и мрѣхме съзнателно тамъ, докато най-послѣ, въ угода на съюзника, трѣбваше да се спремъ двѣ и половина години да гладуваме, да се окъсаме и обосѣмъ, като скитницитѣ на Коптското племе. . .

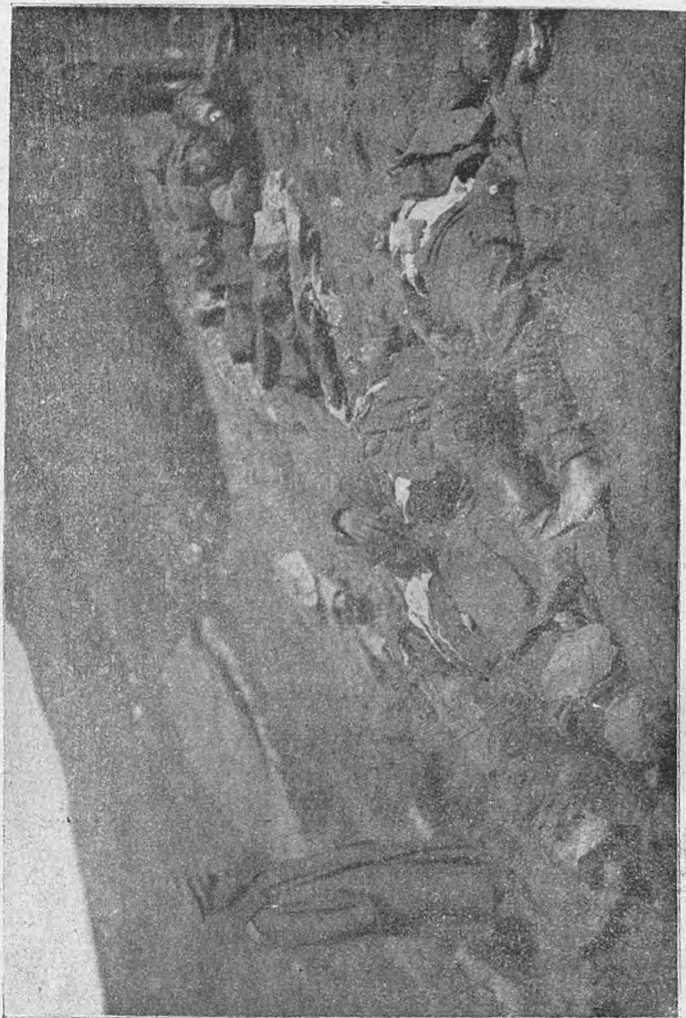
Ние марширахме и съкрушително бихме и на северъ; ние съ малки сили се понесохме повторно и къмъ гръцката граница (1 армия), гдето, обливани съ гранатенъ и миненъ валежъ, отъ превъзходнитѣ неприятелски машини, цѣли четири месеца издържахме съгласенскитѣ напори. Тутраканската модерно въоръжена крепостъ ще съставлява на вѣчни времена високи изразъ на българския нападателенъ устремъ, на чуденъ, откритъ пристѣпъ, при който, само съ десетъ старъ образци, тежки топове, при развѣти знамена и съ непрекъснато търчане, вътре въ 3—4 часа бѣ поваленъ фортовия поясъ. Сарсанларъ ще остане златенъ атестатъ за мощенъ контрударъ върху значително по-силенъ противникъ. Кочмаръ ще пребже за всѣкога славна арена на вихровата атака на нашата конница върху цѣла вражеска бригада. И така напъткъ се редятъ: първитѣ боеве при Дойранъ, Еникьой, по Мжгленско, въ завоя на Черна, по Червената стена и англо-гръцкото поражение по в. Джбъ, които всички сочатъ на голѣмата българска жилавостъ, на продължителната издръжливостъ, цѣли 2¹/₂ год., срещу силнитѣ неприятелски напори, подъ ужасния барабаненъ огъня, а даже и при стрелба съ задушливи газове. А Каймакачланъ (Борисовъ връхъ)? той шръкналъ възъ-Богъ 2300 м. Мжгленски великанъ, тоя нощъ Шипченски Св. Никола, свидетелъ на чудна българска упоритостъ подъ 15-дневенъ плисъкъ на бомбовия и миненъ огънь? Нима, съ произлѣзлото по него, той саминъ не представлява великъ паметникъ на цѣла епопея? . . .

„При спомена за тебѣ, азъ цѣлъ треперя. Презъ облаци кръвъ и димъ, и днеска още виждамъ по тебѣ, блуждающа и плаха, сѣнката на Магдалина, на българската майна сѣнката виждамъ и до нея сѣнката на българския полкъ. Цѣлъ треперя при спомена за тебѣ, Каймакчаланъ, — свещена българска Голгота, . . по-силна отъ библейската Голгота! . . И вечеръ, щомъ месецъ изгрѣе и сутринята щомъ разлѣ мекитѣ си дипли, по самия връхъ Каймакчаланъ се долавя неговата сѣнка — сѣнката на българския войтъ, на мрътва стража застаналъ тамъ. Спокоенъ и гордъ, вѣнчани му се губи нѣкъде на северъ, къмъ Прилѣпъ и Билуни. И чака. . . чака насъ, живата стража на нашата родина, да спасимъ отъ поругания свещената паметъ на нашитѣ герои, останали тамъ. . . на нашата Голгота!“

„Каймакчаланъ бушува. Два отчаяни врага сж се направили тамъ да се удавятъ въ собствената си кръвъ.

Каймакчаланъ гори. Гжсти неприятелски маси, сърби, французи, гърци и арнаути, настѣпватъ бѣсно. Защитниците, 11 Сливенски полкъ и по едни дружина отъ 43, 46 и 56 полкове се топятъ — всѣка минуга хвъркатъ въ въздуха човѣшки тѣла, изтрѣгнати изъ окопитѣ 'огъ бѣсната артилерийска и

Страхотигитѣ въ единъ жгълъ задъ самия връхъ Каймакчаланъ

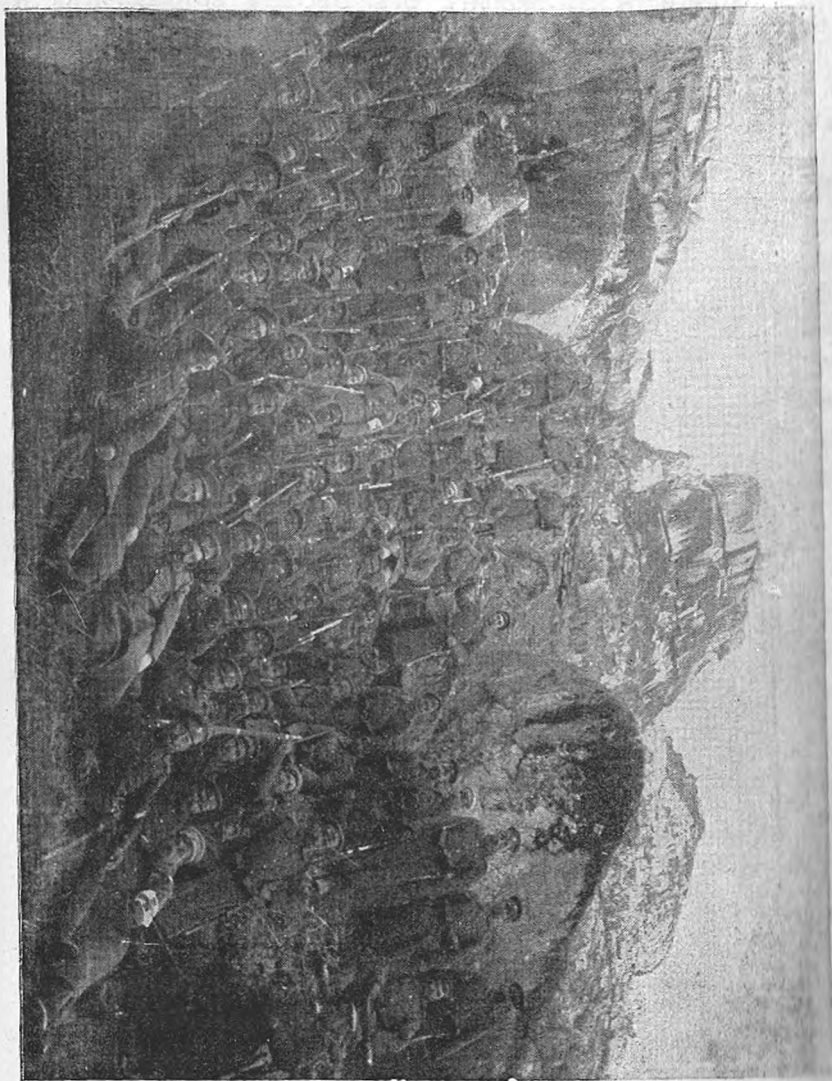

Жертвитѣ следъ една минна атака.

минна стрелба. Повечето сж избити и разпокъсани; мнозина сж полудѣли; други глухонѣми и като сѣнки се движатъ надъ окопитѣ, безъ цель и смисълъ. Тукъ-тамъ само се чува наша пушка: въ една рота сж останали десетина, а въ друга само петъ.

„Врагътъ приижда. Артилерията ни окончателно е сподавена; пушките или замързнали отъ студа или затикнати отъ силната стрелба или пъкъ сж безъ хора. Каймакчаланъ вече агонизира и още малко ще бжде въ сръбски ржцѣ. Ето

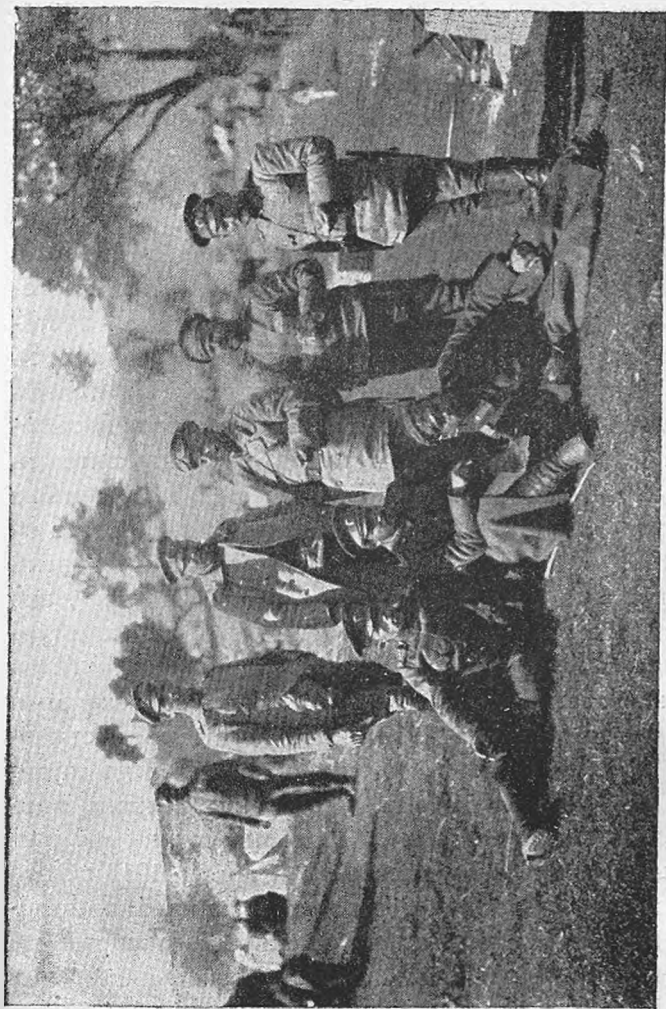
Остагьцѣтъ на една Сливенски рота при напускането на Каймакчаланъ.

първите имъ редове минаватъ първата телена мрежа. „Идате!“ извика нѣкой и става чудо. Ранени и засипани войници, агонизиращи, за моментъ се подигатъ, докопватъ пушките и стрѣлятъ съ последни сили. . . докато изтреператъ за послѣ-

денъ път и изпъхнатъ. Врагътъ отново е повърнатъ назадъ и прикованъ къмъ земята.

„Десетъ деня следъ това Каймакчаланъ бѣ все още нашъ. Цели десетъ деня още живѣ Каймакчаланъ. Цели десетъ деня

Началството на Каймакчаланъ: Полковникъ Богдановъ (последния общъ началникъ). Полковникъ Поповъ А. (командиръ на I Балканска бригада). Полковникъ Христовъ (командиръ на 11 Сливенски полкъ). Майоръ Кирпиковъ (начал. щаба на бригадата). Капитанъ Сребровъ, Поручикътъ Любска-новъ, Никифоровъ, Пухтаровъ.

още мъртавцитѣ браняха съ духа си нашата Голгота. И умре крепостята на десетия день, следъ като у нея всичко бѣ вече мъртво!“

Горнитѣ редовце, написани тѣй жаровно при възпѣването на Каймакчаланъ (въ списанието: *Ученическа мисълъ*), отъ неизвестенъ участникъ въ борбата по Мъгленско, подъ

псевдонимъ „Валентинъ“, сж предостатъчни да обезсмъртитъ славната гробница на хиляди легнали тамъ неустрашимо български юнаци!

А не бѣ само тоя Каймакчиланъ, а десетки други са броятъ презъ последнитѣ войни; десетки други стремителни Шейновски атаки се насчитатъ по полетата въ Добруджа и Южна Тракия; освенъ Тутраканъ имаме още и Одринъ; освенъ Булаиръ — тригодишна отбрана и постоянно излагане подъ артилерийски и миненъ огънь по Македонския фронтъ.

Известно е, че моралния елементъ играе първенствующа роль въ войната. Бойния жаръ и стрѣвния тласъкъ за скончване съ врага съставляватъ непреодолима сила за вражеско повалияване. Гранати, бомби, мини и пушечния и картеченъ дѣждъ се броятъ съ тая духовна сила, която, постилайки терена съ жертви, все пакъ успева да наддѣлѣе съ остатъка отъ енергията си. Както въ старо време, тъй и следъ освобождението, ний всѣкога печелехме, щомъ воювахме съобразно силата на вътрешната подбуда за нападъ, която съ вѣкове се е изразявала въ движения напредъ, въ устремъ за непременно повалияване на враговетѣ. Така бѣ въ първата ни война въ 1885 г., когато дружинитѣ, съ³ форсирания маршъ отъ турската граница, довтасаха при Сливница и, още за първи пътъ въ бой, още съ пристигането си, се втурнаха за нападъ върху атакующитѣ сѣрби, принудиха ги да бѣгатъ и окончателно ги поразиха при Пиротъ. Така бѣ и презъ Балканската война въ 1912/13 г., когато съ настѣпвателни боеве гонихме турцитѣ и щѣхме окончателно да ги повалимъ, ако не бѣха колебанията и спиранията, които им дадоха възможность да се уредятъ на задни позиции. И разбира се, че щѣхме да биемъ враговетѣ и презъ 1913 г., ако всичкитѣ ни армии трѣгняха за общъ нападъ, а не бѣха изправени постепенно, една следъ друга, въ бой. Така щеше да бже и презъ Свѣтовната война, ако операцията на югъ въ 1915 г. не бѣ спрѣна у гръцката граница, съ което бѣ изпуснатъ случая да се подеме урагана, подобенъ на оня въ Добруджа, презъ 1916 г.

Както огъня, за да гори, има нужда отъ постоянно подклаждане, тъй и нападателния духъ има потребностъ отъ подгрѣване—посредствомъ интензивно отиване напредъ, което да донася възможно по-скори резултати. Всѣкаква заблуда

постепенно намалява бойния жаръ, а бездействието, особено подъ огъня, убива духътъ, поражда разколебание въ идейността на войната и спомага за израстване на отрицателни качества у борците, — тъкмо както и стана при 2 годишното ни пасивно стояне на южния фронтъ. Следователно налагаше се да се отива въ темпъ съ народния темпераментъ, искащъ постоянна интензивностъ въ действията, непрестанни напади до окончателното поваляване на вразитѣ. Сангвиника българинъ не може да чака; той трѣбва да отива, колкото по-бързо толкова по-добре; да бие и да бие, и по-скоро да свърши войната; иначе той е загубенъ. Така е било въ старо време, така трѣбваше да бже и сега, обаче ний направихме тъкмо обратното. Не само че отидохме противъ тая доказана съ вѣкове българска характерна особеностъ, но се подчинихме и на егоистичнитѣ съображения на съюзника за двегодишно бездействие на македонския фронтъ. Безъ да бѣхме гарантирани съ продоволствие и въобще за обдържане на войските, ний заседнахме задълго въ окопитѣ и трѣбаше да гладуваме, да се окъсаме и обосѣемъ. Постоянно изложени подъ огъня на превъзходнитѣ по число и качества машини (летателни и хвърчащи) ежедневно трѣбваше да даваме жертви, и, макаръ че успѣвахме да отразяваме неприятелскитѣ удари, отъ день на день все повече бивахме угнетени отъ чувството на морално саморазбиване, отъ невъзможността да туримъ край на изтезанията съ една офансива, поради нежеланието на съюзника. Топовѣтѣ, гранатохвъргачкитѣ и минохвъргачкитѣ бѣха малко; гранатитѣ и бомбитѣ въ ограничено количество; неприятелскитѣ въздушни ескадри доминираха на бойното поле; германскитѣ чести постепенно си отиваха отъ македонския фронтъ; и у насъ все повече се загнездяше съмнението за щастливия завършекъ на войната.

Победенъ е всѣкога онзи, който предварително се чувствува победенъ; който при духовното си отпускане не вѣрва вече въ силата на вътрешния си миръ, въ здравината на мускулитѣ на якото си естество, а се надѣва на снисходителността на противника. Лошиятъ край се виждаше вече добре; духовното разслабване на нашитѣ части бѣ всеизвестно, а пъкъ съглашенската надменностъ, вече правеше невъзможно сключването на износно примирие, следователно оставаше само едно: да се разсѣеше надеждата хубавитѣ отъ 14-тѣ точки на Уилсона, да се подготвимъ да посрещнемъ достой-

но удара на противника и съ победа да му наложимъ желаното отъ насъ примирие, или ако паднемъ, поне да паднемъ съ честъ. Свѣта длъжностъ бѣ на нашето военачалство да употреби най-крайни усилия за да се подигне духътъ, да се подтегнатъ частитѣ и да се настроятъ да биятъ противника, като единственъ начинъ, за да се тури край на войната съ сключване на сепаративенъ миръ. Застанало на подобно становище, то трѣбваше тутакси да свика подчиненитѣ началници (както правеше при посрещането на височайши гости), па ако трѣбваше и само да хукне по фронта, за да ги запознае съ съ решеното, да ги доведе до положение — съзнателно да възприематъ спасителното решение или категорически да имъ го наложи подъ страхъ на най-тежко наказание. На германцитѣ трѣбваше да се каже две и две четри: пълно подчинение на заповѣдта на българското главно командуване. . . Кой български военнoначалникъ би посмѣлъ да се противопостави на подобна категорическа заповѣдь или кой би се отнесалъ незаинтересовано къмъ привекдането ѝ въ изпълнение? Разбира се, че, подъ страха на страшната отговорностъ, никой, а всички биха се заели добросъвестно да подготвятъ морално и материално заповѣданото, да бждатъ готови съ часитѣ си за достойно посрещане на врага, даже и при рискъ да не се спечели победа. Въ опасния моментъ мждруванията сж нищо освенъ колебания; решителността да се бие или загине съставлява най-големия шансъ за победа.

Това за жалостъ не стана и военачалството се задоволи съ пасивно оставяне подъ волята на противника. Главното ни командуване, разполагаше съ нишкитѣ за духовно раздвижване на фронта, просто ги остави непобутнати, съ което предъ голѣмата опасностъ, то се примири съ собствената си слабостъ, съ слабото духовно състояние на частитѣ. . . Наистина, три четвърти отъ войскитѣ, въ очакването на неприятелската офансива, сами се бѣха подигнали духомъ, обаче само толкова, колкото да стоятъ твърдо на позицитѣ, а ако ли тѣ бѣха предварително подготвени за единъ ударъ, тѣ щѣха да бждатъ въ състояние при първи, безразлично откъде, заповѣдь да предприематъ решителни действия, които да донесатъ едно изгодно примирие. Германското началство трѣбваше да се застави да действа или пъкъ тутакси да се отстрани, защото когато всичко се поставя на карта, комплиментитѣ и церемониитѣ сж излишни.

Главното командване не се сети да подготви, нито пъкъ въ последния моментъ да заповѣда ударъ. Оправданието, че не сме разполагали съ достатъчно войски, даже да се отбраняваме, а колко повече да произведемъ ударъ, не издържатъ критика, понеже при подобни условия съществува начинъ за борене: маневрирането за предварително съсредоточване на сили срещу заплашената посока, или, презъ време на боя — съ подкрепяване или съ флангови действия отъ съседнитъ участъци. Въ нѣдвечерието на пробива, разполагаше се съ резервъ около 15 дружини, който, вмѣсто да се държи прѣснато, трѣбваше да се съсредоточи централно въ долината на р. Вардаръ. Съглашенитъ на 15, 16 и 17 септември почти бездействуваха срещу 4 Преславска и 302 дивизии, обаче тия части бѣха оставени зрители на вражеския успѣхъ въ Мориховско.

Сжщо тъй и оправданията, че нищо не е можало да помогне за поправяне на положението следъ пробива, понеже изпратенитъ подкрепления са прѣскали и бѣгали, не служатъ освенъ да изтъкнатъ още повече прѣварителното бездействие на висшето началство, което, длъжно бѣ, съ извънредно строги мѣрки, да подигне духовното състояние на частитъ, да уреди действията съ резервитъ, та да не се прашатъ по пакети, а да бждатъ подъ фактическо общо командване, което предварително да може да изработи съображенията си и плана за действия. Отъ тамъ взетъ полкъ, отъ тамъ батарея, безъ уредено продоволствие и подвозване на бойни припаси, и при движение по разни пътища, не може да донесе освенъ прѣскане и безредие.

Да, имаше се възможность, при очевидността на извънредния неприятелски ударъ, да се взематъ извънредни мѣрки за неговото посрещане. Преди всичко, трѣбваше да се даде на всички да разбератъ, началници и подчинени, че щастливото излизане отъ войната всецѣло зависи отъ успѣшното отхвърлюване на неприятелската офансива, та и последния войникъ, българския войникъ, който е тъй много схватливъ, като прецѣни предстоящата изгода, да порастне въ очитъ си, да пригърне тоя начинъ на спасение и да се отдаде всецѣло на идеята за победа. Лошото по-раншно настроение, озлобяването и зложеланието щѣха да бждатъ застъпени съ решението да се бие врагътъ. Съ ония тамъ въ планината, ако тѣ продължаваха да не се подаватъ на

обновяване, трѣбваше да се отиде до край, даже до нпкп-
зание на нѣкои началници.

Да, много можеше да се направи, обаче необходим бѣ
глава съ ясна представа за голѣмата опасностъ, способна ли
подготви смели действия, да вземе най-крайни мѣрки за за-
силването на дисциплината и подигането на бойния духъ, у
частитѣ, да постави всѣкого на поста — като отговор-
никъ за морала у подчиненитѣ, и най-последно — единъ строго
установенъ начинъ за действие срещу предстоящия ударъ.
Щѣше да стане може би нужда да бждатъ застреляни нѣкои
слабодейници, обаче подема щѣше да бжде неминусетъ
и отечеството нѣмаше тъй зле да пострада. Потребна
бѣ инстанция, която да поеме отговорността и да отиде до
край, а такава за жалостъ липсваше. И смѣло заявяваме, че
българския войникъ, който естествено е склоненъ на послу-
шане, бѣ доведенъ въ нѣкои части до падане само поради
началническото нерадение, поради собствено падане на
цѣла серия началници, и, ако ли подобни командири бина-
ха преследвани за бездействие, частитѣ имъ щѣха да се
изправятъ въ непродължително време. Защото съвсемъ не е
игранка да се застреля командира на ротата, която се е бу-
тувала; защото ужасно силно влияе разжалването на командира
на дружината за нарочито бездействие. Даже единственъ
подобенъ примеръ щѣше да предизвика мораленъ потресъ у
войниците, за да не излагатъ своитѣ началници и сами да
избѣгватъ престѣпността, а пъкъ самитѣ началници щѣха да
почнатъ да действуватъ най-решително при проява на не-
подчинение и бунтъ. . .

Изречението: *спазването на рибата зависи отъ качест-
вото на солта* особено се потвърди при командуването на ча-
ститѣ презъ Свѣтовната война. Гдето солта бѣ здрава, осо-
ляването противостоеше на зловреднитѣ влияния; гдето
началството бѣ на мѣстото си, подчиненитѣ, и при най-лошитѣ
условия на обдѣржане, на продължителността на войната,
на покварата въ тилтъ и на разочарованието въ съюзницитѣ,
никога не стигнаха до положение да престѣпватъ дългътъ си,
да излѣзатъ отъ началническо подчинение. И ако главното по-
заправило умѣеше предварително да разпорежда, можехме да
бждемъ изненадани при пробива отъ мощната прсыва на па-
даателенъ устремъ отъ частитѣ на 1 Софийска, 6 Бдинска,
Сборна, 4 Прѣславска, Планинска, 9 Плѣвенска, 11 Македонска

ска, 7 Рилска, 8 Тунджанска и 10 Бѣломорска дивизии, и отъ конницата, които разбрали голѣмата опасностъ, сами се бѣха вече достатъчно подтегнали.

Знаемъ, че горнитѣ редове нѣма да се понаврятъ на многобройнитѣ алтруисти, обаче за това именно ний ги подчертаваме още веднѣжъ, като изразяващи онова, което действително можеше да донесе спасението въ опасния моментъ. Алтруизма е наложителенъ и въ военната служба, обаче, когато бездействието заплашва сигурността на съседитѣ борци и може да повлияе за пропадането на цѣли полкове, той непременно трѣбва да се застъпва отъ безжалостно отнасяне къмъ бездейницитѣ, които не скжпять съ живота на хиляди по-младши братя. Въмѣсто да проклинатъ съдбата и да загиватъ хиляди, нека изтреперватъ подъ залпана присядага нѣкои недостойници за високитѣ постове. Трѣбваше да бждатъ езекутирани десетки, въ които непременно да влезатъ и нѣкои етапни коменданти и интендантски чиновове.

Знаемъ сжщо, че самоувѣрено изказаното ни мнение за възможно подигане на духа и за произвеждане на успешенъ контраударъ, ще предизвика у много песимисти пълно отрицание на възможността да се поправи положението предъ и следъ 15 септември. Обаче за това именно ний и тукъ пакъ настояваме върху твърдението си. За честъта на българското войнство, ние не можемъ да се съгласимъ съ подобенъ неоправданъ песимизъмъ, който съставлява единъ видъ продължение на оная, сжществующъ тогава у интелигенцията и между гражданитѣ, който тъй много повлия за подбиване на самоувѣреностъта на фронта, у нѣкои. Ние заявяваме, че и при разколебанието, българскитѣ офицери и войници не бѣха достигнали до положение да жертвуватъ отечеството, по което ще бждемъ подкрепени, разбира се, не отъ теоретичитѣ, отъ намиращитѣ се далечъ въ тилътъ, а отъ строевитѣ чиновове, чувствували тогава пулса на бойното настрѣние и страдали жестоко отъ бездействието, като зрители на вражеския успехъ. Въобще всѣкога въ тилътъ произлѣзлото се схваща въ много по-черни краски отколкото действителното, още повече, щомъ тамъ се намиратъ заамбицирани отъ предвзрителната си самоувѣреностъ въ неуспеха на акцията или пъкъ поради остагането имъ безучастни въ нея, лица.

Но какво можахъ да направягъ началницитѣ при съвокупността на крайнитѣ лоши условия на фронта? — ще ни

се противопостави отъ мнозина добряци, искащи да извинятъ само съ лошитѣ условия произлѣзлата катастрофа. Разбира се, че нищо друго, освенъ самитѣ началници да не се поддаватъ на влиянието на тия лоши условия, да се заематъ интензивно за борба по запазване на бодростта и високия духъ, да бждатъ въ положението на истински началници и, като пренасятъ сами търпеливо лишенията и трудноститѣ, да стоятъ на положението на истински бащи за подкрепа на подчиненитѣ си; т. е. именно онова, което постепенно произлезе въ частитѣ останали презъ всичкото време въ пълно подчинение. Критиката на истинския воененъ нѣма да търси началническото оправдание въ извънредно лошитѣ условия, а, като ги признава напълно, ще иска да види до колко е била проявана командната борба при това лошо положение, ще иска да констатира реагирането на началниците срещу злото, безъ което то е било оставено да се удвои и утрои. Тя ще иска да разбере защо висшитѣ военначалници сѣ допуснали да се подлага тъй продължително на изпитание издръжливостта на оставенитѣ две и половина години по Мориховскитѣ планини части, безъ да се е помислило за смѣняването имъ, поне за временно отпъхване. Тя нѣма да се задоволи съ оправдаването, че липсвали войски, понеже пристигналата отъ Добруджа 4 Преславска дивизия, вмѣсто да земе опразненитѣ отъ германскитѣ части мѣста, можеше да бжде употребена за целта: тя не би могла да разбере, какъ при подобни тежки условия на фронта, е било допуснато изтегляването на германскитѣ части отъ Миледония; защо е била тая скропулозностъ да не се спратъ германскитѣ пружини и батареи, да не се поиска категорически изпращането на германски подкрепления. Разбира се, че германското главно командване щѣше да вдига шумъ и да иска и да настоява за връщането на своитѣ части, обаче, поради крайната нужда да се спаси отъ окончателно разложение и отъ българска дивизия, нашето командване трѣбваше да остане твърдо на решението си и да не допусне изтегляването на съюзнитѣ войски. Действително, последното е изхождало отъ съображения да се помстне на главния фронтъ (французкия), гдето действията имаха решающе значение, поради което е било принудено да отстъпва, обаче, следъ нападентъ на Русия, когато германцитѣ отдѣлиха значителни войски за окупирането ѝ, то трѣбваше вече да употреби крайни усилия и да се

добие, не само да се спре изтегляването на германските части, но и да се изпратят необходимите резерви.

Мислимъ, че предостатъчно наблѣгнахме върху пълната началническа отговорностъ за произлѣзлото, и, безъ да се повръщаме наново на тоя въпросъ, длѣжни се считаме да се докоснемъ и до крайно долнопробната приценка, въ която отговорниците търсятъ най-голѣмото си оправдание, а именно: за ниската морална стойностъ на нашия народъ. Подобна приценка не е нищо друго, освенъ чисто кощунство съ извънредните духовни, физически и материални усилия, съзнателно и покорно пренесени отъ народа въ продължение на непрекъснати петъ години *). Рабски ли е тоя народъ, снабденъ съ добродетелите на продължително патриархално съществуване и съ залозите на трезвеностъ, на любовъ къмъ труда и земята, съ върни практически схващания въ живота, съ стремежъ за добиване на реални резултати отъ съзнателно предприето, отъ идейността на всѣка акция? Рабски ли е той, че следъ победоносната война 1912—1913 год. и произлѣзлите не по негова вина неуспехи въ 1913 год., при които той издържа до край, намѣри у себе си достатъчни сили да влезе и въ Свѣтовната война презъ 1915 г. и да запише славни дати въ историята, които ще останатъ дълго паметни за противниците? Войниците на тоя рабски народъ, почти сжщитѣ и въ тригъ войни, не изпържахъ ли, при най-лоши политически и отъ вътрешно естество условия, последната война, като гладувахъ и мръзнѣха, и, окжсани и обосели, три години останаха подъ огъня въ първата линия? Това ли сж тѣ синове на рабското племе? — Снемете шапки, г-да, и нека се преклонимъ предъ нашия народъ, що следъ петстотингодишно робство, вътре въ 40 години политическо съществуване, се издигна бързо въ очитѣ на културните народи и прояви чудеса на самоотверженостъ за реализиране на вѣковните си идеали. Поклонъ дълбокъ предъ неизвестния български войнъ, търчалъ съ ура въ атаките, спиралъ вражеските напори и лѣлъ кърви по Добруджанските полетѣ, по Дакийските равнища чакъ до р. Серетъ, по сръбските балкани, по скалистите масиви въ Мжгленско, около Дойранъ, Битоля и Черна!

*) Презъ и 1914 г. ние не воювахме, обаче презъ това време войските, окупирани Гюмюрджинско, бѣха на бойни начала.

Предъ блѣскавия фаръ на възвишената идейностъ, предъ грандиозната проява на съзнателно самопожертвуване, предъ бликоветъ на запазената презъ петвѣковно робство духовна мошь, на оная морална сила да се пренесатъ продължителнитъ лишения и страдания презъ тригѣвойни да се носи не само кръвната повиностъ, но и всички материални тяжести, което достигна епогиялното си развитие: башата съ синоветъ на фронта, а добитъкъ, стадата, колата, хранитъ и пр. да бждатъ на разположение за издържане на войскитъ; — предъ вси-ко това нека онемѣятъ злословящитъ езици и гордостъ да обземе всѣки българинъ, че е членъ отъ подобенъ достоенъ народъ. Нека млъкнатъ особено прикосновенитъ къмъ катастрофата; нека разбератъ и глумцитъ, които обичатъ всѣко нѣщо да окачествяватъ отъ смѣшна гледна точка. Народа принесе огромни жертви; войската направи всичко възможно; оставаше само интелигенцията, която отдѣли пжтя си отъ оная народа, ржководителитъ, властницитъ и разпоредителитъ да умеяха да използватъ хубавитъ качества на този многолъганъ народъ.

Ето какво пише за нашия народъ италиянеца Франческо Нити, професоръ по финансови науки въ Неаполитанския университетъ и бившъ италиянски м-ръ-председателъ, въ своята хубава книга: „Упадъка на Европа; пжтища за възобновчването ѝ“ :

„Имамъ голъма вѣра, че България ще превъзмогне тежкото положение. Нейната раса е упорита, солидна, трудолюбива; нейната младежъ има едновременно физическа и морална здравина. България запази повече отъ встѣкога живия пламъкъ на своето чувство; тя се стреми въ всички усилия отново бързо да се изправи. Една страна, която е противостояла на турското господство и която е съумѣла да запази целостта на расата си, языка, религията; една страна, която има почти тринадесетъ вѣки история; една раса, която живѣе върху почвата, отъ кждето тргнаха (излъзоха) най-победоноснитъ войски, нѣма да се остави да бжде сломъна отъ затрудненията. . . . Българинъ нѣма отъ какво да се страхува, ако се държи сплотено (Н. В. за г-да земледѣлцитъ и комуниститъ. Авт.), бждащето ѝ нѣма да избѣгне. Нейнитъ жители, даже преои си бждатъ добри войници, сж добри работници, добродушни, невини, кателни, трудолюбиви, Вѣлки народъ въ историята си пре-

живява моменти на скръб и тъга; нуно е да ги превъзмогне съ куражъ. . . .

Уважаемия професоръ по-нататъкъ алузира като казва: „Азъ написахъ тая книга, по единъ страненъ случай, въ осамотената си вила въ Акуафреда, срещу една висока планина, която се нарича планина България, защото нейниятъ подножия, въ продължение на въкове, сж били населени отъ една колония, българи. Старитъ българи днесъ сж изгубили голъма частъ отъ националнитъ си характеристики, но още съхраняватъ нѣкои традиционни форми, които напомнятъ стария имъ произходъ.

Когато се съзорява, прѣди да почна да работя, азъ излизамъ на балкона и често виждамъ планината България покрита съ облаци. Но по-после изгрѣва слънцето, хубавото пладнешко слънце, и планината България цяла се превръща въ единъ празникъ отъ светлина.

Днесъ тежкитъ облаци на несправедливия миръ тежатъ върху България, но нека тя бжде въроюща и трудолюбива, нека се старае съ усилия и трудъ да се възобнови. И за нея най-сетнѣ ще да дойде хубавия слънчевъ день*.)

Ето каква хубава приценка прави почитаемия професоръ за народа ни и какви свѣтли надежди и поуки той ни дава за да се опознаемъ и да се заловимъ самоуверено за ползотворна дейность, за трудъ и сплотено държане. . .

Днесъ следъ катастрофата, когато вече е настъпило обновление и се работи за заздравяването на вътрешното и външно положение на страната, при една планомѣрна и разумна борба за надвиване на тежкитъ клаузи на Ньойския договоръ, тъкмо е времето да съзнаемъ проявенитъ до сега грѣшки, като водители и разпоредители съ тоя народъ, и да се заловимъ съзнателно за полезна дейность, съ девиза: „България надъ всичко“, предъ който трѣбва да замлѣкнатъ партийнитъ ежби и домогвания, и да се даде нова насока на обществения животъ. Народа най-вече сега има нужда отъ родолюбиви и доблестни водачи, които да го опжватъ и предпазватъ отъ съблазни, които да го насочватъ въ правия пътъ къмъ прогреса, които да му гарантиратъ свободата, конституционнитъ права и частното благосъстояние. Веднажъ за

*) Книгата е преведена отъ г. Ненчо Илиевъ презъ 1923 г. и напълно заслужава да бжде прочетена отъ всѣкой българинъ.

всѣкога трѣбва да се изостави навика — да се гледа на селянитѣ, като на просташка маса, която може да се залѣгва съ обещания, само и само да се печелятъ гласове за болшинство въ камарата; като на маса, която е позволено да се заблуждава за да бжде послушно орждие въ ржцетѣ на партиинитѣ лидери. Време е вече да се разбере, че тая маса има собствени духовенъ миръ и че именно чрезъ него трѣбва да се действува за истинска демокрация, за вѣрно засилване на обществения и държавенъ строй. Трѣбва да се разбере, че солидността на държавата и засилването на економическото благосъстояние не зависи само отъ градоветѣ, а и отъ хилядитѣ и хилядни села — тия стълпове на общественното доминанство и благосъстояние, въ които трѣбва да се организиратъ здрави ядра отъ разбрани и до фанатизъмъ родолюбиви българи. Необходимо е едно сцеление съ тѣхъ, та да се спечели довѣрието на населението и то да бжде поведено и глѣтя на преданно носение на общественитѣ и отечествени задължения, тъй че само да се предпазва отъ въздействието на безотечественицитѣ, отъ погубната пропаганда, която последнитѣ проповѣдатъ за антигонизъмъ между селяни и граждани, за междусобици и бунтове.

Днесъ, когато, поради произлѣзлата въ септември месецъ междусобица, заблуденитѣ сж вече засѣгнати отъ дадената амнистия, предстои на буржуазнитѣ водители да влѣзатъ въ тѣсенъ контактъ съ селата, да имъ въздействуватъ духовно и да ги привлекатъ за съвмѣстна полезна дейностъ за благо на отечеството, за събственното имъ благо. Защото досегашнитѣ похвати на отношения сж вече устарѣли и не отговарятъ на обществения духовенъ битъ. За да настѣпи пълно умиротворение въ обществото трѣбва да се тури край и на произлѣзлото презъ войната, да се суспендиратъ всички отъ дружбашко време противоконституционни закони, и, понеже бѣха амнистирани и предателитѣ на бойното поле да се помисли и за нещастницитѣ*), особено за ония отъ либералния кабинетъ които вече съ години сж лишени отъ свобода, като пугарни престѣпници, още повече, че между тѣхъ се намиратъ лица попаднали подъ сѣдебна отговорностъ поради криво сѣня

*) По чл. 4 бѣха осждени и много почти невинни, когато други пъкъ много виновни избѣгаха преследването; тъй че необходима е ревизия на всичкитѣ дѣла по тоя членъ,

щане на политическата обстановка. Миръ на васъ, волни и неволни грешници! — Днесъ отечеството преживѣва още по тежки времена; нека всички се явимъ въ негова услуга и да поведемъ съзнателна борба срещу новата опасностъ, срещу враговетъ, що сеятъ плевели, за да женатъ бури, и злорадствуватъ предъ гроба на България, който усърдно копаятъ.....

Паднаха Централнитъ сили главно поради германското обаяние въ силата на своята мощъ, която накара съюзника да бжде извънмѣрно самонадеянъ съ визова почти на цѣлъ свѣтъ за воюване. Следъ неуспеха при Марна и намѣсата на Италия, германцитъ съ подводната война предизвикаха и намѣсата на Америка, което коренно вече промѣни положението не само на западния фронтъ, но и по моретата — до една пълна блокада на брѣговетъ, която лиши Германия отъ средства за водение войната и причини тежки лишения на населението ѝ. Следъ окончателното поражение на Русия, вмѣсто да сключи миръ при много износни условия съ последната, като съ съюзница, и всичкитъ си войски да насочи срещу Франция, Германия създаде Брестъ-Литовския договоръ и отдели голѣма армия съ окупационно назначение и да събира богатата плячка въ обширнитъ руски крайнини. Освенъ това, съ своеобразнитъ си политически схващания, тя спрѣ българската армия да не свърши войната още въ края на 1915 г. (съ незаемането на Солунъ), да не се съсредоточи въ България и да не застави Ромъния да мине на страната на Централния съюзъ. Безъ тия крупни грѣшки, Германия можеше да остане победителка и да наложи износенъ за Съюза миренъ договоръ...

Централнитъ сили паднаха, паднахме съ тѣхъ и ние, при което победителя, Съглашението, при пълно отрицание на прокламиранитъ, презъ опасността отъ войната, принципи, утрупал победенитъ съ несправедливости и тежки договорни клаузи. Германия, изтощена, изгладнѣла, поради морската блокада, нѣмаща вече средства за понататъшна съпротива, при духовни сили много отслабнали отъ хубавитъ 14 Уилсонови точки, обещаващи самоопредѣление на народитъ, безъ териториални загуби, поиска миръ.

Американския президентъ министръ Вилсонъ говореше не отъ себе си, не отъ името на своята държава, а отъ цѣлото Съглашение, като поети задължения предъ цѣлия свѣтъ, и никой не се съмневаше, че тия тържествени обещания могатъ тъй скоро и напълно да се забравятъ, да се престъпатъ. Версалския

договоръ съ договорчетата: Сентъ-Жерменския, Трионския, Севърския и Ниойския, изведнажъ се явиха израстнали стръшилища за да погълнатъ съществуването на победенитѣ, макаръ, че тържественитѣ манифестирания на Уилсона и тържественитѣ задължения на Съглашението да обещаваха справедливъ миръ и равно третиране на победители и победени. Това бѣ потресающа изненада за поддалитѣ се на преварителнитѣ обещания народи, които резонно казваха: защо да се боримъ, ако и безъ туй можемъ да сключимъ добъръ миръ. Тая грозна измама, трѣбва да се признае, не можеше тъй силно да повлияе върху българскитѣ умове, при всичко, че, като не обявили война на Америка, ний имахме най-голѣмото право да се надѣваме за снисходително третиране. Българина, подозрителенъ по традиция отъ робството, не се поддаде на тая примамка и тя послужи само за самооправдание на престъпницитѣ въ предателската имъ роля. Ефекта отъ нея скоро заглѣхна; остана само умората, голѣмитѣ лишения на фронта и въ страната, разочарованията поради нелоялността на съюзницитѣ, озлоблението отъ безредицата и корупцията въ тила, които наложително искаха по-скорошенъ миръ, обличенъ въ почетенъ миръ и безъ особени загуби.

Характеризиратъ ни другитѣ, *че ние, българитѣ, сме отивали съ кола за зайци*, а веднажъ е така, ний не можихме да оставимъ колата и да се върнемъ съ празни ржие . . .

Блазе на онѣ народѣ, който ако и победенъ, вижда въ нещастията си психологически етапъ за духовно изправление, който търси въ тѣхъ очистването отъ по-раншитѣ си пороци и недѣзи, иска да подготви здрава почва за заставане на нея съ здрави крака. Той, въ своето смирение и стремение за обновление, се намира на правия пътъ къмъ морално, икономическо и политическо повдигане.

Поукитѣ за една армия, извлечени отъ грозно поражение, онѣ горчивъ урокъ отъ допуснатото отечествено поражение, записани съ кървави букви въ българското съществуване, нѣма да престанатъ да вопиятъ за духовно прераждане въ новото поколение, за мораленъ подемъ до фанатическо служене на скъпото отечество. Българскитѣ офицери и войници, видѣли съ очитѣ си произлязлото нещастие и страдали тъй много поради наложеното имъ бездействие срещу вражеския успѣхъ, докато бждатъ живи ще имъ тежко да се окайватъ, да проклинатъ виновницитѣ и нѣма да

престанатъ да набиратъ въ душата си запасъ отъ енергия за достойно отстояване при подобни случаи. Тѣ ще иматъ да разказватъ на деца и внуци, какъ башитѣ и дѣдитѣ имъ едва не влѣзоха въ Цариградъ, какъ прегазиха планини и долини на западъ, чакъ до Адриатика; какъ бързо тѣ се узоваха у Долни Дунавъ; какъ, следъ като биха враговетѣ, бѣха спрѣни у гръцката граница за тригодишна бездейностъ и продължително гладуване и страдане, и най-после загубиха тамъ войната.

И ще да се разтупкватъ младенческитѣ сърдца при хубавитѣ разкази и очитѣ имъ ще заплуватъ въ сълзи при нарисуваната картина на произлѣзлия погромъ. Младежъта всѣкога е податлива на възвишенитѣ чувствування и на онова парливо желание — да се покаже по-доблестна отъ башитѣ си. Тя не ще може да разбере какъ е било възможно, следъ проявата на толкова доблестъ, да се стигне до подобно падане; тя не ще може да оправдае виновницитѣ, и, въ строгата си присжда, ще ги заклеими съ названието: *негодници!*

За да не бждемъ криво разбрани, ще кажемъ, че горното не се касае само до възраждането на военната мошь, а и за общото морално обновление, което ще даде доблестни граждани, патриоти български синове, съзнателни труженици за културно и економическо повдигане на народа, за онова духовно сиепление между синоветѣ на хубавата ни земя, безкрайно готови да жертвуватъ частни интереси, амбиции и партийни желания за властвуване, предъ общественото благо. Само просветения и родолюбивъ гражданинъ може да бжде доблестенъ защитникъ на отечеството срещу външни врагове; само истинския българинъ не би се спрѣлъ да стѣпче въ краката си партийнитѣ интереси и частнитѣ амбиции за голѣмство, които тѣй много допринесоха за новото ни нещастие и на които тѣй много се дължи и пропадането на II-то българско царство . . . Действително сега нѣмаме едновременно боляри, обаче все още имаме партийни шефства, забравящи се въ домогванията си къмъ властѣта, непременно подъ тѣхното първенство. Това именно болнаво желание за първенствующа роль въ управлението на държавата, прилично точно на онова на боляритѣ и на привилигированото духовенство презъ II-то българско царство, ако не се премахне ще съставлява и за напредъ най-голѣма опасностъ къмъ държавна провала.

Ние нѣмаме днесъ и богомили, адамити, истихати и разни религиозни сектанти, обаче имаме много заблудени земледѣлци и отчаяни комунисти, които сж по-опасни съ стремежа си за разнебитване на държавата, за пропаданието на отечеството.

Нека това добре се разбере отъ младежта при озрѣването ѣ въ пѣтя на живота; нека особено много се запомни отъ интелигенцията за борба срещу тая обществена опасностъ. Нека сжщо не се забравя и отъ всички ония, които, презъ 40-годишното ни политическо сжществувание, водяха отечественитѣ сждбини и вземаха живо участие въ вжтрѣшното устройство на страната. Опитността и реномето на единъ политически и общественъ деецъ не извиняватъ тенденциитѣ му за династическа несмѣняваностъ. Времето иска своето, а пѣкъ истинско заслужения деецъ всѣкога избѣгва да се налага, а гледа да способствува на новитѣ дейци или чакъ момента да бжде повиканъ да принесе полза съ опитността и знанието си. т. е. той вече не е рсбъ на амбиции, а озрѣлъ родолюбицъ, готовъ да се притече на помощъ за общото благо.*)

Български гражданинo, безъ разлика на градски и селски произходъ, обичай горещо отечеството, блаженната майка земя, въ която си се родилъ и те храни, и въ недрата на която ще легнешъ редомъ съ дедитѣ и прадедитѣ си. Сжпни за отечественитѣ свобода, която е свобода и на децата ти, на редица идни български поколения, на сжпното ни българско племе И, при най-лошото вжтрѣшно положение, бжди коравъ въ българскитѣ си чувства, като не забравяшъ, че все пакъ то е хиляди пѣти по-добро отколкото най-хубавото, което би станало падането подъ чуждо иго, — онова заробване на децата и внуцитѣ ни, имаше право и те да се радватъ на настоящата свобода.

А вие заблудени братя, ратници на комуната у насъ, форсиращи обстоятелствата за събаряне на обществен и държавенъ строй, нима не виждате, че тикате отечеството на бездната, а слѣдователно и децата си да станатъ роби на нова, още по-страшно отъ турското, иго? — Възможно е ли пакъ стжпни нѣкога времето на общо побратимяване на народитѣ, обаче сега, когато империализма ни обкржжава, престжпно

*) Тѣй както направиха вече нѣкои отъ по-старитѣ дейци.

да се действа с разрушителни средства за събаряние съществуващия редъ, което неменуемо ще бжде използвано за осъществяването на империалистическитѣ стремежи на враговетѣ. Свестете се прочее и поведете легална борба посредствомъ еволюционна дейность, която, стремяйки се да достига своитѣ принципи, бѣга като отъ чума отъ всичко онова, което може да донесе катакализъмъ въ страната, да предизвика, на радостъ на враговетѣ, пълна анархия въ отечеството. Бждете прочее преди всичко българи, както вашитѣ съмишленици преди всичко сж французи, германци, и пр., но не и като рускитѣ болшевици, които нѣматъ у себе си нищо руско.

Вие землѣделци, които можете да бждете най-яката упора на солидността и благосъстоянието въ страната, изтръгнете отъ програмата си зломишлеността за създаване новъ държавенъ и общественъ строй, посредствомъ насието, като разсипите градското население и зможната класа, и въздигните въ система на управление селската диктатура. Гибельта на отечеството преди всичко ще заплаши най-напредъ вашето благосъстояние, вашето хубаво домакинство!

Доблестни български воители, настоящи и бждащи стойте бодро на поста си, готови да защитите отечеството отъ пропадане, което ще бжде пропадане и на собственото ви стопанство и на бжднината на вашитѣ малки братя, на синоветѣ ви, на мъничкитѣ ваши дечица и внучета!

Пояснителна записка

За по-стегнато изложение на събитията и обстоятелствата ние избѣгвахме да се впускаме въ подробности, поради което приключвайки книгата си, намираме за нужно да споменемъ за нѣкой отъ тѣхъ; тъй напримеръ:

I. Съглашенската офансива по южния фронтъ, завършена съ пробива на Добро-поле, по идейностъ и политическа подготовка се дължи на французския командующъ генералъ Гъйомъ. Прицѣнилъ правилно положението и сваналъ вѣрно духовнитѣ условия при които се намирали съглашенскитѣ и български войски, той замислилъ и успѣлъ да убѣди французкото и английско главни командувания и правителства за предприемане на офансивата, като се отпуснатъ за нея достатѣчни средства. Генералъ Д'Епере се явява въ случая само енергиченъ изпълнителъ на дадената му директива, споредъ неприятелското разположение и особенитѣ условия на бойното поле. Знающъ добре ниския мораленъ уровень на българскитѣ части въ Мориховско, (отъ Добро-поле до в. Петерникъ), еднолинейното и издадено тамъ бойно разположение, заето съ малко части и безъ резерви отъ задъ, той бѣ избралъ за удара именно тоя участъкъ, презъ който води важната стратегическа посока по билото: Добро-поле — Г. Козякъ — Кучкинъ Камакъ — Триборъ за Вардарската долина. За цѣлтъа той насочи срѣщу фронта отъ с. Стравина до в. Соколъ I сръбска армия (участъка на 2 Тракийска дивизии), две французски дивизии и II сръбска армия върху позициитѣ на I Тунджанска и 2 Балканска бригади т. е. *срѣщу най-важния участъкъ той назначи цѣли 5 дивизии*.

II. Ние пропуснахме да се противопоставимъ на мнението, което бѣ си пробилъ пжтъ у насъ, че германското главно командувание, изпаднало само въ тежко положение на западния фронтъ и поради лошитѣ социални условия въ самата Германия, било търсело изходъ съ нашето предложение за предлагане на миръ т. е. че ни оставило да бждемъ бити и да понесемъ всичката морална отговорностъ за общия печаленъ завършекъ. Подобно мнение се явява крайно абсурдно и, ако ли г-лъ Лудендорфъ, следъ катастрофата, про-

явява голѣмо желание да ни обвини, това е нищо повече освенъ обикновено обвинение между два фалирали съдружници. По-добре казано, иска му се да потули съществуващото тогава смущение въ германската главна квартира, онова обѣркваие на съображенията, пълния импасъ въ цѣлесъобразнитѣ разпоредби: какво да се направи, кжде понапредъ да се помогне и съ какво, макаръ че тя имаше още достатъчно войски въ Русия.

III. Извънредното тежко положение на 3 Балканска дивизия, както видѣхме, се дължи преди всичко на трудно достъпния и високъ теренъ на участъка; страданията на хората ѝ — на мъжния подвозъ и на продължителнитѣ лоши климатически условия по тия планини. Така е, обаче при все това голѣма частъ отъ вината не може да не се отдаде и на слабата разпоредителностъ на органитѣ, на онова точно придържане у функциитѣ, споредъ съществуващитѣ законоположения. Дивизионното интенданство повече е чакало да му се отпуска отъ по-горе и вече тогава да раздава, безъ сериозно да се заеме поне за снабдяване съ достатъчно варива и мазнини, съ конци и парцали за кърпение облеклото, за поправяние на обувката. и пр. То е предоставяло на самитѣ полкове да се обзавеждатъ домакински, съ което е липсувало общо ръководство. Когато 1, 6, 9 и други дивизии бѣха простнали тиловитѣ си райони далечъ, чакъ въ Албания и южна Сърбии, и бѣха заели разни чифлици и купуваха и отглеждаха стада и добитъци, заготвяха сирене и кашкавалъ, а нѣкои отъ тѣхъ бѣха изпратили хора чакъ въ Германия да купуватъ необходимитѣ предмети, което извънредно спомогна на удовлетворителното обдържане на войскитѣ, просто необяснимо се явява — какъ тъй е било възможно подобно падание на домакинската съобразителностъ у интенданството на 3 дивизия. По тоя въпросъ ето какво казва командующия 16 артилерийски полкъ полковникъ Сарайдаровъ: „Интенданствата, които въобще не се проявиха презъ миналитѣ войни, презъ последната станаха опасенъ елементъ. Нашето дивизионно интенданство пишеше, пишеше, съставяше ведомости, наредби и даваше указания, като документъ за проявена загриженостъ, обаче неохотно даваше, съвсемъ малко отпускаше. Чакаше всичко отгоре и когато настойчиво му се поискваше, простицко отговаряше: *когато ни отпустнатъ и вамъ ще се даде*“.

I Софийска дивизия пристигна две години по-късно на южния фронт, обаче началството и съобразителното интенданство тутакси използваха местните средства за да се обезпечи за случай на неподвозъ от тилът. 4 Преславска дивизия стигне въ Македония най-късно (къмъ началото на 1918 год.), обаче и въ нея тутакси бѣха взети мѣрки за обезпечение на хлѣба и фуража. . . ,

IV. Сравнейки тежкото положение на частитѣ въ Мориховско презъ зимата на 1916 и 1917 год., които се бѣха отразявали много вредно върху здравието и морала въ частитѣ (имало 50% заболѣли войници, а пъкъ добитѣка билъ много измършавялъ или измрѣлъ), съ онова по-сносно положение въ което ги свари пробива на 15 септемврий (споредъ анкетата на генералъ Кутинчева: съ достатѣчни шосейни пѣтища, съ въздушна желѣзница; при прехрана, презъ последнитѣ нѣколко месеца, задоволителна; при хлѣбъ подобренъ, ако и недостатѣченъ; при недостатѣчни мазнини и варива, замѣнявани съ зеленчукъ отъ полковитѣ граници; при единъ криво лѣтно кърпежъ на облѣклото въ полковитѣ шивачници, се вижда, че намаленитѣ съ това домакински минуси не сж можали да истраятъ презъ лѣтото първенствующа ролъ за окончателното падане на духа, за явнитѣ прояви на неподчинение, за изрѣстванието на зложеланието — да се тури възможно по-скоро край на войната, Тукъ личи повече пагубното влияние на престѣпнитѣ агитации и подстрекателства, достигащи откъмъ тилътъ до фронта, тая предателска дейность за да се разложатъ Мориховскитѣ защитници, та да не могатъ да се прстивопоставятъ срещу възможенъ неприятелски ударъ. Веднажъ достигнали това, на престѣпниците не оставало друго, освенъ да съобщатъ на врага за успѣха си и да го подканятъ за произвеждане на удара. . .

V. Наистина всичко зависи отъ солта и тамъ, гдѣто тя бѣ здрава, смърдливитѣ мухи бързо отлетяваха, обаче все пакъ много значеше и самия материалъ, върху който тѣ нападаха. I Софийска, 7 Рилска, 6 Бдинска, 8 Тунджанска, 9 Плевенска 2 Тракийска и 4 Преславска Планинска и Македонска дивизии се укавиха издържливи и се биха добрѣ до деня на примирието (последнитѣ дивизия бѣ се разслабила напоследъкъ поради изгубването на Добруджа). 3 Балканска дивизия, издържала двегодишнитѣ неприятелски напори отъ Мжгленско и взела съ еднага си бригада най-живо участие въ славната отбрана на Каймакчаланъ.

ланъ, както вилѣхме, поради крайно разколебавание, не можа да се противопостави сруща пробива на Добро-поле и даде начало на катастрофата. Известния още отъ Балканската война съ храбростта си 29 Ямболски полкъ, безразсѣдно юначния 32 Загорски полкъ, който презъ Съюзната война, цѣли три дена остояваше Кукушката, позиция срещу 6 грѣцки дивизии, се оказаха при пробива крайно неиздържливи... Печалното бѣ, че начело на боевата 3-а Балканска дивизия стоеше единъ изпитанъ презъ миналитѣ войни началникъ, бригадниятъ командиръ на 29 и 32 полкове, който три дена командуваше най-успѣшно при Кукушъ срещу $\frac{3}{4}$ отъ грѣцката армия и нанесе тежки вражески поражения, който бѣ приследвалъ сръбското отстъпване къмъ Албания и успя да вземе голѣмо число пленници, който при най-неизгодно положение се държа съ дивизията си цѣль три години въ Мориховско; генерала, който за отличие бѣ произведенъ въ чинъ генералъ-лейтенантъ и награденъ съ ордена за храбростъ II ст. Вижда се, че умората и продължителнитѣ напрежения бѣха вече сломили духовната мощъ и здравието на генералъ Рибарова, и той не е билъ повече въ състояние да проявява ефикасна дейность въ командуването горе въ планината. За да не подбива репутацията си, да скрива собствената си слабостъ, той е билъ принуденъ по-малко да се оплаква, да представлява всичко хубаво. Съ една дума, той се е чувствувалъ вече физически и доховно изморенъ и, за да не се поставя въ трудното положение да иска самъ уволнението си, което е можало да се зачита като дезертирание отъ поста, е билъ принуденъ да продължава трудното служение, — слѣдователно началството, тъй много скѣпяше съ него*), трѣбваше да узнае своевременно служебния му импась и да прати на мѣстото му нѣкой здравъ и съ непокътната енергия замѣстникъ. Човѣка дава само онова, което действително може да даде; годинитѣ искатъ своето; напреженията всѣкога иматъ предѣлъ; изхабената психика никога вече не се поправя.

VI. Падналиятъ обикновено е и винсвенъ, Днесъ стрелитѣ сж отправени главно, срещу либералното правителство и висшето военачалство, които, при многото грѣшки, иматъ и най-голѣмата — *че изгубиха войната*. Иначе, при една побѣда,

*) Той не бѣ смѣненъ, даже когато шаба на групата Шолцъ бѣ поискалъ това.

даже ако ли бждяхме тежко обвързани отъ германцитѣ, все пакъ, тия умразни виновници щѣха да бждатъ хвалени като български спасители. Царъ Фердинандъ шеше да застане редомъ съ славнитѣ български царе; генералъ Жексвъ щеше да мине за талантливъ полководецъ, а д-ръ Радославовъ — за първоразряденъ дипломатъ извършилъ народното обединение. Не искаме да оневиняваме, а казваме истината: че много отъ тогавашнитѣ и днешни хулители щеха да бждатъ първитѣ, които биха се помжчили да се покажатъ по-раншни съчувственици на правителствената политика и единъ видъ участници въ достигнатия успѣхъ. Даже и земледѣлцитѣ, които, работейки презъ войната подземно, но не бѣха изгорили корабитѣ си за възможни рейсове въ правителственигѣ води, и тѣ щеха да бждатъ примирителни, даже до възможно съучастие въ единъ коалиционенъ кабинетъ. — Така бива то обикновено, и критикувайки дѣлата на тогавашното правителство, необходимо е да се прави разлика между извършеното поради погрешна идеяностъ и стореното за лични облаги и користолюбие. Какво ли не се слушаше за богатитѣ облаги дадени отъ германцитѣ, за крупни злоупотребления съ използване на служебното положение, за ограбване на тютюневитѣ придобивки и пр., а между това държавния съдъ не установи подобни неща въ дѣлата на либералнитѣ министри и призна за виновни въ туй отношение само двама. Следователно, докато не бждатъ доказани подобни прѣстѣпления не бива да се клеймятъ осъденитѣ само по слухъ. Ще бждемъ кратки, като кажемъ, че причинитѣ за произлѣзлото презъ войната трѣбва да се търсятъ прели всичко въ българския менталитетъ, който се указа много слабъ съ оня на силния съюзникъ, поради което още въ началото се изпадна въ най-трудно положение. Относно прикосновеността на правителството: тя трѣбва да се търси въ следното:

а) Въ желанието да засили актива на либералната партия съ реализиране идеяността за народно обединение.

б) Считайки дребнавото хитруване за дипломатически активъ, че отиде да играе голѣма политика съ вещитѣ представители на най-тънката дипломация въ Европа.

в) При обаянието си отъ германскитѣ побѣди и слѣпата самоувереността въ крайната побѣда, че заплава безогледно въ германскитѣ води, даже до млѣкъ и при крайни отстъпки отъ материално и политическо естество.

г) Въ стремежа си за оставане по-дълго на управлението, че погърси германска подкрепа срещу събарянето

му отъ властѣта, включително и срещу българското главно командване.

д) Въ вътрешната си политика, че само подкрепяше своитѣ*) и въ сѣщото време блуждаеше въ отношенията си къмъ другитѣ партии, което най-после донесе: голѣма на-тегнатостъ къмъ десничаритѣ и послабление къмъ левитѣ, и

е) Въ избѣгването на отговорността да вземе строги мѣрки срещу предателитѣ и въ страната, както и срещу чиновниците престѣпници и гражданитѣ спекуланти.

Ето гдѣ се крие корена на спонтанно израслото презъ войната зло, което предизвика голѣмия шумъ за облагитѣ на управниците.

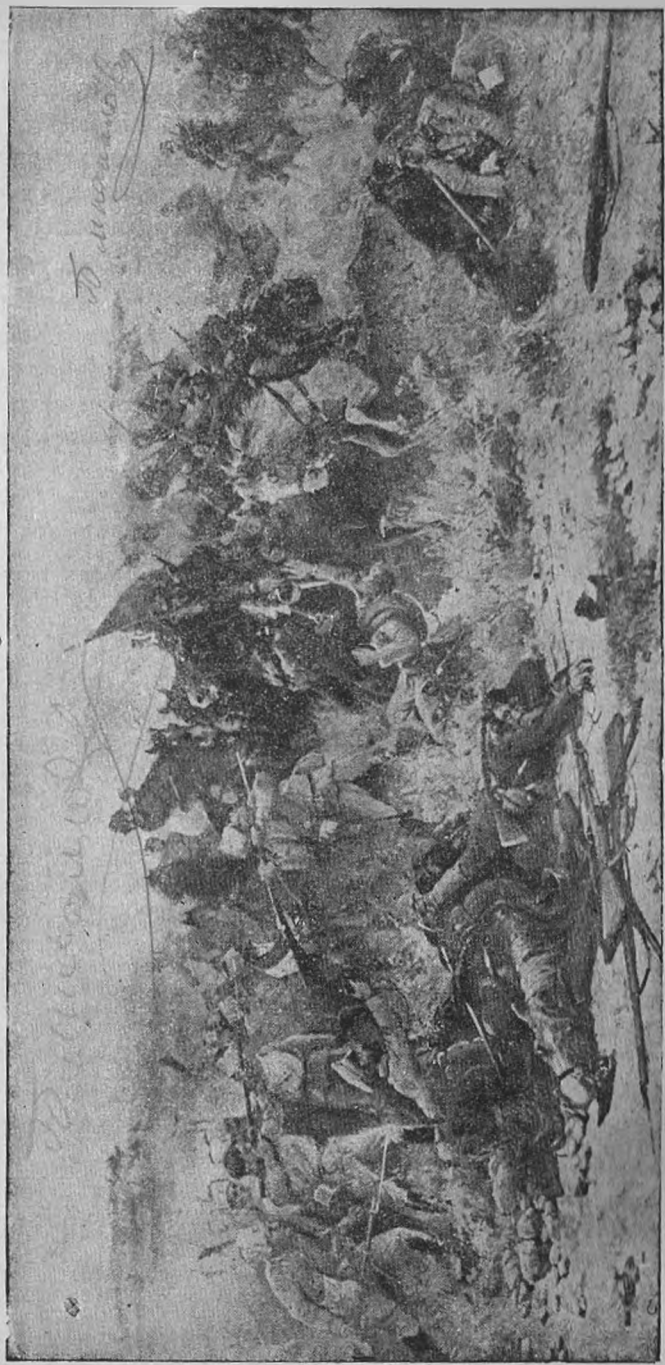
За виновността даже е излишно да се говори и отрицанието на отговорността, за да се стои върху доказванието на нѣкакви партийни заслуги, сѣ толкова неумѣстни, колкото сѣ и непрекъснатитѣ обвинения отъ другитѣ партии за злоумишленигѣ грѣхове на тая партия. Нѣма зашо да се скриватъ грѣшкитѣ, а трѣбва непременно да се съзнаватъ, за да се спомогне за вътрешно обновление за бѣдаща полезна дейностъ. Непремѣнно трѣбва да се извлече поука отъ миналото, за да се избѣгва да се отива въ погрѣшния пѣтъ на партийно реабилитиране, преди да се е поставилъ достатъчно крепѣкъ фондментъ на партийния битъ. Налага ни се да бждемъ откровенни и да признаемъ, че следъ 9 юний националъ-либералитѣ бѣха спечелили много съчувственници, обаче нетактичниятъ жестъ при изключването на тѣхния представителъ отъ управлението, съ заемане на противно становище, а най-вече, че при изборитѣ бѣха на нѣкои мѣста сдружени съ дружбаши и комунисти, намали значително хубавото къмъ тѣхъ настроение. Време е вече тая партия, при обновлението си, да бжде по-издържлива и съ по-вече зрѣлостъ, а другитѣ да станатъ по-скромни въ осѣжденията си, въ непримиримостѣта си, като не забравятъ, че ако ли нѣкогѣшния кабинетъ е виновенъ, цѣлата партия не може да бжде виновна и да се третира като съставена отъ изверженници.

Що се отнася до главногѣо командване, репективно генералъ Жекова, комуто се поставя въ вина, че ни е отишелъ до край, а се е задоволявалъ съ разправии съ правилството и съ малки конфликти съ германското главно командване; че при лошото положение на фронта и въ стра-

*) Политика, почти обща за всѣка партия, обаче надмината значително къмъ провиненитѣ чиновници.

ната е приелъ да остане на поста си, — необходимо се явява да се вникне по-дълбоко въ психологическата страна на въпроса и да се видятъ духовнитѣ и командни причини, за-
ставили го да бжде тъй отстъпчивъ.

Преди всичко, като воененъ, израстналъ въ понятието за безусловно подчинение подъ волята на върховния вождь на армията, той не се е считалъ въ право да отиде противъ царското желание: *да не се предизвикватъ сътресения на фронта и въ страната съ напусканieto на поста си или съ смѣната на правителството, на което германцитѣ биха погледнали съ лошо око.* Считаючи, че подобно смѣняване е абсолютно право само на Държавния глава, че острия конфликтъ съ германцитѣ би билъ единъ видъ политически пс-
вратъ съ неминуеми лоши послѣдствия за действията, които му били тъй скъпи; че подобни нѣща той би могълъ да на-
прави само по царска заповѣдъ, въ интереса на дѣлото, е предпочиталъ да пренася търпеливо неприятноститѣ отъ гер-
манцитѣ, да държи само отбранително положение къмъ прави-
телството, при постоянни искания за подобрене на общото положение. Както видѣхме по-рано. той бѣ подавалъ и оста-
вка, обаче наблѣгналъ отъ Царя и получилъ известно удо-
влетворение, е оставалъ пакъ на поста си. Разбира се че тукъ не е можала да не играе роль и амбицията му — да дочака края на войната като заслуженъ герой... Хвърляйки око върху старшитѣ тогава началници, ний недоумѣваме, кой другъ, въ разбърканото положение, при разправиитѣ съ правителството и съ германското главно командование, би могълъ да направи нѣщо повече, освенъ да се под-
чини напълно подъ германскитѣ и правителствени давления, срѣщу които Жековъ до напоследъкъ все пакъ запази известна автономность. Казваме го това най-смѣло, ако и да сме отъ ония, които пострадаха съ смѣняване отъ длъжность, съ от-
страняването ни отъ командването на III-а армия въ Доб-
руджа, поради противопосты срещу фелдмаршалъ Макензена. — Може би щѣше да се намѣри нѣкой неговъ достоенъ заместникъ отъ запаснитѣ, обаче, като проявили се още преди мобилизацията противъ акцията, тѣ не се ползуваха съ цар-
ското доверие и германцитѣ щѣха категорически да се про-
тивопоставятъ на подобно смѣняване. Разбира се, че строго погледнато, генералъ Жековъ, като главнокомандующъ, кой-
то произлѣзе катастрофата, все пакъ остава за историята главенъ отговорникъ.

Атаката на Конната дивизия при с. Кара-Мурадъ и пленяването
знамето на 265 Оренбургска дружина.

Ако и боленъ и отсътствующъ отъ България презъ време на пробива, виждайки въ него главния разпоредителъ съ физическата и духовна мощъ, съ войската, презъ цѣлата война, тя, не може да не го счита за отговорникъ по станалото, — също както не би пропуснала да го изтъкне и като главенъ дѣецъ при победоносното завършване на войната. Такава е обикновенно сѣдбата на голѣмитѣ обществени дѣйци!

Това е тъй, обаче генералъ Жековъ, работилъ въ силата на една идейностъ и при единствено желание да бѣде полезенъ, не може да носи сѣдебна отговорностъ за проявитѣ грѣшки, и неговото осжждане като главнокомандующи и сегашното му стояние подъ тежестъта на присѣлата се явявагъ повече отъ жестоки. По-скорошното му амнистиране е наложително.

КРАЙ

Оглавление

1. Преглсворъ	стр. 5
2. Встъпване	„ 8
3. Глава I. Българска непредвидливостъ и ло- шитѣ ѣ последиствія	„ 17
4. Глава II. Отношенията, като важна причи- на за злото	„ 25
5. Глава III. Политически и военни грешки. .	„ 37
6. Глава IV. Българска неразбория и опака дейностъ	„ 49
7. Глава V. Германска оперативна дейностъ .	„ 57
8. Глава VI. Българска оперативна дейностъ .	„ 66
9. Глава VII. Последнята дейностъ на българ- ското главно командване	„ 102
10. Глава VIII. Съглашенски и наши сили. Атаката	„ 114
11. Глава XIX. Заместникъ главнокомандующия на фронта	„ 131
12. Глава X. Една българска победа средъ ка- тастрофата, останала безъ последица . .	„ 138
13. Глава XI. Още едно българско нещастие и защо то произлезе	„ 149
14. Глава XII. Понататъшния развой на катастро- фата — позоръгъ	„ 166
15. Глава XIII. Има ли предателство на Добро-поле	„ 172
16. Глава XIV. Прѣки причини за подготовката на катастрофата	„ 192
17. Глава XV. По-раншни социални и отъ вжтр. естество причини повлияли за катастрофата	„ 202
18. Глава XVI. Мирновременната служба на офи- церския корпусъ и последицитѣ отъ нея	„ 228
19. Глава XVII. Дейността на щаба на армията по офицерската подготовка и готовностъ- та на армията за военно време	„ 236
20. Глава XVIII. Една свегла страница откъмъ морето	„ 272
21. Глава XIX. Печалния завършекъ: сключеното примирие и Ньойския договоръ	„ 280
22. Заключителна глава	„ 390
23. Пояснителна записка.	„ 312

По-важни печатни грѣшки.

Стр.	Редъ	Напечатано	Да се чете
15	18	само този	само това
12	4	начело	начало
20	37	сжществувало	сжществуваше
23	30	германския президентъ	германския мини- стъръ на Външ. работи
24	17	който	което
27	3	малко останаха	малко остана
33	37	подкрепа въ бор	подкрепа въ бо- рбата
35	24	им	име
43	6	албавило	забавило
45	11	осигуявренето	осигуряванието
47	2	задължения па	задълженията на
48	21	нумумъ	ниумъ
60	4	издърпването	издържането
63	5	3 Дунавска	5 Дунавска
63	22	посредствѣно	непосредствено
64	37	появиха	появиха
69	27	Той почналъ	Тѣ почнали
71	34	3 Балканска	1 Балканска
91	26	дѣсния брѣгъ	левия брѣгъ
111	33	наестично	неетично
112	5	тя ни оставила	тя ни бѣ оставила
144	35	ипомогне	спомогне
144	36	емонстративно	демонстративно
146	1	се пилучи	се получи
146	15	левия брѣгъ	десния брѣгъ
146	28	враме	време
146	39	I армия	IV армия
147	37	реализир, и	реализира и
147	40	глашенлитѣ	глашенците
157	24	30 шеинвски	30 шейновски
157	33	заплашени	заплашена
162	40	пелеативни	палеативни
163	31	упѣхътъ	успехътъ
163	33	се заплахи	се запали
166	1	глава XI	глава XII
167	27	къмъ Царско	къмъ Царево село
168	17	членовѣтъ	чиновѣтъ
169	38	качко	качило

172	1	глава XII	глава XIII
174	15	липсва	липса
182	14	Бурарджиевъ	Бунарджиевъ
174	23	събраха	събрахъ
185	3	мат сталъ	материяли
189	40	шето имъ	шето й
200	25	а по	а поради те
206	19	въртящъ	въртянъ
207	22	забраняваше	забраняваме
221	24	ка то	както
222	27	чрви	кърви
223	41	а се	да се
223	1	оправятъ	поправятъ
234	35	уманово	Куманово
244	23	С. Баткунъ (пловдивско)	С. Баткунъ (пазард- жишко)
247	30	(кардифъ)	кардифъ
248	14	представена не	предоставена на
304	5	тритѣвойни да се	тритѣ войни, да се
305	1	нуно	нужно
стр.		413	314
413	10	зявали	зили
315	36	главно. срѣшу	главно срѣшу
316	40	, кой	, при кой